

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ
ΗΠΕΙΡΟΥ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ
ΜΕΛΕΤΩΝ

*Δύσκοδο,
δύσκοδο ποδύ
η ψυχή
να ξεκοδδήσει
από την πατρίδα...*

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ
ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ
ΣΤΑ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ

ISBN: 978-618-5190-06-4

Ιωάννινα 2023

ΗΜΕΡΙΔΑ Ι

Δύσκολο, δύσκολο ποδύ η ψυχή να ξεκολλήσει από την πατρίδα...

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ Ι
ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 14 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2022

Επιμέλεια
Κατερίνη Λιάμπη

Εξώφυλλο: Καλλιτεχνική επεξεργασία της φωτογραφίας σελ. 137, αρ. 9 της Ιουλίας Παπασταύρου

Καλλιτεχνική επιμέλεια: Αγγελική Θεοδωρίδη

© ΕΗΜ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ISBN: 978-618-5190-06-4

Απαγορεύεται η ολική ή μερική αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή κειμένων και φωτογραφιών του τόμου, χωρίς την έγγραφη άδεια των εκδοτών και συγγραφέων.

Ιωάννινα 2023

ΗΜΕΡΙΔΑ – ΕΚΘΕΣΗ – ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Οργανωτική επιτροπή

Διοικητικό Συμβούλιο της Ε.Η.Μ.

Έρευνα – Επιμέλεια

Κατερίνη Λιάμπη

Πρόεδρος της Ε.Η.Μ.

Φωτογραφίες

Παναγιώτης Τσιγκούλης

Επεξεργασία φωτογραφικού υλικού και video

Νίκος Φασούλας, *Διοικητικός υπάλληλος, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

Απαγγελία

Δήμητρα Μυτιλή, *Υποψήφια Διδάκτωρ Βυζαντινής Ιστορίας*

Γραμματειακή Υποστήριξη

Δήμητρα Μανούση

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΕΚΘΕΣΗΣ

Κώστας Μπίλλης, Βιβλιοθήκη Ε.Η.Μ.

Φωτεινή Καραμήτσου, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Δαλακούρας Γεώργιος, Ιστορικός

Στυλιάνα Σικελιανού, Ιστορικός

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ ΓΙΑ ΠΑΡΟΧΗ ΥΛΙΚΟΥ

Βούλα Λεοντίδη-Πλάτωνα, *Συγγραφέας*

Ναπολέων Μάργαρη, *Πρόεδρος Ιδρύματος Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανή*

Αναστασία Παπάζογλου, *Πρόεδρος των Μικρασιατών Νεοκαισάρειας*

Παναγιώτης Δημ. Τσιλίκης, *Συλλέκτης*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Έλλη Παπαδημητρίου, *Η Ανατολή. Εξιστόριση και παράσταση της Μικρασιατικής καταστροφής,*

Αθήνα 1962², απόσπασμα σσ. 32-35 8

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Αλέξανδρος Καχριμάνης, *Περιφερειάρχης Ηπείρου* 14

Αναστασία Παπάζογλου, *Πρόεδρος Μικρασιατών Νεοκαισάρειας* 18

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΘΕΜΑ

Κατερίνη Λιάμπη 22

Πρόεδρος της Ε.Η.Μ.

... ούτε πέτρα δεν σηκώνει τέτοιο καϊμό...

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Τριαντάφυλλος Αλμπάνης..... 36

Πρύτανης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

1922-1926: Η επόμενη μέρα της εγκατάστασης και αποκατάστασης των Προσφύγων

από Μ. Ασία – Πόντο και Ανατολική Θράκη

Φιλήμων Καραμήτσος..... 46

Δημοσιογράφος

Από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο στα Γιάννενα το 1922.

Όψεις μίας νέας συνθήκης μέσα από τον τοπικό Τύπο των Ιωαννίνων

Ελένη Μάργαρη 72

Δρ Ιστορίας της Τέχνης

Πρόσφυγες, ήρωες, μάρτυρες.

Γλυπτά μνημεία του Μικρασιατικού Ελληνισμού στον ελλαδικό χώρο

Ιουλία Παπασταύρου	112
Δρ Αρχιτεκτονικής <i>Μικρασιατική καταστροφή. Το προσφυγικό ζήτημα ως πυρήνας διαμόρφωσης του χώρου. Οι προσφυγικοί οικισμοί των Ιωαννίνων</i>	
Κώστας Πρέντζας	164
Φιλολόγος, Δρ Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας <i>Η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή μέσα από τα μάτια των λογοτεχνών</i>	
Αικατερίνη Στύλογλου	186
Εκπαιδευτικός, MSc Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας <i>Από την Μικρά Ασία πρόσφυγες στα Γιάννενα: 100 χρόνια παρουσίας</i>	
Θωμάς Φατές	204
Καθηγητής της Αγγλικής <i>Από το Μιστί της Καππαδοκίας στην Κόνιτσα</i>	
Β. Λεοντίδη-Πλάτωνα	214
Λογοτέχνης <i>Ο κυρ-Γιώργος από το Αϊδίι...</i>	
ΠΙΝΑΚΕΣ	221

...14 μέρες στα μέρη της Ιωνίας. Αυτά τα μέρη είναι παραγεμισμένα αρχαίες πόλεις σαν τα λουκούμια με το φιστίκι. Είδα πολλά και πήγα ένα πρωινό στις ακροθαλασσιές όπου έπαιζα παιδί – τόσο αλλαγμένα, τόσο δεινοπαθισμένα που μου έκανε εντύπωση που ο αγέρας φυσούσε από το ίδιο μέρος όπως τότες. Ιεράπολη, Λαοδίκεια, Στρατονίκη, Έφεσο, Αλικαρνασό (πήγα και στην Κω), Πέργαμο, και ένα ιερό (Ιωνικός Ναός) τρεις ώρες με το άλογο μέσα στον Τμώλο και τρεις μέρες κατασκήνωση εκεί πάνω στα Λάβρανδα, αναστάσιμος αέρας, πεύκα και ροδοδάφνες και ολοένα άδεια θέατρα σαν ξεχασμένα κοχύλια.

Γράμματα Σεφέρη – Λορεντζάτου (1948-1968)
(επιμ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος), Αθήνα 1990, σ. 110

Γιάννενα, Νεοκαισάρεια 1925-26. "Λαγκάτσα - Καταβόθρες"... Πρόσφυγες από την Μικρά Ασία και κάτοικοι από τα γύρω χωριά (κυρίως από το Κουτσελιό) έτοιμοι να πιάσουν δουλειά για μεροκάματο στα έργα αποξήρανσης των κτημάτων που είχαν απαλλοτριωθεί από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. Στο κέντρο της φωτογραφίας η σπουδαία "Σμυρνιά" συγγραφέας και φωτογράφος Έλλη Παπαδημητρίου. Παραχώρηση φωτογραφίας από τον Σύλλογο Μικρασιατών Νεοκαισάρειας.

Ανατολή

Έλλη Παπαδημητρίου

*Η Ανατολή. Εξιστόριση και παράσταση της Μικρασιατικής καταστροφής,
Αθήνα 1962², απόσπασμα, σσ. 32-35.*

Η τελευταία εξιστόριση

Σωπαίνει ο θρήνος όσο αδειάζουνε
τα κατάγιαλα της Ανατολής
στην Ελλάδα ψηλώνει, εκεί συγκλίνουνε
τα πλεούμενα φορτωμένα ψυχές
κρέμουνται στις σκάλες, κρέμουνται στ' άρμενα,
κάθε κύμα και βόγγος
ξένες παντιέρες που περνούνε ανετριχιάζουνε.
Κι άμα φανήκανε ξεροί κάβοι ελληνικοί
ότι λαχτάρησε ο νους δεν το γνωρίζει.
Ξεμπάρκέρνουνε και δέρνουνται που θ' ακουμπήσουνε
τα γλυτωμένα τους – αναλόγως τον τόπο πάλι πολλά
γέροι και δέματα κι ανήλικα,
οι γυναίκες σφίξανε τη μέση, παλεύουνε μπροστά μπροστά.
Όπου τους ήβρε η πρώτη νύχτα μετρηθήκανε
την πρώτη αυγή θάβουνε τα νεκρά μωρά,

πολλές μάνες τα βαστούσανε κοκκαλιασμένα,
φανήκανε κι οσονών σαλέψανε
απ' τις τρομάρες τα συλλογικά τους
κι όλοι χαμένους ψάχνουνε.
Πάλι δίχως αιτία δίχως ελπίδα
μεταγυρίζουνε σαν άρρωστα κορμιά
γεμίσανε οι εκκλησίες, τα σκολιά
στις αποθήκες στιβιάζονται χωριά,
ως και τα πλουσιόσπιτα μισοανοίξανε τις πόρτες,
και πια όπου ισάδι όπου πλατεία
στιβιασμένη, δρασκελισμένη προσφυγιά
δέχεται ό,τι ρίχνει ο ουρανός.
Κι όσα παπόρια τάβρε αρρώστια μεσοπέλαγα
τραβήξανε σ' ακατοίκητα Γαϊδουρονήσια, Μακρονήσια
εκεί δε φτάνει το χώμα για ταφή
τα ψάρια πλέβουνε χορτασμένα δε τσιμπούνε δε ψαρεύονται
κι όποιος έφαε παλαμίδα φαρμακώθηκε.
Τέλος με μια πέννα χρυσή
Η Ευρώπη γράφει άλλη καταδίκη
να φύγουνε οι Χριστιανοί απ' την Τουρκία
κι απ' την Ελλάδα οι Οθωμανοί.
Έ μεταλλάξανε δυο βαρελιών κρασί, άχ τότες
ένα μάτι νάβλεπε από ψηλά
το πώς αδειάσανε δυο πατρίδες, βιός, μαζωμένος πώς σκορπά,
τα' άγια κειμήλια φορτωμένος και τα χαλκώματα
φεύγει λαός αγύριστα
και ξωπίσω το κλάμα των γερόντων.
Ανταμώνανε στα μουράγια οι συνοδείες
διωγμένοι Χριστιανοί, Οθωμανοί
των στρωσιδιών τα πλουμίδια παραλλάζουνε

μα ένας θάνατος κάθεσαι σταυροπόδι
πάνω στους μπόγους, της εξορίας ο θάνατος.
Κ' η θάλασσα πούτανε δρόμος κόπηκε
από τις δυο πατρίδες η μια κοιμήθηκε
παίζουνε τα ψάρια της σ' αδούλευτα νερά
τρυπούνε οι ρίζες τις χαβούζες,
δίχως ανθρώπου χέρια ποτίζονται
αγριογούρουνα σκάβουνε τα περβόλια,
δεν πουλιέται καρπός δεν αγοράζεται,
μόνο στων γυναικών τον ύπνο
φτάνει κανένα μήνυμα – άλλη χώρα
παραμιλά μ' όλα τα στόματα των παραλογιασμένων,
όπως αλλογυρίζουνε ζευγάδες δίχως βώδια
παπάδες δίχως εκκλησιές, νοικοκυραίοι δίχως νοικοκυριά
ως και Τσερκέζοι με σέλες δίχως άλογα,
κύμα το κύμα η θάλασσα πώς να ιστοριστεί;
Τη βουή της πέρασα και γέρασα.
Μα ο Άδης μόνο δεν αρμενίζεται
μια κουρελού πρωτοαπλώσανε οι πρόσφυγες
ύστερα στήσανε τσαντήρια
ύστερα τις παράγγες, τα πλιθόχτιστα
ότι γλυτώσανε τ' ακριβοσυγυρίζουνε
και στο κάθε στρέμα πολεμούνε
ντόπιοι με πρόσφυγες, πρόσφυγες με πρόσφυγες,
το κάθε στρέμα και τα λίγα δίκια του ποτιστικά, βοσκιάτικα.
Τους περπατά η θύμηση τους περπατά η ανάγκη,
ανηφορίζουνε οι Πόντιοι
να βρούνε που φυτρώνουνε φουντουκιές
οι Θρακιώτες πιάσανε τους κάμπους,
και κάτω στη Χαλκιδική παρακαλούνε οι Μαρμαρινοί

κύμα να βρέξει τα καινούργια τους θεμέλια.
Έτσι ριζώσανε συνοικισμοί ως δυο χιλιάδες
ένα εκατομμύριο ψυχές, φέραν συνήθια, ονόματα,
σπόρους καλούς, άγια σκεύη, φαγιά, τον παστουρμά
χορούς, το τσεφτετέλι, τα σαντούρια
το ψάρεμα με λάμπες τα γρι-γριά,
σαν έγινε ειρήνη με τους Τούρκους είδε η Αθήνα
ως και καμήλες που φέρανε για πάλεμα.
Κινά κ' ένας καλόγερος και πάει στην Τραπεζούντα
με τι καρδιά – πήε ξέθαψε την Παναγία τη θαμένη
στα γκρεμνά της Σουμελάς – τ' άλλα όλα χθήκανε
άμα πεθάνουνε κι όσοι την κλαίνε
πες πως δεν είτανε ποτές για μας Ανατολή.
Απ' αυτούς ξαίρω έναν που βαστά λογαριασμό
Των κοπαδιών του σ' ένα τεφτέρι,
πόσα ψοφήσανε πόσα γεννήσανε, σα νάναι ακόμα,
δεν πουλούσε για κέρδος μόνο τ' αύξαινε,
στο Νασλή στ' απέραντο τσιφλίκι του.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Η Παναγία βρεφοκρατούσα. Κάτω οι Άγιοι Γεώργιος, Αναστάσιος και οι Αγίες Φευ[sic]ρονία και Σοφία.
Περί το τέλος του 19ου αι., ρωσικής τεχνοτροπίας. Προέρχεται από την Προύσα
και μεταφέρθηκε από πρόσφυγες στην Κωνσταντινούπολη. Συλλογή Π. Δ. Τσιλίκη.

*Κράτησαν και κρατούν ζωντανές τις αναμνήσεις,
ποτέ δεν ξέχασαν τις πατρίδες τους, τις αλησμόνητες πατρίδες τους.*

Η Μικρασιατική καταστροφή αποτελεί μια «μαύρη σελίδα» της σύγχρονης ιστορίας, η οποία δεν έχει ερευνηθεί πλήρως και δεν έχουν αποδοθεί οι ευθύνες για τα αποτρόπαια εγκλήματα που έγιναν σε βάρος του Ελληνικού πληθυσμού. Αυτή είναι και μια από τις αιτίες που η σύγχρονη Τουρκία, ενώ θα έπρεπε να απολογείται για τα όσα διαπράχθηκαν τότε, σήμερα διαστρεβλώνει την ιστορία και απειλεί τη χώρα μας, θεωρώντας ότι μπορεί να επαναλάβει τις ίδιες εγκληματικές πράξεις.

Η Μικρασιατική καταστροφή άφησε πίσω της χιλιάδες νεκρούς, λεηλασίες, ερείπια και προκάλεσε ένα μεγάλο προσφυγικό ρεύμα, με περισσότερους από 900.000 Μικρασιάτες να έχουν καταφύγει στην Ελλάδα. Διασκορπίστηκαν σε διάφορες περιοχές, έχοντας μαζί τους μόνο τις αναμνήσεις και την πίστη ότι, παρά τις όποιες δυσκολίες, θα καταφέρουν να επιζήσουν και να κάνουν μια νέα αρχή.

Η Ήπειρος ήταν μια από τις περιοχές που υποδέχτηκε και φιλοξένησε έναν μεγάλο αριθμό Μικρασιατών προσφύγων. Όπου εγκαταστάθηκαν αποτέλεσαν παραδείγματα εργατικότητας, υπομονής και αντοχής. Πολύ γρήγορα κατάφεραν να σταθούν στα «πόδια» τους, να δημιουργήσουν οικογένειες, να σχηματίσουν τις δικές τους τοπικές κοινωνίες, όπως στα Ιωάννινα, πολλές από τις οποίες έλαβαν τα ονόματα χωριών της Μικράς Ασίας.

Σε αυτές μετέφεραν τα ήθη και τα έθιμα του τόπου τους. Κράτησαν και κρατούν ζωντανές τις αναμνήσεις, ποτέ δεν ξέχασαν τις πατρίδες τους, τις αλησμόνητες πατρίδες τους.

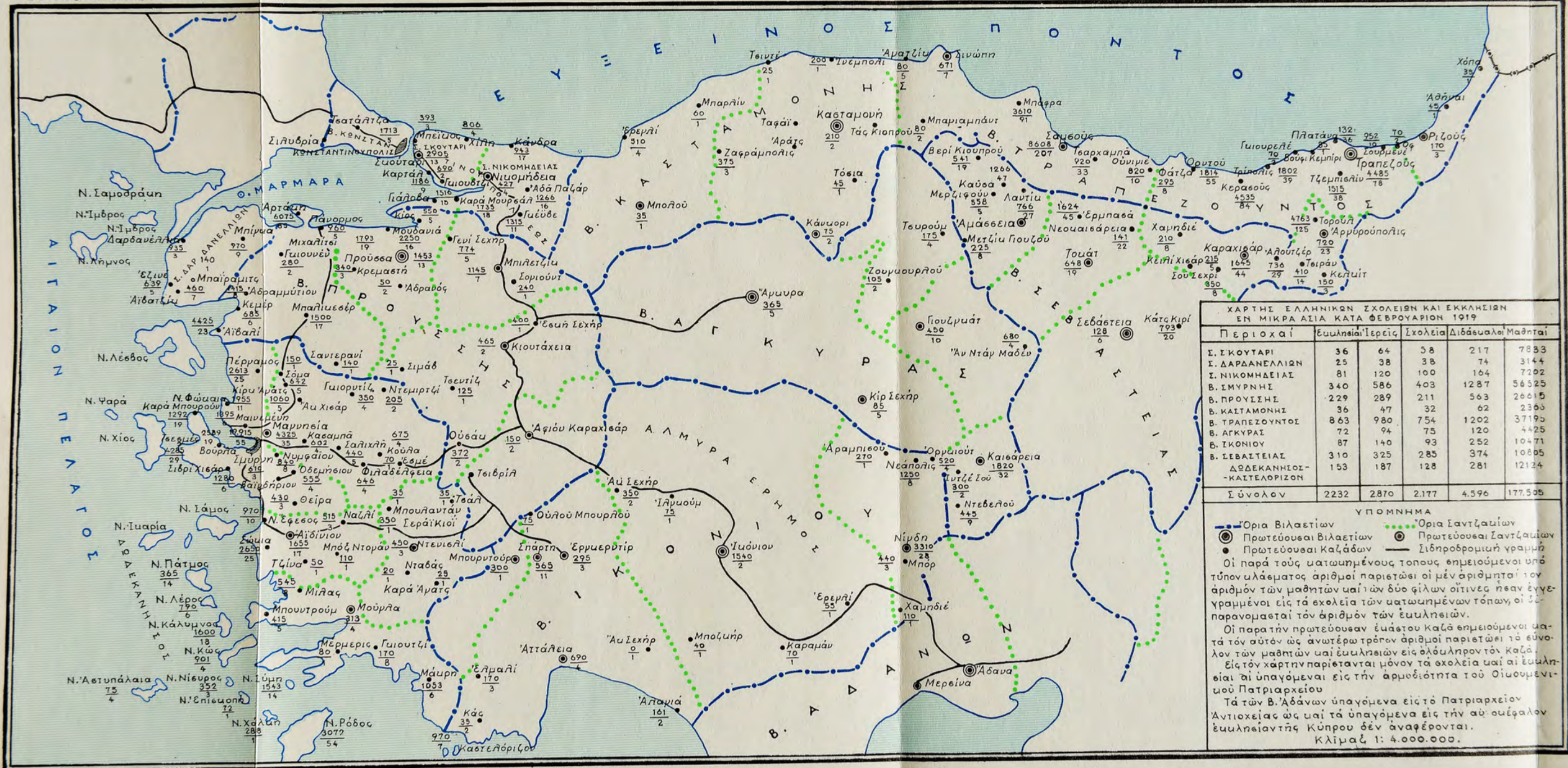
Η συνεισφορά των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα, στην Ήπειρο, στα Ιωάννινα είναι ανεκτίμητη. Συνέβαλαν στην ανανέωση του πληθυσμού, στην ανάπτυξη, στους εθνικούς αγώνες. Μεταλαμπάδευσαν νέα πολιτιστικά στοιχεία, πολλά από τα οποία παραμένουν αναλλοίωτα μέχρι και σήμερα.

Πολύ γρήγορα οι Μικρασιάτες ενσωματώθηκαν στις τοπικές κοινωνίες. Αποτέλεσαν πρότυπα οικογενειάρχων και, ταχύτατα, πολλοί από αυτούς ανέλαβαν ενεργούς ρόλους στην πολιτική, στην αυτοδιοίκηση, στην Ορθόδοξη Εκκλησία.

Εκατό χρόνια μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, δύσκολα μπορεί να σκεφτεί κανείς πώς θα ήταν η Ελλάδα, ολόκληρες περιοχές της Ηπείρου και των Ιωαννίνων, χωρίς το δυναμισμό, την αγάπη για την πατρίδα και την πίστη για τη ζωή των συμπατριωτών μας προσφύγων από τη Μικρά Ασία.

Σε όλους αυτούς που κνηγημένοι έφτασαν στην περιοχή μας, οφείλουμε ένα μεγάλο ευχαριστώ.

Αλέξανδρος Καχριμάνης
Περιφερειάρχης Ηπείρου

Χάρτης της Μικράς Ασίας, 1919.
Αναπαραγωγή από το βιβλίο:
Επίτομος Ιστορία της εις Μικράν Ασίαν εκστρατείας 1919-1922
(Γενικόν Επιτελείον Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού), Αθήναι 1987.

*Το Μνημείο των Μικρασιατών
προσφύγων στη Νεοκαισάρεια.
Γλύπτης Παύλος Βρέλλης.*

Χάσαμε το σημάδι μας στο χάρτη, οριστικά και χωρίς επιστροφή...

Λέγομαι Αναστασία Παπάζογλου και είμαι τρίτης γενιάς Μικρασιάτισσα πρόσφυγας από την Καππαδοκία. Χάσαμε το σημάδι μας στο χάρτη οριστικά και χωρίς επιστροφή, τον Αύγουστο του 1924, μετά από την Συνθήκη της Λοζάνης.

Μετά από 9 μήνες πορείας, φτάσαμε σε τούτον τον τόπο, τον Μάιο του 1925.

«Όλοι για έναν και ένας για όλους», ήταν το μότο της εποχής και τους έσωσε.

«Τα πάντα μαζί. Δουλειές, χαρές και λύπες».

Τι να πεις για τις πατρίδες, και για ποια απ' όλες;

«Εγώ, για ποια πατρίδα να κλάψω;» μου είπε η Μαρίκα Λαζάρου, πρόσφυγας δεύτερης γενιάς από το Καρατζορέν της Καισάρειας Καππαδοκίας, σε μία συνέντευξή της, όταν τη ρώτησα γιατί δάκρυσε.

Έχουν γραφτεί πολλά και έχουν ειπωθεί πολλά περισσότερα. Αυτό που εμείς γνωρίζουμε, είναι ότι αυτό το σημάδι, το χάσαμε χωρίς επιστροφή. Η Ελλάδα που ακουμπούσε στις δύο όχθες της Μεσογείου έχασε για πάντα το ένα της πόδι. Αυτό που την κάνει γνωστή ακόμα και σήμερα σε όλα τα Πανεπιστήμια του κόσμου, με τους Ίωνες φιλοσόφους. Αυτό που πάταγε στην Αγιοτόκο Καππαδοκίας, στην Προύσα, τον Πόντο, την Έφεσο, την Πέργαμο, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη...

Σε παλαιότερη καταγραφή πληθυσμού σε εκείνους τους τόπους υπήρχαν 10 εκατομμύρια Έλληνες που μέχρι το 1750 περίπου, μιλούσαν όλοι Ελληνικά. Πόσοι ήταν στην Ελλάδα δεν ξέρω.

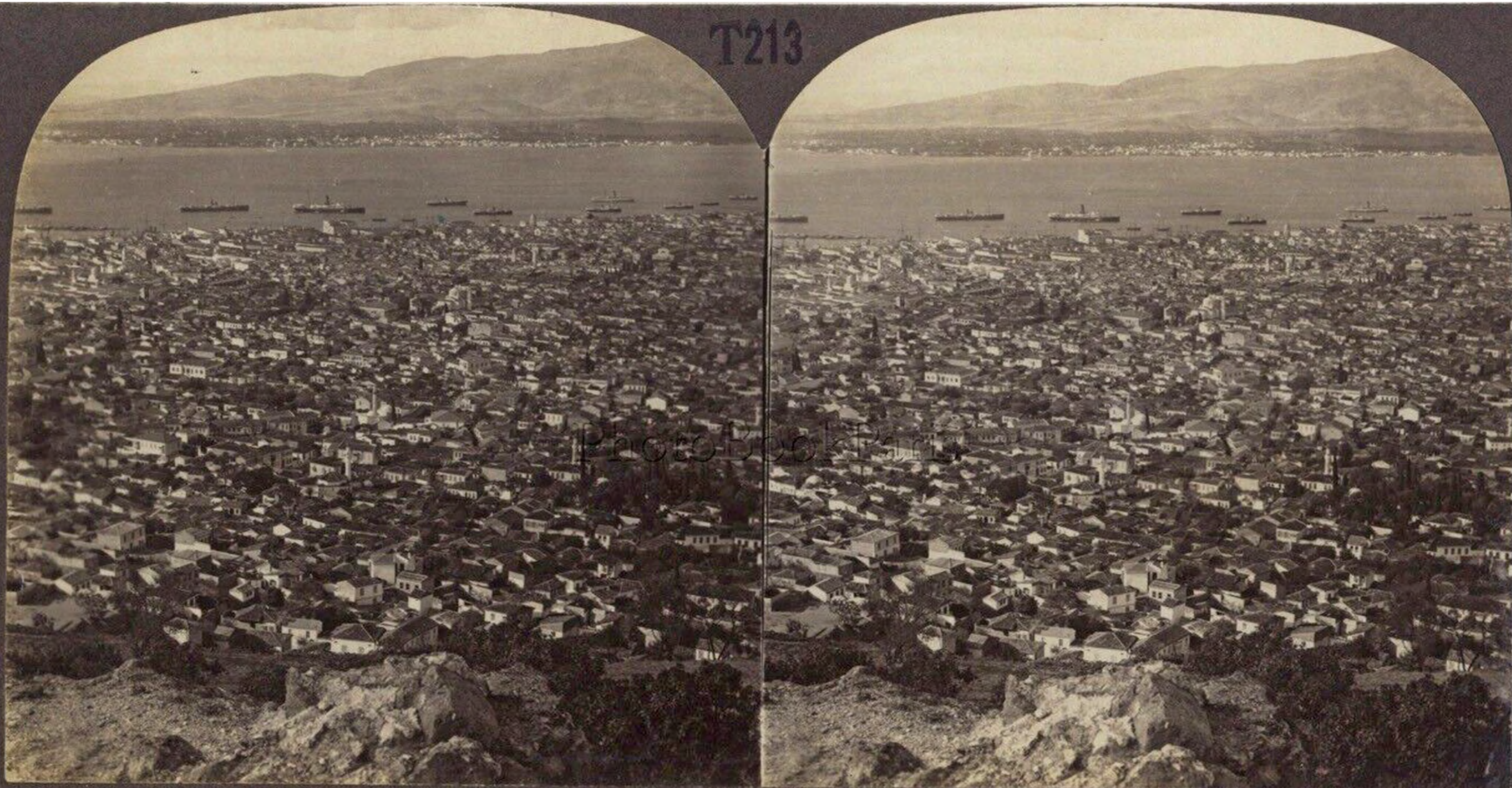
Για μας σήμερα, εκείνες οι πατρίδες ζούνε. Με τον διωγμό στην ψυχή μας, προσπαθούμε με τον Μικρασιατικό Σύλλογο Νεοκαισάρειας να επουλώσουμε το τραύμα από τις τόσες απώλειες. Με την Ομάδα Τέχνης, «Το Ανατολικό της Δωδώνης» (Α.ΔΩ), πραγματοποιούμε την τραγική ανάγνωση της ιστορίας, μέσα από όλες τις μορφές της τέχνης, με τρόπο τέτοιο, ώστε να μας διδάσκει, πώς να αποφεύγουμε το μίσος, το διχασμό και την πιθανή επανάληψη των πολέμων και των ξεριζωμών.

Ναι οι πατρίδες μας ζούνε... μέσα από τα τραγούδια, τα φαγητά, τους μύθους, τα παραμύθια, τις θύμισες, τα μוחαμπέτια, τα ήθη και τα έθιμα. Από όταν χάσαμε την πατρίδα μας πατρίδα είναι η κάθε ΜΝΗΜΗ.

Σήμερα, η πατρίδα μου είναι εδώ και σας ευχαριστώ!!!!

*Αναστασία Παπάζογλου
Πρόεδρος των Μικρασιατών Νεοκαισάρειας*

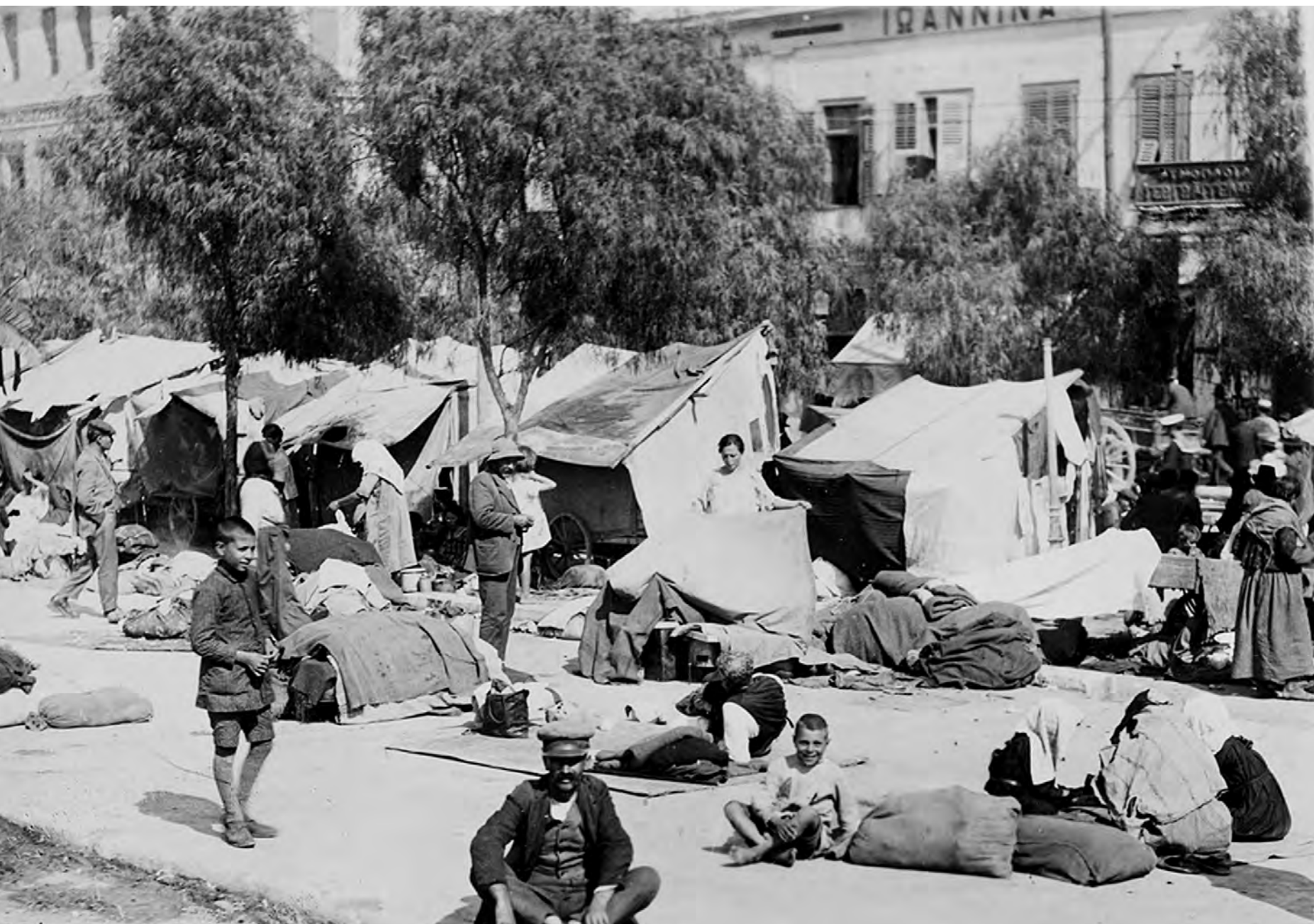
T213

Keystone View Company
Copyrighted, Underwood & Underwood
Manufacturers MADE IN U.S.A. Publishers

Meadville, Pa., New York, N. Y.,
Chicago, Ill., London, England.

V24105 T Smyrna, Chief City of Asia Minor, and Its
Harbor, North from Mount Pagus.

Καταυλισμός προσφύγων σε πλατεία μπροστά από το ξενοδοχείο ΙΩΑΝΝΙΝΑ. Άγνωστη πόλη.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΘΕΜΑ

... ούτε πέτρα δεν σηκώνει τέτοιο καϋμό...

Λιάμπη Κατερίνη

Πρόεδρος της Ε.Η.Μ.

Εημερώματα της 13ης Αυγούστου του 1922, δύο μεραρχίες του ελληνικού στρατού, αποδεκατίσθηκαν στο Αφιόν Καραχισάρ από σφοδρή τουρκική επίθεση με μεγάλες απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό και πολλούς στρατιώτες που υποχώρησαν άτακτα. Στις 15 Αυγούστου διασπάσθηκαν οι ελληνικές δυνάμεις και στις τελευταίες ημέρες του μήνα ο στρατός υποχώρουσε προς τα παράλια για να επιβιβασθεί στα πλοία. Μετά από δύο και πλέον χρόνια διαρκούς άμυνας των Τούρκων και αφού σταδιακά εκδίωξαν τους ξένους στρατούς, οι κεμαλικοί πέρασαν στην τελική ευθεία με πυκνές και αιφνίδιες επιθέσεις εναντίον των Ελλήνων. Ο εθνικισμός και η μειονοτική πολιτική των Νεότουρκων είχαν αποκτήσει στέρεη βάση στον τουρκικό λαό, όταν ο Μουσταφά Κεμάλ ίδρυσε την οργάνωση «Ένωση – Πρόοδος», που απέβλεπε στην μεταλλαγή της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε εθνικό τουρκικό κράτος: «η Τουρκία για τους Τούρκους».

Η ελληνική στρατιά, το 1921, θριάμβευε στην Μικρά Ασία, ειδικά στις μάχες του Σαγγαρίου και του

Αφιόν Καραχισάρ, εξασφαλίζοντας στους Έλληνες στρατηγικά πλεονεκτήματα και μεγάλη εξωτερική άμυνα στην ελληνική περιοχή της Σμύρνης· με αυτές τις προϋποθέσεις η ελληνική κυβέρνηση, τον Ιούλιο του 1922, αποπειράθηκε να κηρύξει την δημιουργία Μικρασιατικού κράτους με επίκεντρο την Σμύρνη. Τον ίδιο χρόνο το εκστρατευτικό σώμα, με αδύναμη αμυντική οργάνωση, οδηγήθηκε στην συμφορά, πλήρως αβοήθητο από τις συμμαχίδες δυνάμεις, που είχαν διαφοροποιήσει τις θέσεις τους. Στο εξής η κατάσταση ήταν εκτός ελέγχου. Ο αρχηγός της στρατιάς Γεώργιος Χατζανέστης συνειδητοποίησε, δυστυχώς την υστάτη στιγμή, την επικείμενη τραγωδία και ανέφερε σε τηλεγράφημά του προς την ελληνική κυβέρνηση: *ως έχει η κατάσταση θεωρώ άσκοπον και ματαίαν, αν μη εγκληματικήν την επιβολήν εις το στράτευμα νέων μεγάλων θυσιών προς επανάκτησιν των απωλεσθέντων...*

Οι διαρκείς εσωτερικές διαμάχες, που είχαν οδηγήσει στον διχασμό, οι οδυνηρές ήττες της ελληνικής στρατιάς στην γραμμή των 713 χιλιομέτρων από την

Κίο στην Προποντίδα ως τον Μαίανδρο ποταμό, διέψευσαν τον μεγαλοϊδεατισμό του Γενικού Επιτελείου Στρατού: *ο ήλιος της Ελευθερίας φωτίζει την θάλασσα του Ερμαίου κόλπου*. Η Ελλάδα δεν άντεξε να σηκώσει το βάρος της «Μεγάλης Ελλάδας», που καλλιεργήθηκε ήδη από το 1844 και, εντέλει, ορίσθηκε και στην συνθήκη των Σεβρών το 1920.

Μετά την κατάρρευση του μετώπου στην Μικρά Ασία, στις 5 Σεπτεμβρίου του 1922 άρχισε η τραγωδία του μικρασιατικού ελληνισμού. Είχαν προηγηθεί η πορεία από την μικρασιατική ενδοχώρα προσφύγων και στρατιωτών, προς τα παράλια και την Σμύρνη, ο μαρτυρικός θάνατος του μητροπολίτη Χρυσοστόμου, στις 27 Αυγούστου, ο διωγμός και η σφαγή των Αρμενίων στις 30 και στις 31 του μήνα άρχισε η πυρπόληση της Σμύρνης. Ανταποκριτής αγγλικής εφημερίδας έγραφε: *η Σμύρνη κατεστράφη από τεραστίαν πυρκαϊάν, που όλην την νύκταν εσάρωσεν όλην την πόλιν εκτός από την τουρκικήν συνοικίαν*. Οι κεμαλικοί έσφαξαν πλήθος αμάχων, κατέστρεψαν και δήωσαν αγλαά δημόσια οικοδομήματα και ιδιωτικές κατοικίες, ώσπου ξεριζώνουν τους Μικρασιάτες από την γη τους *με επιπτώσεις κοσμογονικές για τον Ελληνισμό*, κατά την διατύπωση του Ιωάννη Νικολαΐδη. Εκτοπίσθηκαν, επίσης, πολυάριθμοι Έλληνες από την Ανατολική Θράκη με την υπογραφή του πρωτοκόλλου των Μουδανιών (Σεπτέμβριος 1922) και διώχθηκαν χιλιάδες Πόντιοι έως τον Φεβρουάριο του 1923. Παντελώς αδρανείς έμειναν οι ξένες κυβερνήσεις – η αμερικανική και οι ευρωπαϊκές –, προκειμένου να μην εμπλακούν σε συγκρούσεις με τους

Τούρκους.

Ο Αντιναύαρχος Π.Ν. ε.α. Ιωάννης Παλούμπης σε άρθρο του αποσαφηνίζει την φιλοτουρκική στάση των συμμάχων, αλλά και τον αποκάλυπτο ανεφοδιασμό που παρείχαν στις τουρκικές δυνάμεις. Το Πολεμικό Ναυτικό δεν θα μπορούσε να εκπληρώσει επιτυχώς την αποστολή του, δηλαδή την αποκοπή των εφοδίων του Κεμάλ, έστω και μόνο από τη θάλασσα, όταν οι σύμμαχοι της Ελλάδας τον εφοδίαζαν διαρκώς. Βοήθησε όμως ποικιλοτρόπως τον ελληνικό στρατό και τους Μικρασιάτες διωχθέντες. Και απολήγει: *κανένας δεν αισθάνθηκε την παρουσία του (ενν. το πολεμικό ναυτικό και την ναυτική αεροπορία) το 1922. Κανένας, όμως, δεν σκέφθηκε, ότι ο Κεμάλ θα υπέγραφε στην Αθήνα τους όρους της ειρήνης, τους οποίους θα μας επέβαλε μετά την καταστροφή*.

Μια παράπλευρη δραματική παράμετρος, στην οποία εστίασε σε πρόσφατο άρθρο του ο Γιάννης Γκλαβίνας, υπήρξε ο θάνατος χιλιάδων Ελλήνων στρατιωτών, επίσης, οι αιχμαλωσίες από τον κεμαλικό στρατό, τέλος οι αγνοούμενοι, που επί πολλά χρόνια, τους αναζητούσαν οι οικείοι τους, μέσω του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού.

Στο λυκόφως της ιστορίας χιλιετιών της ελληνικής Μικράς Ασίας, μόνοι που βοήθησαν από τους ξένους, στις ώρες των διωγμών, ήσαν, ουσιαστικά, οι Αμερικανικές διπλωματικές και στρατιωτικές αρχές, όσο και Αμερικανοί ιδιώτες. Ο George Horton, Πρόξενος των Η.Π.Α. στην Σμύρνη – με την συνεργασία της αμερικανικής παροικίας – δημιούργησε την American Relief Committee, μετωνομασθείσα σε

Disaster Relief Committee, που σκοπούσε στην άμεση βοήθεια με τρόφιμα και προστασία των ανθρώπων. Και από άλλες οργανώσεις εστάλησαν στην Σμύρνη γιατροί, νοσοκόμες, φάρμακα, στήθηκαν σταθμοί βοήθειας στα λιμάνια, που έφθαναν πρόσφυγες για το μεγάλο οριστικό φευγικό.

Οι τραγικοί φυγάδες, Σμυρνιοί και άλλοι Μικρασιάτες από την ενδοχώρα, μετακινούνταν προς τα παράλια, ώστε να επιβιβασθούν σε πλοία για την Ελλάδα. Οι περιπέτειές τους ανείπωτες: εκρίζωση από την πατρίδα, απώλεια ακινήτων και κινητών περιουσιών, απόγνωση, θρήνος για όσους δολοφονήθηκαν και εκείνους που δεν επιβιβάσθηκαν στα πλοία, αλλά καταποντίστηκαν, συνθέτουν μία από τις μεγαλύτερες συμφορές του 20ού αι.

Τα πλοία, γεμάτα από ανθρώπινες ψυχές, με βασιτιστικές συνθήκες, εύρισκαν καταφύγιο στην Λέσβο, την Χίο, την Σάμο, την Ραιδεστό, τον Πειραιά, την Θεσσαλονίκη, τα Χανιά, το Ηράκλειο, κατόπιν σε όλα τα ελληνικά λιμάνια, όπου, μάλιστα, οι λιμενικές αρχές τους ζητούσαν διαβατήρια ή άλλα έγγραφα! Οι προσφυγικές ροές συνεχίσθηκαν και στα αμέσως επόμενα χρόνια. Οι πλέον εύποροι πρόσφυγες, είτε έφυγαν νωρίτερα ή μετά την Καταστροφή, πάντως προστάτευσαν την κινητή τους περιουσία, κυρίως τα κεφάλαια, και δεν συνάντησαν τον ορυμαγδό της πενίας.

Τον Ιανουάριο 1923 υπογράφηκε στη Λωζάννη η σύμβαση, μεταξύ των δύο εμπόλεμων κρατών για την Ανταλλαγή των πληθυσμών, ελληνορθοδόξων και μουσουλμάνων, αντίστοιχα. Στις 24 Ιουλίου 1923,

ολοκληρώθηκε στην Λωζάννη η συνθήκη ειρήνης με την Τουρκία, που άρχισε τον Νοέμβριο του 1922. Η συνθήκη έσβησε οριστικά τα όνειρα των Μικρασιτών για επιστροφή.

Το αριθμητικό μέγεθος των προσφύγων υπολογίζεται, κατά προσέγγιση, σε 1.300.000 άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Ολόκληρες οικογένειες, ηλικιωμένοι, πολυάριθμες χήρες και ορφανά ή ασυνόδευτα παιδιά, συναποτελούσαν αυτές τις δραματικές ομάδες. Όταν αυτοί οι τάλαινες έφθαναν στην Ελλάδα, συνήθως οδηγούνταν για στέγαση σε αποθήκες, σχολεία, εκκλησίες, υπόστεγα, ακόμη και στα θεωρεία του Δημοτικού Θεάτρου Αθηνών. Η έξαρση των επιδημιών που έπληξε τους πειναλέους και ρακένδυτους πρόσφυγες, λόγω των κακών συνθηκών που υφίσταντο από την ελλιπή κρατική οργάνωση, επέβαλε ιατρικές εξετάσεις και έκτακτα υγειονομικά μέτρα με τη δημιουργία λοιμοκαθαρηθρίων στο Κερατσίνι, στον Πειραιά, στο Καραμπουρνού Θεσσαλονίκης, στα Γιάννινα και αλλού.

Οι Γιαννιώτες, μετά από πέντε σχεδόν αιώνες οθωμανοκρατίας, γιόρτασαν με ανακούφιση και ενθουσιασμό την απελευθέρωση στις 21 Φεβρουαρίου 1913 και την ενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα. Στα χρόνια που ακολούθησαν οξύνθηκαν οι πολιτικές αντιπαραθέσεις, που επέφερε ο Διχασμός σε εθνικό επίπεδο. Με τις πολιτικές εντάσεις ευθυγραμμίσθηκε και η τοπική δημοσιογραφία, με αποτέλεσμα να εκτοξεύονται βαρύτατες κατηγορίες κείθεν κακείθεν, συμπαρασύροντας τους πολίτες. Παρ' όλ' αυτά στα Γιάννινα υπήρχε πνευματική ικμάδα και ενίσχυση

της εκπαίδευσης: στις 26 Ιουνίου 1922, θεμελιώθηκε σε επιβλητική, επίσημον και πάνδημον τελετή... η Καπλάνειος Σχολή και το Α΄ Ελισσαβέτιο παρθεναγωγείο.

Η Ήπειρος παρέμενε, ωστόσο, οικονομικά καθημαγμένη, ταλανισμένη από τις ληστρικές επιδρομές πολλών συμμοριών, με πολυάριθμους ανθρώπους που, ήδη από τον 19ο αιώνα, ακολούθησαν το μεταναστευτικό ρεύμα, κατά κύριο λόγο προς τις Η.Π.Α. Όταν άρχισαν να προσέρχονται οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, οι Ηπειρώτες, στην συντριπτική τους πλειονότητα, τους υποδέχθηκαν με κατανόηση, ενώ μερικοί τους αντιμετώπισαν με καχυποψία.

Στην Ήπειρο εστάλησαν πάνω από 10.000 πρόσφυγες, που ταξίδεψαν ως τα λιμάνια της Πρέβεζας, αλλά και της Θεσπρωτίας, από όπου θα κατανέμονταν σε πόλεις και χωριά. Σύμφωνα με το Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού, στο λεκανοπέδιο των Γιαννίνων έφθασαν έως το καλοκαίρι του 1923, 2.860 πρόσφυγες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, ενώ κατά την απογραφή του 1928 η πόλη αριθμούσε περ. 4.541 πρόσφυγες. Η Επιτροπή, η οποία ορίστηκε από την τοπική διοίκηση τους κατέγραφε στο μητρώο και τους υποδείκνυε την προσωρινή τους στέγαση στην πόλη: σε δημόσια κτήρια, εκκλησίες και τζαμιά, σε σπίτια που επιτάχθηκαν, καθώς και σε τούρκικα σπίτια, που εκκενώθηκαν με την Ανταλλαγή πληθυσμών, σε σχολεία, στην Μονή Αγ. Παντελεήμονα στο νησί κ.α., ενώ πολλοί διέμεναν σε καταυλισμούς με εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες.

Οι τοπικές αρχές άρχισαν να μεριμνούν πιο συστηματικά, αν και όχι επαρκώς, για την περίθαλψη των προσφύγων, την υγιεινή, τα συσσίτια και τα φάρμακά τους. Η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται αρκετά με τους εράνους που πραγματοποιούσαν οι διάφορες Επιτροπές Κυριών των Γιαννίνων, βοηθώντας έτσι πιο αποτελεσματικά τους πρόσφυγες.

Στις 19 Δεκεμβρίου 1924, η Βουλή ψήφισε την ανοικοδόμησιν ορφανοτροφείων και οικημάτων δια πρόσφυγας, δι' εκδόσεως ομολόγων. Το 1925 έγιναν οι δηλώσεις περιουσιών των Ανταλλάξιμων στην μικρασιατική πατρίδα τους και αποζημιώθηκαν από το ελληνικό κράτος είτε χρηματικά είτε με ομόλογα.

Στο λεκανοπέδιο των Γιαννίνων άρχισε η νέα ζωή των προσφύγων από την Καισάρεια, την Καππαδοκία και τον Πόντο, οι οποίοι εποίκισαν στους κατ'εξοχήν προσφυγικούς οικισμούς, Ανατολή, Νεοκαισάρεια και Μπάφρα, ενώ μεμονωμένες ομάδες κατοίκησαν στην Παμβώτιδα, Νέα Κολχίδα και Ασφάκα. Επίσης, σε μεγάλους αριθμούς, από το 1924, εγκαταστάθηκαν στην Κάτω Κόνιτσα πρόσφυγες από το Μιστί και τα Φάρασα της Καππαδοκίας. Άρχισε να αχνοδιαφαίνεται η ελπίδα μετά από την οδύνη...

Όσοι έστησαν τις εστίες τους στα πέριξ της πόλης επιδόθηκαν σε γεωργικές εργασίες, καπνά, κηπευτικά, κτηνοτροφία, και όσοι έζησαν στο άστυ ασχολήθηκαν με το εμπόριο, τις χειρωνακτικές και κάθε λογής άλλες εργασίες. Η ένδεια, ασφαλώς, εξακολουθούσε να τύπτει πολλά προσφυγόπουλα, που αναγκάζονταν να ζητιανεύουν στα Γιάννινα για τον βιο-

πορισμό των οικογενειών τους. Όσοι ενέπιπταν στην περίπτωση της Ανταλλαγής κατοίκησαν σε σπίτια Μουσουλμάνων εντός της πόλεως των Γιαννίνων. Δραματική ήταν η ιστορία και των Ανταλλαγέντων Τουρκογιαννιωτών, όσοι, τουλάχιστον, δεν επιθυμούσαν τον αποχωρισμό από τον γενέθλιο τόπο τους και προτιμούσαν να καταγραφούν ως Αλβανοί Μουσουλμάνοι, ώστε να μην απεμπολίσουν για πάντα τα Γιάννινα. Πολλοί άλλοι έφυγαν με ευχαρίστηση για την Τουρκία.

Οι πρόσφυγες, των οποίων ο καταληκτήριος τόπος υπήρξε η Ανατολή (στην θέση Μπουνίλα· η ονομασία ενδεικτική της εξ Ανατολών προέλευσής τους), κατάγονταν στην συντριπτική τους πλειονότητα από πόλεις και χωριά του Πόντου και της Μικράς Ασίας. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 το πληθυσμιακό προσφυγικό στοιχείο της Ανατολής ανερχόταν σε 587 κατοίκους. Η επίσημη ίδρυση κοινότητας Ανατολής έγινε το 1925. Οικόπεδα και χωράφια διανεμήθηκαν το 1930. Η εκπαίδευση, την οποία είχαν βίωμά τους οι Μικρασιάτες των παράκτιων πόλεων, αλλά και οι κάτοικοι της ενδοχώρας, αποτέλεσε προτεραιότητά στις κοινότητές τους. Έτσι, από κοινού με το ελληνικό κράτος, σύντομα προέβησαν στην ίδρυση σχολείων. Από την άφιξή τους κιόλας στην Ανατολή λειτούργησε δημοτικό σχολείο σε κελιά της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη. Αργότερα, το 1932, άρχισε να κτίζεται ένα πραγματικό σχολείο. Ο Σταύρος Καπόγλου, στον πανηγυρικό που εκφώνησε, μ.ά. αρχών, είπε με περισσή περη-

φάνια: *Θεμελιώσαμε τον Ποντιακό Πνευματικό Φάρο σπίτι των παιδιών μας, για να μάθουν ελεύθερα ελληνικά γράμματα στη νέα πατρίδα στην μητέρα Ελλάδα. Το σχολείο ολοκληρώθηκε το 1935 και θεραπεύθηκε ένα αιμάσσον τραύμα.*

Οι πρόσφυγες της Νεοκαισάρειας (ανάμνηση της πατρίδας Καισάρειας) προέρχονταν, στην συντριπτική τους πλειονότητα, από το Καρατζορέν και το Ζέλε ή Ζίλε της Καππαδοκίας. Το βασανιστικό οδοιπορικό των ανέστιων ξεκίνησε το 1922 και, δύο χρόνια αργότερα, έφθασαν στα Γιάννινα, όπου διέμεναν σε καταυλισμούς. Η παραμονή τους οριστικοποιήθηκε το 1926, οπότε άρχισαν βαθμιαία να χτίζουν τα σπίτια τους στον συνοικισμό Νεοκαισάρειας. Η δημοτική εκπαίδευση μαρτυρείται από το 1929, αλλά η ίδρυση σχολείου ολοκληρώθηκε, μετά από πολύχρονες προσπάθειες, το 1950.

Πρόσφυγες που κατάγονταν από τα χωριά Τάσκ και Τασλίκ της περιφέρειας της Καισάρειας στην Καππαδοκία, λαβωμένοι από τις τουρκικές επιθέσεις, περιπλανώνταν από το 1924: στο διάβα τους διέμεναν σε περισσότερους τόπους, έως ότου μετεγκαταστάθηκαν τελικά στην Μπάφρα, έναν ήδη διαμορφωμένο οικισμό από Πόντιους της Πάφρας και Σαμψούντας. Τα παιδιά τους, από το 1925, μάθαιναν γράμματα στο δημοτικό σχολείο, ωστόσο έμελλε πολλά χρόνια αργότερα, μόλις το 1953, να οικοδομήσουν σχολείο.

Η Ασφάκα κατοικήθηκε από πρόσφυγες, προερχόμενους από την περιοχή του Πόντου Έρπαα και ολιγάριθμους από την Σμύρνη, που σταθεροποίησαν εκεί

την ζωή τους το 1922. Έκτισαν κατοικίες και επιδίωξαν άμεσα για την εκπαίδευση των παιδιών τους, που πραγματοποιείτο, αρχικά σε σπίτι, και κατόπιν σε νεοϊδρυθέν διδακτήριο.

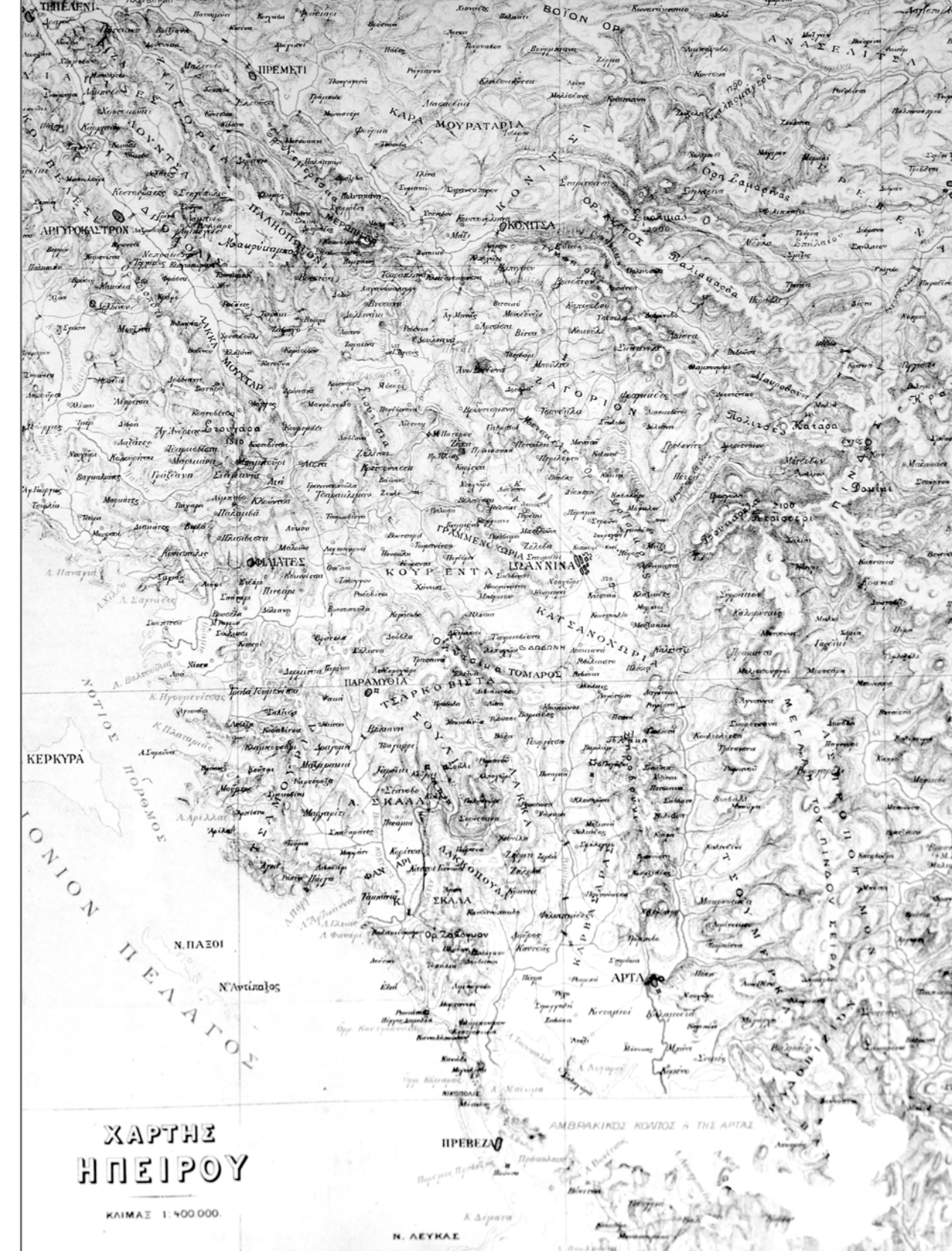
Το 1923 ήρθαν στα Γιάννινα Καππαδόκες πρόσφυγες, που άρχισαν να ζουν, λίγα χρόνια αργότερα, στον συνοικισμό της Νέας Κολχίδας (από την κοιτίδα τους Κολχίδα, πλησίον της σημ. οδού Σουλίου). Ο συνοικισμός αναφέρεται πρώτη φορά σε συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου το 1933, όπως μας πληροφορεί ο Χαράλαμπος Χαρίσης. Ο ίδιος εύστοχα επισημαίνει την αδήριτη ανάγκη διάσωσης –εκ μέρους της πολιτείας– της εναπομείνας προσφυγικής κατοικίας στη Νέα Κολχίδα. Κοντά στην λίμνη των Γιαννίνων, στην θέση Μάτσικα, συγκροτήθηκε ο συνοικισμός Παμβώτις από πρόσφυγες, οι οποίοι σύντομα ενσωματώθηκαν ή και αφομοιώθηκαν από τους επιχώριους.

Ούτως ή άλλως αυτοί οι φυγάδες, παρότι κουβαλούσαν την μνήμη του ‘αρώματος’ των απωλεσθέντων τόπων, τα γλωσσικά τους ιδιώματα και την πολιτισμική τους ετερότητα, ταχύτατα διαμόρφωσαν, μέσα σε εύθραυστες ισορροπίες, τις κατάλληλες ζυμώσεις, ώστε να συναποτελέσουν ένα υγιέστατο κομμάτι της ντόπιας αγροτικής ή αστικής κοινωνίας. Πράγματι, η διαμονή τους στα Γιάννινα –και όχι μόνον– κόμισε αξιόλογες αλλαγές στα δημογραφικά, κοινωνικά και πολιτισμικά δεδομένα. Ωστόσο, οι πρόσφυγες δεν θα γίνουν ποτέ αμνήμονες όσων άφησαν πίσω. Κρατώ την παρατήρηση της Ελισάβετ

Παναγιωτοπούλου: η εμπειρία της ‘προσφυγιάς’ μεταβιβάζεται μέσα από τη μνήμη από γενιά σε γενιά και γίνεται συστατικό στοιχείο της προσφυγικής ταυτότητας.

Η Ιωάννα Πετροπούλου συγκέντρωσε τις πολυμοχθες εργασίες παλαιότερων και νεώτερων ερευνητών και κατέγραψε με ακρίβεια, σε χρονολογική σειρά τις εκδόσεις που δημιουργήθηκαν στα τυπογραφεία της οθωμανοκρατούμενης Μικράς Ασίας. Η έρευνά της προβάλλει με ενάργεια, όχι μόνον την πληθύν των πονημάτων των διανοούμενων, αλλά και τον ακμαίο πνευματικό βίο των Μικρασιατών Ελλήνων με κορυφαίο επίκεντρο την *νύμφη της Ιωνίας*, Σμύρνη. Από τον ερχομό τους στην Ελλάδα και, με εφαλτήριο το βασικό *instrumentum*, την συλλογική και πολυμορφική ατομική μνήμη, δραστηριοποιήθηκαν έντονα, με άπλα ψυχής και περισσό ζήλο: δημιούργησαν επιτροπές, σωματεία, εξέδιδαν εφημερίδες και περιοδικά, άρχισαν να διοργανώνουν Παμπροσφυγικά Συνέδρια, ακριβώς επειδή είχαν ήδη στις πατρίδες τους εμπειρίες στην κοινοτική και άλλες οργανώσεις.

Καταλυτικές μαρτυρίες για τους προσφυγικούς οικισμούς στην Ήπειρο, εκτός από σημαντικές μονογραφίες, αρχεία προσφυγικών συλλόγων, διπλωματικές και διδακτορικές εργασίες που εκπονούνται στα Πανεπιστήμια, προέρχονται από την προφορική παράδοση που διέσωσε το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών σε μνημειώδη έκδοσή του. Χαρακτηριστικό είναι ένα εράνεισμα αποσπασμάτων περιγραφών της πρώτης γενιάς των προσφύγων.

Χάρτης της Ηπείρου, πριν από την απελευθέρωση. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.

Μαρτυρία Ιωάννη Μουσαήλογλου (από το Βερεκίου Ν-ΝΔ της Καισάρειας), Νεοκαισάρεια Γιαννίνων.

Περνούσαν οι μήνες (εννοεί στην Κέρκυρα, όπου είχαν μεταφερθεί πολυάριθμοι πρόσφυγες) και καθόμασταν χωρίς δουλειά, άπρακτοι. Ήμασταν γεωργοί, θέλαμε γη. Κάναμε αναφορά στην κυβέρνηση να πάμε αλλού, να μας αποκαταστήσουν αγροτικά.

Βγάλαμε αντιπρόσωπο το Λευτέρη Χατζηπέτρου, από το Ζίλε και το Καρατζορέν. Ήρθε στην Ήπειρο. Διάλεξε το μέρος, εδώ στη Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων. Βγάλαμε αυτό το όνομα, δηλαδή Νέα Καισάρεια, για να μας θυμίζει την παλιά πατρίδα. Μας έδωσαν από 30 στρέμματα κλήρο. Ήμασταν καπνοπαραγωγοί και κτηνοτρόφοι.

Καλύτερα που έγινε η ανταλλαγή. Εδώ κοιμόμαστε με ανοιχτές πόρτες. Φόβος δεν υπάρχει από τους Τούρκους. Υπάρχει ασφάλεια.

Μαρτυρία Φίλιππου Μπαρουτιάδη (από το Τσάτ, στην Καππαδοκία), Μπάφρα Γιαννίνων.

Προτού φύγουμε, ο παπάς έβγαλε λόγο στην εκκλησία: «Μη φοβάστε», είπε «θα πάμε στην πατρίδα μας, στη Θρησκεία μας».

Βέβαια, αφήναμε τα σπίτια μας, τις βρύσες μας, τα χωράφια μας. Μπορούσαμε να μη λυπηθούμε; Πήγαν όλοι στο νεκροταφείο και κλαίγοντας αποχαιρέτισαν τους νεκρούς τους, που ήταν θαμμένοι εκεί.

Μαρτυρία Αθανασίου Ναυρόζογλου (από το Τσάτ, στην Καππαδοκία), Μπάφρα Γιαννίνων.

Κατά ο 1923, όταν άρχισε να υποχωρεί ο ελληνικός

στρατός, ήρθαν φήμες ότι θα γίνει Ανταλλαγή. Το πληροφορηθήκαμε θετικά στην Καισάρεια, όπου πηγαίναμε συχνά για ψώνια.

.... Το 1927 ήρθαμε στην Μπάφρα των Ιωαννίνων. Εκεί μας έδωσαν σπίτια και γή. Να σου πω, η αλήθεια είναι ότι στην Τουρκία ζούσαμε καλύτερα. Υπήρχε όμως ο φόβος του Τούρκου αγά. Εδώ έχουμε φτώχεια, αλλά είμαστε ήσυχου!

Δυο γυναίκες με έργο ξεχωριστής σημασίας που μίλησαν για τους Μικρασιάτες –η καθεμιά με τον τρόπο και την ιδεολογία της– ήσαν η Μέλπω Μερλιέ και η Έλλη Παπαδημητρίου.

Η Μέλπω Λογοθέτη (Μερλιέ εκ του συζύγου της Οκτάβιου), γεννήθηκε το 1889 στην Ξάνθη. Μεγάλωσε στην Κωνσταντινούπολη και ήταν μουσικολόγος και πιανίστα. Εκπόνησε στην Σορβόνη μουσικολογική διατριβή για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι και παράλληλα σπούδασε λαογραφία. Όταν ήλθαν με τον σύζυγό της στην Αθήνα ίδρυσαν τον Σύλλογο Μουσικά Αρχεία της Παράδοσης (το σημερινό Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών= Κ.Μ.Σ.). Γυρνώντας απ' άκρου σ' άκρον την Ελλάδα φωνογράφησε παραδοσιακή μουσική, επίσης κατέγραψε με τους συνεργάτες της μαρτυρίες του μικρασιατικού ελληνισμού (ανέρχονται σε παραπάνω 450.000 σελίδες), με αποτέλεσμα να εξελιχθεί το εν λόγω Κέντρο σε Κέντρο Μικρασιατικών ιστορικών σπουδών. Πέθανε το 1979, αλλά το Κ.Μ.Σ. δεν εσίγασε, αντίθετα συνεχίζει την επιστάμενη έρευνα και τις εκδόσεις.

Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης ιστορεί σε μία νέα έκ-

δοση του Κ.Μ.Σ.: *Η δραματική τριετία 1919-1922, που κατέληξε πραγματικά σαν αρχαία τραγωδία 'δι' ελέου και φόβου' με τη φοβερή συμφορά της καταστροφής της Σμύρνης τον Σεπτέμβριο του 1922 και τη μαζική και ως επί το πλείστον βίαιη έξοδο του ελληνισμού από τις μικρασιατικές του πατρίδες ξετυλίγεται με την παράθεση πρωτογενών μαρτυριών, πηγών και επιστημονικών αναλύσεων.*

Μία άλλη προσωπικότητα, η Έλλη Παπαδημητρίου, γεννήθηκε στην Σμύρνη το 1900/1906. Πολυπράγμων, δραστήρια και με υψηλή μόρφωση μας δώρισε ένα σημαντικότατο έργο, καταγράφοντας προφορικές μαρτυρίες ανθρώπων που επέζησαν από την Μικρασιατική Καταστροφή. Η βιογράφος της, Ιωάννα Πετροπούλου, μέσα από τις σελίδες της πρόσφατης συνθετικής μονογραφίας της για την Έλλη Παπαδημητρίου, αποκαλύπτει με μοναδική μαεστρία και εις βάθος έρευνα τις ιδιόχειρες σημειώσεις, το φωτογραφικό υλικό και τα βιβλία της Σμυρνιάς, την θαυμαστή προσωπικότητά της και *την άγνωστη ποιητική φλέβα*, που καθόρισε το έργο της. Η έμπειρη συγγραφέας αναδεικνύει συνάμα την ικμάδα του σμυρναϊκού κόσμου, το σκηνικό του πολέμου, την Μικρασιατική Καταστροφή και την τραγική κατάληξη με την Ανταλλαγή πληθυσμών, ιχνηλατώντας την πολυσχιδή δράση της Έλλης ως την αποδημία της, το

1993. Στην Ήπειρο, όπως σχολιάζει η Πετροπούλου, δεν θα αναζητήσει (η Έλλη) μόνον την πανίδα και χλωρίδα της, ως γεωπόνος, αλλά θα περιγράψει τους πρόσφυγες του 1922 και τις αγροτικές εγκαταστάσεις τους – ως στέλεχος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων: *Οδοιπορικό Ηπείρου 1935.*

Εκατό χρόνια ειρηνικής συνύπαρξης, προκοπής και αξιοσύνης της πολύπαθης προσφυγιάς εορτάζουμε φέτος. Κατά μείζονα λόγο, πρέπει να εξάρουμε τις σημαντικές επιστημονικές έρευνες που έγιναν και γίνονται για την ιστορία των προσφύγων, τα τραγούδια και τις μουσικές, τον κοινωνικό βίο, την πολυμορφη προσφορά τους στο παρόν. Αυτοί οι απόγονοι των αρχαίων ελληνικών φύλων, Αιολέων, Ιώνων, Δωριέων, οι κατοπινοί πολυπολιτισμικοί και κοσμοπολίτες Σμυρνιοί και άλλοι Μικρασιάτες, οι πρόσφυγες αγωνιστές, που χάλκευσαν εαυτούς, δημιούργησαν και ρίζωσαν σε μια δεύτερη πατρίδα, στην Ελλάδα και τα Γιάννινα μας. Λησμόνησαν τον καημό τους; Όχι. Αλλά βουβά, σιγοψιθυρίζουν και αναπολούν την Μικρά Ασία, όπως εκφράσθηκε ποιητικά στους στίχους της Έλλης Παπαδημητρίου:

*Μοσχοβολούνε τα πεύκα στάζει το ρετσίνι
τα τζιτζίκια βασιλεύουνε
και στις Μικράς Ασίας τα παντέρημα βουνά.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασόπουλος Ν.Α., *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος (μέσα 19ου-αρχές 20ού αι.)*, Αθήνα 2018.
- Ανδριώτης Ν., *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940. Άφιξη, Περίθαλψη, Αποκατάσταση*, Αθήνα 2020.
- Βλέτσα Ελ., *Εγκατάσταση και ένταξη Μικρασιατών προσφύγων στο νομό Ιωαννίνων: Ανατολή, Μπάφρα, Νεοκαιοσαρεία, Ιωάννινα (1923-1930)*, (Πτυχιακή εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Φεβρουάριος), Αθήνα 2005.
- Γκλαβίνας Γ., *Οι Έλληνες στρατιώτες αιχμάλωτοι και αγνοούμενοι της Μικρασιατικής Εκστρατείας: Αιχμαλωσία, αναζήτηση, απελευθέρωση (1922-1924)*, στο Καμούζης Δ. (επιστ. επιμ.), *Έλληνες στρατιώτες και Μικρασιατική Εκστρατεία. Πτυχές μιας οδυνηρής εμπειρίας*, Αθήνα 2022, 313-343.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Νεώτερος Ελληνισμός*, τ. 15, Αθήνα 1978, 97-246.
- Κιτρομηλίδης Π. (εισαγωγή – εποπτεία), *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, τόμ. Β' (επιμ. Μουρέλος Γ.), Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1982.
- Νικολαΐδης Ι., *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου (1921-1922)*, τόμ. Δ' (1923-1924), τόμ. Ε' (1925-1926), τόμ. ΣΤ', Ιωάννινα 1993, 1994.
- Ντούτσης Δ.Β., *Τα προσφυγικά σχολεία στο λεκανοπέδιο Ιωαννίνων (1925-1940): επιθεωρητής, ετερότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και εκπαιδευτική πολιτική κατά τον Μεσοπόλεμο* (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Ιωάννινα 2014.
- Παλούμπης Ι., *Το πολεμικό ναυτικό και η ναυτική αεροπορία στη Μικρασιατική Εκστρατεία 1919-1922, στο Περίπλους ναυτικής ιστορίας. 1922-2022, 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, τχ. 120, 2022, 38-45.
- Παναγιωτοπούλου Ε., *Κοινωνική ενσωμάτωση, μνήμη και ταυτότητα στις προσφυγικές κοινότητες Ανατολή, Μπάφρα και Νεοκαιοσαρεία Ιωαννίνων* (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Ιωάννινα 2004.

- Παπαγεωργίου Γ. (επιστ. υπεύθυνος), *Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού πολιτισμού. Προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Δήμο Ανατολής Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής*, Ανατολή 2001.
- Πετροπούλου Ι., *Η Σύμυρνη των βιβλίων. Συγγραφείς, Μεταφραστές, Εκδότες, Τυπογράφοι. 1764-1922* (Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών), Αθήνα 2020.
- Πετροπούλου Ι., *Έλλη Παπαδημητρίου: μια γυναίκα του 20^{ου} αι. Ο κανόνας και η παράβαση*, Αθήνα 2022.
- Ρούσσοις Γ., *Νεώτερη ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 1826-1974, τόμ. 6, Αθήνα 1975.
- Στύλογλου Αικ., *Εγκαταστάσεις Μικρασιατών Προσφύγων στον νομό Ιωαννίνων* (Διατριβή Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου), Καλαμάτα 2020.
- Χαρίσης Χ.Β., *Τα προσφυγικά της Νέας Κολχίδας*, Εφημ. Πρωινός Λόγος, 13 Ιανουαρίου 2022.
- Χριστοπούλου Μ., *Η ένταξη των προσφύγων στην περιοχή των Ιωαννίνων (1922-1930)*, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 38, 2004, 213-237.

KEIMENA

ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πώς ή Βενεζιλας εβήθη την Έλλάδα εις τή 1910 και πώς με τόν θρόνον του Έλληνικού εσχετάσθη
και τόν λαγονισμόν του Πανέλληνιόν την Έσσην εις τή 1912-1913 και εις τή 1920.

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ "ΕΣΠΕΡΙΑΣ" ΑΘΗΝΑΙΩΝ.

1922 – 1926: Η επόμενη μέρα της εγκατάστασης και αποκατάστασης των Προσφύγων από Μ. Ασία – Πόντο και Ανατ. Θράκη

Τριαντάφυλλος Αλιμπάνης
Πρύτανης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αποκαλούμε «Μικρασιατική Καταστροφή» την πιο τραγική εξέλιξη για τον ελληνισμό στο περιβόητο Ανατολικό ζήτημα, το οποίο παραμένει ζωντανό στην Βαλκανική και την Εγγύς Ανατολή. Δεν χρειάζεται ν' αναφερθεί κανείς εν εκτάσει στην καταστροφή της Σμύρνης. Αυτή υπήρξε η αιτία της μεγάλης εξόδου όλων των Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Συνέβη τόσο πρόσφατα και φέρει τόσο πόνο, ώστε πολλές από τις στιγμές της είναι ακόμα νωπές στη μνήμη του λαού μας. Ας μου επιτραπεί να θυμίσω κάτι από όλα αυτά.

«Συστηματική πυρπόληση της ελληνικής συνοικίας της Σμύρνης από τα τουρκικά στρατεύματα μπροστά στα μάτια του ίδιου του Κεμάλ.

Συστηματική σφαγή των Ελλήνων, αντρών, γυναικών και παιδιών (σε όλη τη Μ. Ασία και τον Πόντο).
Οργανωμένη λεηλασία σπιτιών και εκκλησιών.
Ανεμπόδιστος, μαζικός βιασμός γυναικών και κοριτσιών.

Συγκέντρωση όλων των σωματικά ικανών αρρένων Ελλήνων από 16 ως 50 ετών και εκτόπισή τους στο εσωτερικό της χώρας, όπου σχεδόν όλοι πέθαναν από τα καταναγκαστικά έργα και ο χαμός τους επισπεύστηκε από την πείνα και τις δολοφονίες.

Εκδίωξη στην Ελλάδα των υπόλοιπων γυναικών, παιδιών και γερόντων.

Όλες αυτές οι αγριότητες αποτελούν καθαρές αποδείξεις της αυθαίρετης πρόθεσης των Τούρκων να

απομακρύνουν εξ ολοκλήρου τον ελληνικό πληθυσμό από τη Μικρά Ασία εφαρμόζοντας το πρόγραμμα των Εθνικιστών, σύμφωνα με το οποίο η Μικρά Ασία έπρεπε να «εκτουρκιστεί» πλήρως».¹

Η επαναστατική κυβέρνηση της περιόδου 1922–23 που σχηματίστηκε στην Ελλάδα μετά την επιστροφή από την Μ. Ασία, όσων οργανωμένων στρατιωτικών μονάδων είχαν απομείνει, για να τακτοποιήσει δύο πολύ δύσκολα θέματα και κυρίως αυτά της αποκατάστασης και φροντίδας των προσφυγικών πληθυσμών που συνέρρεαν, αλλά και των σχέσεων με την Τουρκία, στις 24 Ιουλίου 1923, υπέγραψε συνθήκη σε επίσημη τελετή στη μεγάλη αίθουσα του Πανεπιστημίου της Λοζάνης, που φέρει έκτοτε την ονομασία της πόλης. Η Συνθήκη αποτελείται από 143 άρθρα και είναι προσαρτημένες σ' αυτήν άλλες 17 συμβάσεις, όπως η ελληνοτουρκική σύμβαση περί Ανταλλαγής πληθυσμών, που είχε ήδη υπογραφεί στις 17 Ιανουαρίου 1923. Σε ό,τι αφορά στην Ελλάδα, η Συνθήκη περιλαμβάνει τα ακόλουθα:

«α) Η συνοριακή γραμμή Ελλάδος – Τουρκίας να ακολουθεί την κοίτη του Έβρου μέχρι της Αίνου, με εξαίρεση το Τρίγωνο του Καραγάτς που εκχωρήθηκε στην Τουρκία.

β) Επιβεβαιώθηκε η επικυριαρχία της Ελλάδος στα

νησιά Σαμοθράκη, Λήμνο, Μυτιλήνη, Χίο, Σάμο, Ικαρία.

γ) Τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος επανήλθαν στην επικυριαρχία της Τουρκίας, αλλά με τοπική αυτοδιοίκηση (αποτελούμενη από αυτόχθονες).

δ) Τα Δωδεκάνησα μαζί με τη Ρόδο και το Καστελόριζο παραχωρήθηκαν στην Ιταλία.

ε) Αναγνωρίστηκε η προσάρτηση της Κύπρου στη Μ. Βρετανία.

στ) Καταργήθηκαν οι διομολογήσεις, αλλά επιβλήθηκαν: η προστασία των μειονοτήτων, οι πολιτικές και θρησκευτικές ελευθερίες, η ισότητα ενώπιον του νόμου, ο σεβασμός και η προστασία των αγαθοεργών ιδρυμάτων και των εκπαιδευτηρίων. *Ανάλογα φυσικά δικαιώματα απέκτησαν και οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Δ. Θράκης».*²

Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα, με το 1^ο άρθρο της συμφωνίας της Λοζάνης προβλέπονται: «Από της 1^{ης} Μαΐου 1923 θέλει διενεργηθή η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων ελληνικού ορθόδοξου θρησκευματος των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων μουσουλμανικού θρησκευματος των εγκατεστημένων επί ελληνικών εδαφών.

Τα πρόσωπα ταύτα δεν δύνανται να έλθωσιν ίνα εγκατασταθώσιν εκ νέου εις Τουρκίαν ή αντιστοίχως εν Ελλάδι άνευ της αδειάς της τουρκικής κυβερνήσεως ή αντιστοίχως της ελληνικής κυβερνήσεως».³

Η Συνθήκη της Λοζάνης διαμόρφωσε μια νέα κατάσταση στην Ν.Α. Ευρώπη. Η Τουρκία, που με τη Συνθήκη των Σεβρών είχε εκδιωχθεί από την Ευρώπη και από τις ευρωπαϊκές θάλασσες, με τη Συνθήκη της Λοζάνης επανήλθε στον ευρωπαϊκό χώρο.

Τα πρώτα «αγκάθια» της Ανταλλαγής – Η μεταφορά του δράματος στην Ελλάδα

Πολλοί θεώρησαν τότε –και αρκετοί εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να θεωρούν– πως η Συνθήκη της Λοζάνης διαμόρφωσε για την Ελλάδα και την Τουρκία ένα οριστικό και στέρεο εδαφικό καθεστώς που, παρά τις παραβιάσεις εκ μέρους των Τούρκων, διατηρείται –πράγμα σπάνιο στην ιστορία– μέχρι σήμερα (2022). Και τούτο, παρά το γεγονός ότι δεν υπήρξαν εξ αρχής –αλλ' ούτε και μετά το «Σύμφωνο Φιλίας»– όροι αμοιβαίας εμπιστοσύνης.

«Το πρώτο «αγκάθι» ήταν το πρόβλημα των «ανταλλαξίμων». Μια επιτροπή από 4 Τούρκους, 4 Έλλη-

νες και 3 ουδέτερους προσπάθησε επί έτη να βρει λύση. Ήταν δύσκολο λόγω των απαιτήσεων των Τούρκων, που ως νικητές είχαν μεγάλες απαιτήσεις, έστω κι αν οι περιουσίες των Ελλήνων ήσαν πολλαπλάσιας αξίας από τις περιουσίες που άφησαν οι Τούρκοι στην Ελλάδα. Ένα δεύτερο «αγκάθι» ήταν το ζήτημα των Ελλήνων της Κωνσταντινουπόλεως».⁴

Το θέμα της Ανατολικής Θράκης⁵

Με την υπογραφή, τα μεσάνυχτα της 27^{ης} προς 28^η.9.(11.10) 1922, του ολέθριου –για τη Θράκη και τους Έλληνες– πρωτοκόλλου των Μουδανιών, ο ελληνικός στρατός διετάχθη να εκκενώσει την Ανατολική Θράκη εντός 15 ημερών και να αποσυρθεί δυτικά του Έβρου. Συμμαχικές Δυνάμεις αναλάμβαναν να μεταβιβάσουν τις πολιτικές εξουσίες στις τουρκικές αρχές, 30 μέρες μετά την εκκένωση της Θράκης από τους κατοίκους της. Το πρωτόκολλο Ανακωχής δεν υπογράφηκε από την Ελληνική Αντιπροσωπεία, η οποία κατέθεσε έγγραφη δήλωση πριν από την αναχώρησή της, αλλά μόνο από τις Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία) και την Τουρκία (Ισμέτ πασά Ινονού). Κατά την επιστροφή του ο Αλέξανδρος Μαζαράκης–Αινιάν, αφού δέχθηκε την ευαρέσκεια της Κυβερνήσεως για τη διαχείριση της αποστολής του

1. Morgenthau 1994.

2. Morgenthau 1994.

3. Καργάκος 2013. Ψυρούκης 2000.

4. Καργάκος 2013.

5. Σοϊλεντάκης 1996.

και την πρωτοβουλία του, εξέθεσε τα γεγονότα και δικαιολογήθηκε για την μη υπογραφή της Συνθήκης, λέγοντας ότι το έπραξε για να αφήσει ελευθερία ενέργειας στην Κυβέρνηση, στην περίπτωση, που θα θεωρούσε ότι υπάρχει πιθανότητα συμμαχικής υποστηρίξεως για την παραμονή της Ελλάδας στην Ανατολική Θράκη. Τελικά, η κυβέρνηση αποδέχθηκε την ανακωχή των Μουδανίων και την εγκατάλειψη αμέσως της Ανατολικής Θράκης. Έστειλε δε τηλεγράφημα στον Έλληνα Αρμοστή στην Κωνσταντινούπολη να ανακοινώσει στους Συμμάχους, την ανεπιφύλακτη αποδοχή των όρων της Συμφωνίας.

«Οι πρόσφυγες της Ανατ. Θράκης εγκατεστάθηκαν σε συνοικισμούς που σχεδόν όλοι θύμιζαν 'την πατρίδα', όπως: Νέα Ραιδεστός, Νέος Σκοπός, Νέοι Επιβάτες, Νέα Καλλικράτεια, Νέα Μάλγαρα, Νέο Πλαγιάρι, Νέα Ορεστιάς... Οι νέοι συνοικισμοί κατά το πλείστον δημιουργήθηκαν σε τοποθεσίες που θύμιζαν τον απωλεσθέντα παράδεισό τους. Η Ανατολική Θράκη, περιελθούσα στην Τουρκία, υποδέχθηκε τούρκους πρόσφυγες κυρίως στους νομούς Κωνσταντινουπόλεως, στην οποία υπήχθησαν και οι Μικρασιατικές υποδιοικήσεις του Σκουτάρι και της Χαρταλιμής – της Αδριανουπόλεως (Edirne), των Σαράντα Εκκλησιών (Kirk-lareli) και της Ραιδεστού (Tekir Dag)».⁶

6. Σοϊλεντάκης 1996.

7. Μάνος 2012.

8. Σοϊλεντάκης 1996.

Ο ξεριζωμός⁷

Ο ξεριζωμός, όπως σε όλους τους πρόσφυγες, έκοψε τη ζωή τους στα δυο. Απ' τη μια μεριά, «η Πατρίδα» με τις χαρές, τις λύπες, τα όνειρα και με όλα τα αγαπημένα πρόσωπα γύρω της. Απ' την άλλη, η Ελλάδα. Πίκρα, πόνος, δάκρυα και νοσταλγία. Χαρακτηριστικά ο Γιώργος Μάνος αποδίδει το παράπονο της γιαγιάς του και της νοσταλγία της για το Ακαλάν της Πόλης.⁸

«Γιωργάκη, δε- είναι ζωή αυτή, τζάνεμ. Δεν μπορώ άλλο! Τύφλα και μούντζα ούλα. Σπίτι δεν έχουμε, φαΐ δεν έχουμε... Κι οι παράδες τέλεψαν. Τρία φράγκα κάμνει το ψωμί και δεκαέξ το λάδι. Εγώ πααίνω που και που στα σφαγεία και γερεύω, στο παρακαλετό, κανείνα σκεμπέ για λίγα ποδαράκια, και κάμνω πατσά. Βγήκα στη διακονιά, καταλαβαίνεις; Άμα φυλάς να χορτάσεις απ' το φαΐ που μας δίνουνε, μήνα δε θα βγάλεις! Να, απόψα μας μοίρασαν από λίγο ψωμάκι κι από ένα ζαραφούχι ελιές. Μας έδωκαν κι από ένα φελί καρπούζι. Ένα άνοστο κελέκι, για τα γουρούνια. ... Και το χειρότερο; Δεν έχουμε άνθρεπο ν' ακουμπήσουμε, Γιωργάκη. Ό, τι κάμεις μοναχός. Σκροπίσαμε τα σόγια, οι δικοί, οι χωριανοί, ακόμα και τ' αδέρφια! Εμείς, μαθές ήμασταν αλλιώς μαθημένοι, αρκαντάς. Ούλοι μαζωμένοι. Και στην πίκρα και στη χαρά, είχαμε τρόυρα ανθρώπους. Βοθιούμασταν. Να δώκει, μπά-

ρεμ, ο βλοημένος, να γυρίσουμε στην Πατρίδα και νε τα φαγιά τς θέλουμε νε τα σπίτια τς! Στην Πατρίδα, Γιωργάκη, στην Πατρίδα! Εκεί, ούλα ήτανε αλλιώς!».⁹
«μας πήρατε τα τριαντάφυλλα και μας στείλατε στα αγκάθια».
(Γνωμικό των προσφύγων Ελλήνων κι Τούρκων).

Το χωριό φεύγει¹⁰

«Έτσι, ξημέρωσε ο μαύρος Μάης στα 1924. Τα κάρρα παραφορτωμένα με μπόγους, σεντούκια, καθέκλες κι ανθρώπους, μπήκανε στην αράδα για την Αδριανού. Ολόγυρα, μάτια κόκκινα, καρδιές μαύρες, στόματα σφαλιχτά, κουβέντες λιγοστές, κοφτές.

Ο παπ' -Ανέστης μπήκε ομπρός, διάβασε καναδυό ευκές 'για τους οδοιπόρους και τους ανέστιους', και το караβάνι της προσφυγιάς κίνησε βουβό για το σταθμό. Που και που, τα κεφάλια γύριζαν κατά πίσω.

Εγώ, μαρή, σας το λέω και να με θυμάστε. Το πολύ σ' ένα χρόνο, θα γυρίσει πίσω. Και το '12, έτσι δε γένηκε; είπε η αμνία-Θοδώρα κι έσπασε τη βουβαμάρα του κόσμου».¹¹

Το προσφυγικό και η εγκατάσταση¹²

Πολλοί θεωρούν ότι αν και ο Ελληνισμός έχασε

9. Μάνος 2012.

10. Σοϊλεντάκης 1996.

11. Μάνος 2012.

12. Morgenthau 1994.

προαιώνιες εστίες, η Ελλάδα κέρδισε την πολιτική, κοινωνική και οικονομική της ωρίμανση. Η νέα Ελλάδα εγεννήθη «το 1922 και όχι το 1912 και οι πρόσφυγες υπήρξαν το νέο αίμα της». Είναι σχεδόν αδιανόητο πως σε ένα πληθυσμό 5.000.000 προστέθηκαν σε ελάχιστο χρόνο 1.300.000 άνθρωποι που θα έπρεπε να τραφούν, να στεγασθούν, να ζήσουν εν τέλει. Ίσως το μεγαλύτερο επίτευγμα της νεότερης ελληνικής ιστορίας να είναι αυτή η ασύλληπτη έκχυση ενέργειας που ακολούθησε την δεκαετή πολεμική προσπάθεια 1912–1922.

Η χειρότερη δοκιμασία που αντιμετώπιζαν ήταν το ότι σχεδόν όλοι οι αρχηγοί των οικογενειών τους και οι νεαροί γόννοι τους είχαν σκοτωθεί ή φυλακιστεί. Επρόκειτο για μια ασυνήθιστη κατάσταση. Παρ' όλες αυτές τις δυσκολίες αυτοί οι άνθρωποι έπρεπε να κάνουν ένα καινούργιο ξεκίνημα. Αυτό απαιτούσε την αποδοχή επιπρόσθετων φορτίων από τους επιζώντες. Ευτυχώς ήταν έτοιμοι και σχεδόν ανυπόμονοι να τα αναλάβουν. Η ίδια η άκρα δυστυχία που αντιμετώπιζαν φαινόταν να τους ξαναδίνει την ενεργητικότητα της νεότητάς τους. Δεν κάθησαν να πενήθισουν τους γιους και τους γαμπρούς τους, αλλά τίναζαν από πάνω τους δέκα και είκοσι χρόνια από την

ηλικία τους και αντικατέστησαν με επιτυχία τα χαμένα μέλη των οικογενειών τους.

Οι ίδιοι οι Έλληνες ανέλαβαν αμέσως να επιλύσουν μόνοι και αβοήθητοι το πρόβλημα των προσφύγων αδερφών τους. Η καταστροφή της Σμύρνης άρχισε στις 9 Σεπτεμβρίου 1922. Τον Οκτώβριο, οι Έλληνες της Παλιάς Ελλάδας είχαν εγκαθιδρύσει ήδη ένα μη-κυβερνητικό οργανισμό για να ασχοληθεί με την ταχύτατα καταφθάνουσα ορδή των προσφύγων και είχαν συγκεντρώσει ένα μεγάλο χρηματικό ποσό γι' αυτό το σκοπό. Αυτό το θαρραλέο και ανθρωπιστικό εγχείρημα ήταν πολύ τολμηρό για να το επωμιστούν ιδιώτες αλλά επιβαλλόταν από τη ραθυμία –κι ακόμα χειρότερα από την εχθρότητα– του βασιλιά και της κυβέρνησής του, που φοβούνταν ότι οι νεόφερτοι θα απέδιδαν τα δεινά τους (όπως και έκαναν με το δίκιο τους) στα σφάλματα της μοναρχίας και ήταν απρόθυμοι να συνδράμουν τους πρόσφυγες έστω και με τροφή και στέγη.

Το προσφυγικό

Στη Συνθήκη της Λοζάνης προσαρτήθηκε, όπως ήδη αναφέραμε, και η Ελληνοτουρκική Σύμβαση, περί Ανταλλαγής πληθυσμών, που είχε υπογραφεί από τον Βενιζέλο και τον Ισμέτ Πασά στις 17 Ιανουαρίου 1923. Με τη σύμβαση αυτή περίπου 1.300.000 Έλληνες εγκατέλειψαν τις εστίες τους, ενώ 355.000 μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν τις ελληνικές περιοχές. Από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν οι Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως, της Ίμβρου και Τενέδου και οι

μουσουλμάνοι της Δ. Θράκης. Βέβαια, πάρα πολλοί Έλληνες, με κάθε μέσο, είχαν ήδη διαφύγει από τη Μ. Ασία, πριν από την Ανταλλαγή των πληθυσμών.

Στον αριθμό των 1.300.000 προσφύγων, που αναφέρθηκε παραπάνω, περιλαμβάνονται και οι Έλληνες της Βουλγαρίας, που ανταλλάχθηκαν με βουλγαρικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας και της Θράκης. Ο κύριος όγκος των προσφύγων από την Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη, περίπου 750.000 εγκαταστάθηκε στη Β. Ελλάδα (Μακεδονία-Θράκη), 380.000 εγκαταστάθηκαν στην παλαιά Ελλάδα και οι λοιποί διασκορπίστηκαν στα νησιά του Αιγαίου και της Κρήτης. Ανάμεσα στους πρόσφυγες αυτούς περιλαμβάνονταν 60.000 Έλληνες του Καυκάσου και 50.000 Αρμένιοι, που αποτέλεσαν ένα δυναμικό και δημιουργικό κύτταρο που συνέβαλε πολύ στην ανάπτυξη της χώρας. Στην περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων συνέβαλαν οι οργανώσεις του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, υπό τη διεύθυνση των Howland και Nansen, που επί 6 μήνες έθρεψαν 500.000 πρόσφυγες, ενώ η οργάνωση Near Est Relief ανέλαβε την περίθαλψη 18.000 ορφανών σε οργανωμένα οικοτροφεία.

Σε ό,τι αφορά στον αγροτικό τομέα, η αποκατάσταση των προσφύγων μπορεί να εγγραφεί στα πιο σημαντικά επιτεύγματα της ελληνικής πολιτικής. Κτίσθηκαν 62.658 κατοικίες, 57.870 παλαιές που ανήκαν σε Τούρκους και Βουλγάρους επισκευάστηκαν κι έτσι στεγάσθηκαν 720.000 πρόσφυγες, εφοδιασμένοι με τα αναγκαία εργαλεία, με σπόρους και

τα απαραίτητα κεφάλαια για το ξεκίνημα μιας νέας ζωής. Ανοίχτηκαν επίσης αρτεσιανά πηγάδια και φτιάχτηκαν υδραγωγεία. Και το πιο βασικό: «εισήχθη η μηχανοκίνητος καλλιέργεια· η Μακεδονία και η Θράκη μετεμορφώθησαν».

Αξίζει να διαβάσω μέρος της επιστολής των Χ. Μοργκεντάου και Τζ. Κάμπελ εκ μέρους της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων προς την Κοινωνία των Εθνών, στη Γενεύη το 1924:

«ΔΗΛΩΣΗ ΕΚ ΜΕΡΟΥΣ ΤΩΝ
κ.κ. ΜΟΡΓΚΕΝΤΑΟΥ ΚΑΙ ΚΑΜΠΕΛ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
ΓΕΝΕΥΗ, 11 Σεπτεμβρίου 1924

Μας ζητήθηκε να προβούμε σε μια κατά προσέγγιση εκτίμηση των περιουσιακών στοιχείων της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, τα οποία δεν αγοράστηκαν ούτε κατασκευάστηκαν με δικά της χρήματα αλλά της παραχωρήθηκαν δωρεάν από την ελληνική κυβέρνηση.

.....

Οι εκτιμήσεις μας στηρίζονται σε συντηρητική βάση και έχουν θεμελιωθεί στη λεπτομερή γνώση που έχουμε σχετικά με τις κατά προσέγγιση περιοχές και ποιότητα των εδαφών που έχουν εκχωρηθεί στην Επιτροπή και τον κατά προσέγγιση αριθμό των τουρκι-

κών κατοικιών καθώς και της κατάστασης στην οποία βρίσκονται αυτές.

Οι εκτιμήσεις μας στον κάθε τομέα χωριστά είναι οι εξής:

1. Αξία 500.000 εκταρίων γης 7.000.000 στερλίνες
2. Αξία τουρκικών κατοικιών 2.500.000 στερλίνες
3. Αξία αστικών γαιών και οικισμάτων στην περιοχή της Αθήνας και άλλων πόλεων της Ελλάδας 900.000 στερλίνες

Σύνολο 10.400.000 στερλίνες

Υπογραφές:
Χένρι Μοργκεντάου Τζ. Κάμπελ¹³

Ξαναγυρίζω στην Α. Θράκη με δύο αποσπάσματα:
α) Από το ανέκδοτο «Ημερολόγιο της στρατιωτικής υπηρεσίας στην Μικρά Ασία 1920-1923» του Βεργή Σιβρή από την Σκόπελο Σαράντα Εκκλησιών, «Πέρασε το φθινόπωρο και ο χειμώνας του 1922 και έφθασε το καλοκαίρι του 1923, παραμένω εις στρατόπεδο Ρουφ Αθήνας, με την αναμονή και το πόθο της εξορμήσεως στην Ανατ. Θράκη... διότι ο Στρατός του Έβρου υπό τον Πλαστήρα, Γονατά, Φωκά και Στρατηγό Πάγκαλο είναι όχι μόνο αξιόμαχος στο έπακρον αλλά και φανατισμένος. Στις 24 Ιουλίου αντί εξόρμησης υπεγράφη ώραν 3^{ην} μετά μεσημβρίαν, ημέρα Τρίτη

13. Morgenthau 1994.

της εβδομάδος, *Ειρήνη*» και συνεχίζει, «*Ιουλίου 29. Παράδοσις οπλισμού. Παίρνω το Απολυτήριο. Ζητώ από τον λοχαγό ένα ζευγάρι άρβυλα. -Τι έκανε λέει, τον φάνηκε παράξενο, αφού απελύθης! -Ναι κύριε λοχαγέ, διότι απελύθην τα ζητώ, που θα πάω να βρω παπούτσια: στο σπίτι μου στην Ανατ. Θράκη ή στην οικογένεια μου, την οποία αγνωώ από το 1920 και πως θα τους βρω και που; -Διαχειριστή, δώσε στο Σιβρή ένα ζεύγος άρβυλα και μια μανδύα. -Σας ευχαριστώ πολύ κύριε λοχαγέ δια την κατανόηση. -Και εσείς καλός Πολίτης. 1^η Αυγούστου 1923, φεύγω από Αθήνα με το απολυτήριο δια Θεσσαλονίκη και στις 3 Αυγούστου βρίσκω την οικογένεια μου εις χωρίον Νέα Μάλγαρα Θεσσαλονίκης».*

β) Και κλείνω με τη δραματική εξομολόγηση του Γιωργάκη Μάνου από το Ακαλάν της Θράκης:

«Εγώ, γιατρέ, δέ- είμαι άρρωστος στο κορμί, και το ξεύρεις. Στην καρδιά είμαι άρρωστος και στην ψυχή. Μαράζι έχω. Έχεις γιατρικό για το μαράζι; Δεν έχεις. Εμένα, γιατρέ, με λείπει η Πατρίδα μου, ο αγέρας της, ο γήλιος της, τα δασωμένα μπαΐρια της, τα καρπερά χωράφια της, τα έμορφα σοκάκια της. Με λείπουνε οι σκο-

ποί της, τα τραγούδια της, οι χοροί της, τα γλέντια της, τα παναίρια της. Με λείπει το παζάρι στις Μέτρες και το συργιάνι στην Πόλη, που πάαινα και οφραίνονταν η καρδιά μ'. Με λείπει το νερό, που έτρεχε γάργαρο απ' τον τσεσμέ της πλατέας. Με λείπει το σπίτι μου το δίπατο, το παλατάκι μου, που δεν πρόφταξα να το χαρώ. Που το παράτησα καινούριο, δυο χρονού, και τώρα το χαίρεται Τούρκος μουχατζίρης. Με λείπουν οι δικοί μ' άνθρωποι, οι ζουντανοί, που ήταν ούλοι τρούρα και τώρα σκρόπισαν στους πέντε αγέρηδες και δε θα ξαναταμωθούμε. Με λείπουνε οι ρίζες μου, που είναι παραχωμένες εκεί. Οι γονιοί και οι προγονιοί μου, που απόμειναν δίχως θυμιάμα και κερί, δίχως κι ένα τρισάγιο. Με λείπει το κοπάδι μου, γιατρέ, που έκαμα τόσο κόπο να το φέρω ίσαμ' εδώ με τα ποδάρια, και πήγε στράφτι. Ούλα αυτά με λείπουνε και με φέρουνε αντάρα στην ψυχή. Με πονούνε, όπως πονούνε τον καθανείνα. Μουλαταύτα, άμα ήταν μόν' αυτά, θα τα πάλευα. Όχι ότι δε- είναι βαριά η προσφυγιά. Είναι και παραείναι. Κουρσούμι ασήκωτο! Αμμά, πέσε σήκω, θα τα κατάφερνα. Εκείνο που δεν παλεύεται, γιατρέ... είναι ότι δεν θα επιστρέψω στην πατρίδα μου».¹⁴

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βεργής 1924: Βεργής Σ., *Ημερολόγιο Ανατολικής Θράκης, Σκόπελος Σαράντα Εκκλησιών*, Θεσσαλονίκη.
Καργάκος 2013: Καργάκος Σ.Ι., *Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922). Από το έπος στην τραγωδία, Μέρος Δ', Αθήνα*.
Μάνος 2012: Μάνος Γ.Ε.Μ., *Στην πατρίδα ήτανε Αλλιώς*, Θεσσαλονίκη.
Μαραβελάκης – Βακαλόπουλος 1993: Μαραβελάκης Μ. – Βακαλόπουλος Α., *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.
Σοϊλεντάκης 1996: Σοϊλεντάκης Ν.Π., *Η ιστορία του Θρακικού Ελληνισμού*, Αθήνα.
Ψυρούκης 2000: Ψυρούκης Ν., *Η μικρασιατική Καταστροφή 1918-1923*, Λευκωσία.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Morgenthau 1994: Morgenthau H., *Η αποστολή μου στην Αθήνα 1922. Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα.

14. Μάνος 2012.

Από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο στα Γιάννενα το 1922. Όψεις μίας νέας συνθήκης μέσα από τον τοπικό Τύπο των Ιωαννίνων

Φιλήμων Καραμήτσος
Δημοσιογράφος

Σε χρονιές ορόσημα, όπως τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή ή το 2021 στα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση, προσπαθούμε να οριοθετήσουμε και να οριοθετηθούμε, να αναρωτηθούμε και να στοχαστούμε πάνω στις σύγχρονες ταυτότητες, στο ποιοι είμαστε, πώς γίναμε, τι θα γίνουμε στο μέλλον. Κι ακριβώς επειδή έχουμε να κάνουμε με ταυτότητες, πολλές παραπάνω από μία, τα ερωτήματα αυξάνουν αντί να μειωθούν και οι απαντήσεις μας οδηγούν και σε νέους δρόμους. Κι ίσως, αυτό να είναι και το όφελος από όλη αυτήν τη διαδικασία των εορτασμών, των εκδηλώσεων, των συνεδρίων και του δημόσιου διαλόγου. Αυτή η κίνηση που δεν μας αφήνει στάσιμους, που μας δίνει ώθηση να πάμε παραπέρα.

Και για αυτό ίσως και να μην είναι τυχαίο που στα 100 χρόνια μετά το 1922, συζητάμε περισσότερο για τους πρόσφυγες, για τους άνδρες, τις γυναίκες και τα παιδιά, για τους Έλληνες και τις Ελληνίδες που βρέθηκαν σε έναν νέο τόπο, την Ελλάδα, κι άρχισαν νέες ζωές, κουβαλώντας μαζί τους την κληρονομιά της παλιάς τους ζωής, αλλά και το δράμα του ξεριζωμού, της μετάβασης, της προσφυγιάς. Γιατί σήμερα, γνωρίζουμε πλέον ότι ιστορία είναι και οι άνθρωποι και όχι μόνο τα γεγονότα, οι ημερομηνίες, οι συσχετισμοί, η γεωπολιτική, οι πόλεμοι. Πρώτα ο άνθρωπος, αλλά με ένα ερωτηματικό διαρκές, όσο βλέπουμε ότι η προσφυγιά δεν σταματά κι ότι ο άνθρωπος διώκεται και μετακινείται από την πατρίδα του και τον τόπο που γεννήθηκε.

Επιλέξαμε να διαβάσουμε τον τοπικό Τύπο των Ιωαννίνων των πρώτων ημερών μετά την Καταστροφή της Σμύρνης για να βρούμε ανάμεσα στην αρθρογραφία τους ανθρώπους που έφτασαν από πολύ μακριά στην Ήπειρο και πώς αυτό άλλαξε τη ζωή όλων, όσων έφτασαν, αλλά και όσων τους συνάντησαν στην πόλη.

Κι αυτό που μπορούμε να συμπεράνουμε είναι, ότι άλλαξαν τα πάντα. Άλλαξαν μέχρι να ξαναγίνουν πάλι ανθρώπινα, κοντά στις ζωές των ανθρώπων, στις επιθυμίες και τις ανάγκες τους, αλλά είναι δεδομένο ότι επρόκειτο για έναν κλονισμό, για μία τομή σε σχέση με το πριν.

Τα Γιάννενα βιώνουν έναν σεισμό, μία πλήρη αλλαγή των δεδομένων τους, για μία ακόμα φορά μέσα σε δέκα χρόνια, όπως το 1913.

Αλλά οι αλλαγές, όπως γνωρίζουμε πια και με την εμπειρία των κρίσεων που βιώνουμε στις μέρες μας, δεν είναι πάντα εμφανείς εξ αρχής, αλλά περνάνε σιγά σιγά δημιουργώντας τελικά νέες κανονικότητες. Λίγο όμως ως πολύ, βιώνονται από τους ανθρώπους αυτές οι αλλαγές με έντονους τρόπους, συχνά δραματικούς.

Αν και είναι εύκολο ένα τέτοιο συμπέρασμα όταν γνωρίζεις εκ των υστέρων τι έγινε, όταν ξέρεις πόσο δύσκολο ήταν να στεγαστούν, να βρουν τροφή, να θεραπευθούν οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο.

Μεθοδολογικά ακολουθήσαμε την αρθρογραφία

του Τύπου, τον τρόπο που περιγράφει την καθημερινότητα, ώστε να αναφανεί και το πώς εισάγεται η νέα συνθήκη, πώς παίρνει τη θέση της στο πρωτοσέλιδο μίας εφημερίδας που αποτελεί και την καθημερινή συνήθεια του αναγνώστη. Τι διάβαζε ο Γιαννιώτης το 1922 για το μικρασιατικό και τους πρόσφυγες;

Σε αυτή τη διαδικασία ανάγνωσης συναντήσαμε κάποια προβλήματα. Το πρώτο πρόβλημα είναι ότι δεν διαθέτουμε πλήρη αρχεία. Υπάρχει αναρτημένο το αρχείο της εφημερίδας «Ήπειρος» με εκδότη τον Γεώργιο Χατζή (Χατζηπελλερέν) από την Ψηφιακή Συλλογή της Βιβλιοθήκης της Βουλής, η οποία κάνει μία εξαιρετική και μοναδική σε εύρος δουλειά ψηφιοποίησης του ελληνικού Τύπου, ειδικά της περιφέρειας.

Έχοντας διαθέσιμο, το μοναδικό επίσης έργο για την τοπική ιστοριογραφία, του Ιωάννη Νικολαΐδη με την πολύτομη έκδοση «Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου», στην οποία έχει αποδελτιώσει έναν τεράστιο αριθμό σελίδων εφημερίδων, πολλών σήμερα άγνωστων, διαθέτουμε κάποια δυνατότητα συγκριτικών αναγνώσεων και μία, όσο είναι δυνατό, ολοκληρωμένη εικόνα για πολλές πτυχές της τοπικής ιστορίας, κυρίως της πολιτικής.

Το δεύτερο πρόβλημα που συναντάμε, είναι ότι για την περίοδο του 1922, όπως και πριν και μετά, ο Τύπος βρίσκεται υπό περιορισμούς, με λογοκρισία και ελέγχους από κρατικές υπηρεσίες λόγω των πολέμων, των αυταρχικών κυβερνήσεων κ.λπ. Μέσα στον Σεπτέμβριο του 1922 θα βρούμε να δημοσιεύεται άλλωστε, μία ακόμα διαταγή για το τι δεν πρέπει

να γράφουν οι εφημερίδες.

Κατά συνέπεια ως ένα μεγάλο βαθμό, όσα δημοσιεύονται είναι και εκείνα που μπορούν να δημοσιεύονται ή που καταφέρνουν οι συντάκτες να δημοσιεύσουν, κάτι που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη από τον σημερινό αναγνώστη.

Κάνοντας ένα ταξίδι από φύλλο σε φύλλο της «Ήπειρου» των δύο πρώτων μηνών, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, Σεπτέμβριο και Αύγουστο του 1922, η αλλαγή στον τρόπο ζωής της πόλης, αναδεικνύεται ψηφίδα ψηφίδα, σαν ένα παζλ μικρών κομματιών που φτιάχνουν μία νέα, μεγάλη εικόνα, διατηρώντας όμως, παράλληλα όσο γίνεται και την παλιά.

Όλα αλλάζουν, ενώ μοιάζει ή γίνεται προσπάθεια να μοιάζει, ότι δεν αλλάζουν. Στα μέσα Αυγούστου αρχίζει να διαφαίνεται και για το ευρύ κοινό ότι δεν πάνε καλά τα πράγματα στο μέτωπο. Ο κόσμος διαβάζει προφανώς και αθηναϊκό Τύπο, ο οποίος έχει και καλύτερες δυνατότητες και περισσότερη πληροφόρηση, παρά τις ελεγχόμενες ειδήσεις.

Η «Ήπειρος», που ανήκει στην αντιβενιζελική πλευρά, διαθέτει ένα δισέλιδο στο οποίο κυριαρχεί η κεντρική πολιτική αντιπαράθεση των δύο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων, υπάρχει ένας ανοιχτός διάλογος με την άλλη εφημερίδα της πόλης, τον φιλοβενιζελικό «Κήρυκα», σε πολύ υψηλούς τόνους, αλλά δημοσιεύει και πολλές καταχωρίσεις των δημοσίων υπηρεσιών, από τον Στρατό ως τη Νομαρχία και

τη Γενική Διοίκηση κ.λπ. Συν τις ειδήσεις και ανακοινωθέντα που παρέχει η επίσημη ενημέρωση από την Αθήνα για τα μεγάλα γεγονότα. Τα σχόλιά της, όμως, καθώς και μικρές ειδήσεις, σκόρπιες, αποκαλύπτουν όσο γίνεται και την κίνηση της πόλης, πιάνουν τον σφυγμό της.

Ας κάνουμε, όμως, το ταξίδι.

Την Παρασκευή **2 Σεπτεμβρίου** οι ειδήσεις εξ Αθηνών («Ιδιαίτερα τηλεγραφική υπηρεσία Ηπείρου») έχουν τίτλο: «Μεσαιωνικά σφαγιά των Τούρκων εις Σμύρνης. Ο τυφεκισμός του Μητροπολίτου. Σφαγή Αμερικανικού Λυκείου».

Πρόκειται πάντως για δίστηλο, όχι μεγαλύτερο από το μονόστηλο με τη διαταγή του Διοικητή της Μεραρχίας που απαγορεύει τις συγκεντρώσεις «πάσα εν υπαίθρω ή δημοσίω τόπω συγκέντρωσιν ή ου άθροισιν πολλών ατόμων» ή τις ειδήσεις για την εμφάνιση ζωοκλοπών και ληστών και δίπλα στις διαφημίσεις για τα Λουτρά «Βρωμονέρια» Κόνιτσας ή τα Θεϊούχα Λουτρά Καβασίων.

Μία άλλη διαφήμιση για το «Ρεκόρ Αμβρακικού» αναφέρεται σε ατμόπλοιο που κάνει σε 24 ώρες το ταξίδι από τον Πειραιά στην Πρέβεζα «εν πλήρει ανέσει των επιβατών». Πολύ σύντομα τα πλοία θα μεταφέρουν χιλιάδες πρόσφυγες στην Πρέβεζα.

Την επομένη, **Σάββατο 3 Σεπτεμβρίου (εικ. 1)**, το μεγάλο θέμα της πρώτης σελίδας θα έχει τίτλο «Η Σημαία» και το δεύτερο με υπογραφή του Γ. Χατζή θα ξεκινά με αναφορά στις μεσαιωνικές σφαγές (**εικ.**

2), θα αναπτύξει όμως, εκτενώς τις ευθύνες της Γαλλίας. Πίσω στη σελίδα 2 με τίτλο «Οι Τούρκοι πυρπολούν και σφάζουν» στο σύνηθες δίστηλο των επίσημων ειδήσεων, διαβάζουμε ότι σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μητροπολίτη Εφέσου που αφίχθηκε από την Έφεσο την προηγούμενη ημέρα, από την Τετάρτη η Σμύρνη «πυρποληθείσα υπό των Τούρκων, εξακολουθεί καιόμενη. Οι συγκεντρωθέντες εις την προκυμαία της Σμύρνης 300.000 πρόσφυγες καίονται υπό των φλογών της πυρκαϊάς της πόλεως». Κι έτσι καταγράφεται στο φύλλο και η Μεγάλη Πυρκαγιά από τις 31 Αυγούστου ως τις 4 Σεπτεμβρίου, αλλά και αυτό το δραματικό νούμερο των 300 χιλιάδων ανθρώπων στην προσφυγιά.

Η ζωή της πόλης κυλάει και για τις **17 Σεπτεμβρίου** αναγγέλλεται το Λάμποβο, το μεγάλο παζάρι της Παραμυθιάς.

Και σε μία πολύ μικρή καταχώριση της Νομαρχίας την Πέμπτη, **22 Σεπτεμβρίου** (σελ. 2), υπό τον τίτλο «Ειδοποίησιν» ειδοποιούνται οι οικογένειες «αίτινες να προσλάβωσι πρόσφυγας εκ Μικράς Ασίας διά οικιακήν υπηρεσίαν να απευθύνωνται εις την ενταύθα Νομαρχίαν, Τμήμα Περιθάλψεως». Ήδη συνεπώς, δημιουργείται η ανάγκη για εργασία των προσφύγων.

Αξιοσημείωτη, είναι και αγγελία της ίδιας της εφημερίδας που ζητά νέο πρόσφυγα, εγγράμματο για τα γραφεία της, στον οποίο εκτός του μισθού θα δοθεί και κατοικία και υποστήριξη και προστασία (**εικ. 3**). Σε άλλη ειδοποίηση, ιδιωτική, αναφέρεται ότι στο

νεοσύστατο και κομψόν περίπτερον παρά το Καφενείον Αβέρωφ έφτασαν «σιγαρέττα εκλεκτά Αθηνών – Πειραιώς».

Στις **27 Σεπτεμβρίου** στην πρώτη σελίδα πια, μικρές ειδήσεις κάτω από τις μεγαλύτερες κεντρικές με τις κόντρες με τους βενιζελικούς και τις δικές τους εφημερίδες, μία διαρκής αντιπαράθεση που καταλαμβάνει την πρώτη σελίδα όλο αυτό το διάστημα, κάτω από τη βινιέτα «Ηπειρωτικά ειδήσεις» ο τίτλος λέει: «Έρανος υπέρ των προσφύγων» (**εικ. 4**). Αναφέρεται σε Επιτροπή που συστάθηκε από τη Νομαρχία, «προς συλλογήν εράνων διά την περίθαλψην των προσφύγων» και συνεδρίασε την προηγούμενη ημέρα, οπότε δηλώθηκαν οι πρώτες εισφορές και είναι από τον Δήμο Ιωαννιτών 10 χιλιάδες δραχμές και άλλες τόσες από τα Αγαθοεργά Καταστήματα.

Αναφέρεται επίσης, ότι από τη Νομαρχία συστάθηκε και Επιτροπή Κυριών προς συλλογή ενδυμάτων («έστω και παλαιών, αλλά καθαρών») και κλινοσκεπασμάτων για τους πρόσφυγες, ενώ σε τρίτη είδηση μαθαίνουμε ότι συστάθηκαν διάφορες επιτροπές για να προβούν σε επίταξη «προς στέγασιν των αφικνούμενων προσφύγων». Και προσθέτει: «Οι πρόσφυγες οίτινες θα αφιχθώσιν ενταύθα θα ανέλθωσιν εις 10 χιλιάδες και εγκασταθώσιν εις διάφορα οικήματα». Μέσα σε ελάχιστες λέξεις και με προφανή την προέλευση των ειδήσεων από επίσημες πηγές, ο αναγνώστης διαβάζει για εράνους 20 χιλιάδων δραχμών, για ανάγκες σε ρούχα και κουβέρτες, για σπίτια και κτίρια που πρέπει να στεγάσουν 10 χιλιάδες ανθρώ-

πους. Ας αναλογισθούμε την εντύπωση που θα μας έκανε για τη σημερινή πόλη ένας τέτοιος αριθμός, για να φανταστούμε το πόσο συγκλονιστικό θα ακουγόταν τότε.¹

Αναφαίνεται όμως, και η κινητοποίηση του κρατικού μηχανισμού που εντοπίζει ήδη και τα δύο βασικά προβλήματα: την ανάγκη εξεύρεσης πόρων και την ανάγκη για στέγη.²

Αν γυρίσεις τη σελίδα, στη δεύτερη σελίδα, έχει δύο ειδήσεις: την προαναγγελία από την προηγούμενη, της επιβολής στρατιωτικού νόμου και κάτω κάτω – μόλις το πρόλαβαν προφανώς – την αναγγελία όντως στρατιωτικού νόμου (**εικ. 5**).

Λίγο πιο πάνω διαβάζουμε ότι η Ιταλία δήλωνε επισήμως ότι θεωρούσε άκυρες τις συμφωνίες με την Ελλάδα για τα Δωδεκάνησα (**εικ. 6**).

Την επομένη **28 Σεπτεμβρίου**, μικρή είδηση, αλλά στο κέντρο της πρώτης σελίδας, αναφέρεται ξανά στις επιτροπές Κυριών προς συλλογή εράνων με την παρότρυνση: «Όλοι ό,τι έκαστος δύναται ας προσφέ-

ρη υπέρ των αξιοθρήνητων θυμάτων της τουρκικής θηριωδίας».

Λίγο πιο κάτω, μία ακόμα αναφορά σε καταδίωξη λιποτακτών και ανυποτάκτων, με διαταγή του υπουργείου για εφαρμογή του νόμου 1013, με τον οποίο οικείοι και συγγενείς των λιποτακτών και των ανυποτάκτων θα εκτοπίζονται. Πρόκειται για νόμο του 1917 «Περί μεταρρυθμίσεως των αφορωσών την λιποταξίαν και ανυποταξίαν διατάξεων», που προβλέπει την εκτόπιση «ανιόντων, κατιόντων συζύγου, αδελφών, πενθερού, πενθεράς και γυναικαδέλφου παντός λιποτάκτου ή ανυποτάκτου εις τινα νήσον του Κράτους». Τρέχει δίπλα στα μεγάλα προβλήματα και η προσπάθεια του κράτους να αντιμετωπίσει το φαινόμενο της ανυποταξίας, με σκληρούς νόμους, που εμπνέονται και από τη νομοθεσία, για τη ληστεία στο θέμα των εκτοπισμών ήδη από τον 19^ο αιώνα, με ίσως στόχο αυτήν την περίοδο και την εμπέδωση κλίματος πειθάρχησης. Ας θυμίσουμε, όμως, ότι από το 1912 και επί μία δεκαετία υπάρχουν Έλλη-

1. Επιτροπές που συστήνονται τους επόμενους μήνες, ενδεικτικά: Αδελφότης των Ελληνίδων Κυριών «η Ζωοδόχος Πηγή», το Σωματείον Κυριών «Η αδελφή του Στρατιώτου», Τμήμα Κυριών του εν Ιωαννίνους Παραρτήματος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, η Επιτροπή Εράνων υπέρ προσφύγων. Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού: προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Δήμο Ανατολής 2009, 40.

2. «Οι ομάδες των προσφύγων συγκεντρώνονταν στον περίβολο της Μητρόπολης, απ' όπου αρμόδια επιτροπή τους έστελνε για στέγαση σε επιτασσόμενα σπίτια και σχολεία», Νικολαΐδης 1993, 225.

νες που πολεμούν συνέχεια, επί πολλά χρόνια σε διάφορα πολεμικά μέτωπα.³ Αμέσως πιο κάτω, αναδεικνύεται ο εντοπισμός κρουσμάτων τύφου και διφθερίτιδας.

Στο πρωτοσέλιδο της **29^{ης} Σεπτεμβρίου** γίνεται έκκληση για να ενισχυθούν οι έρανοι. Στην αρχή του άρθρου αναφέρεται: «Δεν υπάρχει ελληνική ψυχή να μη συγκινηθεί εκ της ελεεινής θέσεως εις ην ευρίσκονται οι εκατοντάδες χιλιάδες θυμάτων της ανοησίας των ισχυρών».

Αμέσως μετά, ο αρθρογράφος θεωρεί άσκοπη τη συζήτηση που έχει ανοίξει σε αθηναϊκές εφημερίδες για τα εκλογικά βιβλιάρια των προσφύγων, αφού τώρα επιβάλλεται η ενίσχυση των προσφύγων. Και το γεγονός όμως, ότι καταγράφεται η συσχέτιση του προσφυγικού πληθυσμού με το εκλογικό σώμα, τόσο νωρίς μετά τον ερχομό τους στη χώρα, δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο και υποδηλώνει και το πολιτικό ενδιαφέρον που έχει αποκτήσει η μεταβολή της κοινωνικής σύνθεσης.

Κάτω δεξιά, πάντως, και συνέχεια πίσω στη σελίδα 2, υπό τον τίτλο «Κι άλλοι πρόσφυγες» διαβάζουμε ότι έφτασαν 200 πρόσφυγες στην πόλη από την Πρέβεζα, οι οποίοι μάλιστα είναι Ηπειρώτες. «Τα θύματα της κεμαλικής θηριωδίας ήρχισαν καταφθάνοντα και εις την πόλιν μας. Προχθές αφίκοντο ενταύθα περί τους 50 πρόσφυγας. Το εσπέραν δε της χθες μεταφέρθησαν εκ Πρεβέζης περί τους 150 τοιούτους. Ευθύς μόλις αφίκονται ούτοι, η υπηρεσία Περιθάλψεως τους ενίσχυσε δι' αναλόγων χρηματικών ποσών και τους απέστειλεν εις τα χωρία των, διότι ήσαν Ηπειρώται, εγκατεστημένοι προ ετών εν Ανατολή. Αναμένονται κατ' αυτάς και άλλοι πρόσφυγες. Τα Πατριαρχεία εγνώρισαν εις το Υπουργείο Περιθάλψεως ότι αποστέλλεται εις Πρέβεζαν κατ' ευθείαν επιταχθέν ατμόπλοιοι πλήρες προσφύγων. Το Υπουργείον Περιθάλψεως εγνώρισε διά τηλεγραφήματος εις τον Νομάρχη Πρέβεζας την άφιξιν των νέων προσφύγων. Η δε υπηρεσία Περιθάλψεως Πρεβέζης έλαβε τα κατάλληλα μέτρα».

Στην ίδια σελίδα, η είδηση για την υπογραφή ανακωχής.

Την άλλη μέρα, **1 Οκτωβρίου** σε συνέχεια της είδησης σημειώνεται ότι αναμένονται το βράδυ από την Κωνσταντινούπολη πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία που είχαν φύγει με ατμόπλοιο κατευθείαν για την Πρέβεζα.

Στις **2 Οκτωβρίου (εικ. 7)**, Σάββατο, διαβάζουμε, υπό τον τίτλο «Νέοι πρόσφυγες» ότι αργά το βράδυ της προηγούμενης μέρας «αυτοκίνητο πλήρες προσφύγων» έφθασε στην πόλη, περίπου 60 άτομα που εγκαταστάθηκαν σε οίκημα κοντά στο Δημοτικό Νοσοκομείο. Τους διανεμήθηκε ανάλογο χρηματικό ποσό «προς συντήρησή» τους από υπαλλήλους του τμήματος περιθάλψεως. Πρέπει να είναι η πρώτη συγκεκριμένη αναφορά σε τόπο στέγασης.

Και ήδη το στεγαστικό αρχίζει να δημιουργεί προβληματισμούς.

Στις **4 Οκτωβρίου** σε πρωτοσέλιδο σχόλιο καταγράφεται «μετά λύπης» η παρατήρηση ότι σε κάθε επίταξη, είτε χάρη του στρατεύματος, είτε χάρη των προσφύγων πρωτοστατεί η σκέψη επιτάξεως των σχολείων. Και σημειώνει, ότι έχουμε τόσα οικήματα ικανά προς στέγαση αρκετών χιλιάδων προσφύγων.⁴

Σε άλλα νέα, με εντολή του υπουργείου Εσωτερικών τα δημόσια γραφεία πρέπει να αναρτήσουν τις εικόνες του νέου βασιλικού ζεύγους Γεωργίου και Ελισάβετ, ενώ νέος θεατρικός θίασος αναμένεται στην πόλη. Στις 8 Οκτωβρίου θα δημοσιευθεί και αγγελία «ζητείται πιανίστας» για γνωστό κινηματογράφο.

Στις **6 Οκτωβρίου** μαζί με την είδηση της συνέχισης της εκκένωσης της Θράκης, μία γραμμή και για το ότι η κυβέρνηση θα διαπραγματευθεί ανταλλαγή πληθυσμών.

Δημοσιεύονται επίσης, κατάλογοι ονομάτων από τις συμμετοχές στους εράνους, όπως από το σωματείο Πανδοχέων, κάτι που δείχνει και την κινητοποίηση της γιαννιώτικης κοινωνίας, τουλάχιστον αυτής που είναι οργανωμένη σε σωματεία και συλλόγους για την συγκέντρωση χρημάτων.

Στις **8 Οκτωβρίου** δημοσιεύεται και το άρθρο από το νόμο περί κατάστασης πολιορκίας από τις 28 Σεπτεμβρίου που απαγορεύει τις ειδήσεις για τον πόλεμο, τον στρατό, τις συναθροίσεις κ.λπ. υπό τον τίτλο «Η κήρυξις του στρατιωτικού νόμου».

Στις **9 Οκτωβρίου (εικ. 8)** δημοσιεύεται λίστα με τις οικίες που επιτάχθηκαν από τη Νομαρχία για την

3. Η αντιμετώπιση της ανυποταξίας με εκτοπισμούς των συγγενών, μοιάζει με την αντιμετώπιση της ληστείας, για την οποία προβλέπονται ήδη ανάλογες νομοθετικές διατάξεις. Για το κοινωνικό υπόβαθρο τέτοιων φαινομένων ο Νίκος Αναστασόπουλος επισημαίνει: «...βασική αιτία της παρουσίας του ληστρικού φαινομένου κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα αποτέλεσε και η μεγάλη διάρκεια της εμπολέμου κατάστασης από τους Βαλκανικούς Πολέμους ως έως τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Ειδικότερα, οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της συγκεκριμένης πραγματικότητας συντέλεσαν στην ανάπτυξη μιας παρατεταμένης κρίσης, ιδιαίτερα στις ορεινές περιοχές και τις αγροτοποικιμικές κοινωνίες. Εκείνη την περίοδο εμφανίστηκε το φαινόμενο της λιποταξίας, το οποίο συνέτεινε στη διατήρηση της ληστείας καθώς η ανάγκη για προφύλαξη από τις κυρώσεις, εξαιτίας της προσπάθειας αποφυγής της στρατιωτικής θητείας, οδηγούσε τους λιποτάκτες στα βουνά και κατ' επέκταση στην ένοπλη παρανομία», Αναστασόπουλος 2018, 139.

4. «Η ανάγκη των επιτάξεων για στέγαση των προσφύγων ήταν επείγουσα κι αυτό οδήγησε τις αρχές στη σκέψη να εφαρμόσουν την εύκολη λύση: να επιτάξουν τα σχολεία. Η αντίδραση του τύπου το απέτρεψε κι έτσι τα σχολεία συνέχισαν τη λειτουργία τους», Νικολαΐδης 1993, 231.

εγκατάσταση προσφύγων. Πρόκειται για 19 οικήματα γνωστών οικογενειών της πόλης, μεταξύ άλλων, αλλά ανάμεσα σε αυτά και ο Μεντρεσές (του τζαμιού) του Ασλάν πασά, καθώς και το κτίριο της Οικονομικής Εφορίας και ο Συνεταιρισμός Καπνοπαραγωγών.

Εντύπωση προκαλεί αμέσως παρακάτω και μία οδηγία του υπουργείου Εσωτερικών υπό τον τίτλο «Απαγόρευσις αποδημίας» με την οποία απαγορεύεται η έκδοση διαβατηρίων σε ανηλίκους κάτω των 16 ετών (**εικ. 9**). Θα μπορούσε άραγε να συσχετισθεί η είδηση με μία τάση για μετανάστευση;

Στην πρώτη σελίδα, και με κεντρικό θέμα τις εκλογές (**εικ. 10**), εκφράζεται και η ανησυχία για τις αυξήσεις σε όλα τα είδη με αφορμή τις αυξήσεις στα κάρβουνα και το τι θα γίνει τον χειμώνα που έρχεται με το κρύο. Τι φταίει; «Η δικαιολογία είναι πρόχειρος: Τα αγώγια». Η συσχέτιση των εμπορευματικών μεταφορών με την ακρίβεια, μας φέρνει πολύ πιο κοντά στις μέρες μας, βλέποντας ότι σε περιόδους μεγάλων κρίσεων αναπτύσσονται ορισμένα μοτίβα.

Στις **13 Οκτωβρίου**, νέες διευκρινίσεις της Νομαρχίας για την έκδοση διαβατηρίων σε ανήλικους, που πλέον μπορούν να φύγουν για την Αμερική ή άλλα μέρη, αν καταβάλουν εγγύηση, ώστε να επιστρέψουν, όταν κληθούν στρατιώτες, οπότε θα τους επιστραφεί και η εγγύηση. Κάτω των 14 ετών δεν καταβάλλει εγγύηση.

Στις **20 Οκτωβρίου** κι ενώ συνεχίζεται η δημοσίευση καταλόγων με εράνους, όπως των Ραφτών, μα-

θαίνουμε υπό τον τίτλο «νέοι πρόσφυγες», ότι αποβιβάστηκαν στην Πάργα 3.750 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Τα νούμερα πια είναι ιλιγγιώδη, σε σχέση με εκείνα τα 60 άτομα, στα οποία γίνονταν αναφορά ένα μήνα πριν.

Την άλλη μέρα **21 Οκτωβρίου** αναφέρεται σε αθηναϊκό δημοσίευμα η ανάγκη ξεχωριστών εκλογικών τμημάτων για πρόσφυγες με ιδίους αντιπροσώπους, ώστε να μην ανατραπεί το εκλογικό αποτέλεσμα αν προστεθούν οι ψήφοι τους.

Τα επόμενα χρόνια θα αυξηθούν οι εφημερίδες της πόλης, με διεύρυνση της πολυφωνίας και μεγαλύτερο εύρος δημοσιογραφικής έρευνας.

Ας κάνουμε, όμως, κλείνοντας, ένα χρονικό άλμα. Ένα μεγάλο μέρος της ειδησεογραφίας για τους πρόσφυγες το **1924-1925** αφορά ακόμα το στεγαστικό.

Αξιοσημείωτη, όμως, είναι μία παρέμβαση της Ηπείρου, στις αρχές του χρόνου, **στις 9 Ιανουαρίου 1925**, πρωτοσέλιδα, με ύφος που δηλώνει τη γραφή του Γεωργίου Χατζή. Ζητείται η προστασία των δύο Τζαμιών του Κάστρου, του Ασλάν πασά και το Φετιχέ με αφορμή μια πληροφορία ότι επιτροπή θα εγκαταστήσει εκεί πρόσφυγες. Το σχόλιο είναι δηκτικό προς τις Αρχές που έχουν αφήσει σε εγκατάλειψη το Κάστρο. Περιγράφει το Φρούριο ως ένα ιστορικό λείψανο, που για κάθε άλλο λαό και για κάθε άλλο δήμο θα ήταν αντικείμενο στοργικής περιποίησης ως ιστορικό και χρονογραφικό μνημείο, από το

οποίο έχει απομείνει μόνο το Τζαμί του Ασλάν πασά στη δυτική πλευρά, με τους ωραίους τάφους και τα σιδηρά κιγκλιδώματα των τούρκικων μνημάτων, που έχει υποστεί όμως λεηλασίες και βανδαλισμούς, όπως και κάθε άλλο μνημείο του παρελθόντος, «χάρη εις την βανδαλικότητά μας και την ακαλαισθησίαν και των, κατά καιρούς, πολιτικών και στρατιωτικών αρχών». Προσθέτει δε ότι εκεί, προ τριών και επέκεινα αιώνων ερέμβαζε το σεμνόν κοινοβιακόν συγκρότημα του Αγίου Ιωάννη.

Διατηρείται ακόμα και το άλλο τζαμί της ανατολικής πλευράς, το Φετιχέ.

Κι αφού αναρωτιέται σε ποιες Αρχές θα μπορούσε να απευθυνθεί, ζητά «ολίγη στοργήν» αν όχι μόνο για το Τζαμί του Ασλάν Πασά, αλλά διά το ιερόν ποιητικόν ενθύμημα των παλαιών Γιαννίνων, το συγκρότημα του Κοινοβίου του Αγίου Ιωάννη, σε μία προσπάθεια να συγκινήσει τις αρχές.

Στις **11 Σεπτεμβρίου 1925**, το Διοικητικό Συμβούλιο της Προσφυγικής Ομάδας Μπονίλας με καταχώριση – «ειδοποίηση», καλεί στην τελετή των εγκαινίων του Προσφυγικού Καταυλισμού Μπονίλας, στις 10 το πρωί της 14^{ης} Σεπτεμβρίου. Καλούνται: «Άπασαι οι θρησκευτικά, πολιτικά και στρατιωτικά αρχαί ως και οι κ.κ. Αντιπρόσωποι των ξένων κρατών, οι κ.κ. Διευθυνταί των εγχωρίων εφημερίδων, η φι-

λοπρόοδος κοινωνία των Ιωαννίνων, άπαντα τα σωματεία, οι σύλλογοι της πόλεως και οι κάτοικοι των περιόικων χωρίων»⁵.

Στην «Ηπειρο», στις **13 Σεπτεμβρίου 1925**, για την ίδια είδηση αναφέρεται ότι την επομένη θα γίνουν τα εγκαίνια του Προσφυγικού Οικισμού Αγίου Ιωάννη Μπουνίλας κι ότι μετά την τελετή «θα γίνουν αγώνες και επιδείξεις αθλητισμού».

Στις **16 Σεπτεμβρίου (εικ. 11, 12)** το πρωτοσέλιδο της «Ηπείρου» καλύπτει εκτενώς, με δύο κεντρικά άρθρα, τα εγκαίνια του συνοικισμού που πήρε το όνομα «Ανατολή». Υπό τον τίτλο «Μία πρότυπος προσφυγική κωμόπολις εις τα προάστεια των Ιωαννίνων», διαβάζουμε στην εισαγωγή του άρθρου του ανώνυμου «ρεπόρτερ»: «Δίχως να το προσέξουν ίσως καλά – καλά τα Γιάννινα, αθόρυβα, ήσυχα και με μεθοδικήν εργασία έχει δημιουργηθεί εκεί, στα πόδια σχεδόν της πόλεως, ένας ακέρητος νέος κόσμος, μία νέα καινούργια Κοινότης από τον πρώτον μικρόν εκεί προσφυγικόν συνοικισμόν».

Θα περάσουν κι άλλα χρόνια μέχρι η Ανατολή, η Νεοκαισάρεια, η Μπάφρα, και άλλες κοινότητες των Ιωαννίνων και της Ηπείρου, καταφέρουν και συγκεντρώσουν τις χιλιάδες των προσφύγων που έφτασαν, κυρίως, μετά το 1922. Θα συμβούν κι άλλα συν-

5. Εφημερίδα *Ηπειρωτική Ηχώ*.

ταρακτικά γεγονότα, όπως η Ανταλλαγή των πληθυσμών και η πόλη θα εισέλθει στη νέα δεκαετία του '30, πολύ διαφορετική, αλλά και πάντα η πόλη των ανθρώπων της. Τα Γιάννενα, τόσο μακριά από εκεί-

να του 1922, αλλά ίσως και τόσο κοντά, όπως δείχνει και η ζώσα διατήρηση της συλλογικής μνήμης, παραμένουν πάντα η ωραία πόλη, ο τόπος μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασόπουλος 2018: Αναστασόπουλος, Ν.Α., *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος (μέσα 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Αθήνα.
- Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού: *Προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Δήμο Ανατολής 2009*, Ανατολή (Ιωάννινα).
- Νικολαΐδης 1993: Νικολαΐδης, Ι.Ν., *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου, 1921-1922, τόμ. Δ'*, Ιωάννινα.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- Εφημερίδα *Ήπειρος* 1922.
Εφημερίδα *Ήπειρος* 1925.
Εφημερίδα *Ηπειρωτική Ηχώ* 1925.

ΗΠΕΙΡΟΣ

ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ -- ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ
* Η άρχαιότερα έν Ίωαννίνους Ελληνική Παισιωτική έκδοση, ιδουθείσα τή 1909 *

ΑΠΟ ΧΘΕΣ

ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΟΝ

ΥΠΕΡ τών τζιζών εις πλῆθοςται ἡ Ἀθηνῶν συνάλευσις καὶ ἡ ἀποστολή τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν ἑκείθεν ἐπιστολῶν. Ἡ ἀποστολή τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν ἑκείθεν ἐπιστολῶν. Ἡ ἀποστολή τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν ἑκείθεν ἐπιστολῶν.

ΕΙΣ ἔλαση ἀνέλας ἡ ἰσχύς τῆς συντάξεως γράμματος καὶ ἡ ἐξουσία τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν ἑκείθεν ἐπιστολῶν. Ἡ ἀποστολή τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν ἑκείθεν ἐπιστολῶν.

ΟΙ κληρωτοὶ τοῦ 1922. Ἡ ἀποστολή τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν ἑκείθεν ἐπιστολῶν. Ἡ ἀποστολή τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν ἑκείθεν ἐπιστολῶν.

ΔΗΛΩΣΙΣ. Ζητεῖται ΝΕΟΣ ΠΡΟΪΟΥΤΕΣ ἑγγράματος διὰ τὰ γράμματα τῆς «Ἡπειροῦ». Ἡ «Ἡπειρος» θὰ τῶ πικράσχη, ἐκτός τοῦ μισθοῦ, τὸν ὑπαῖον δύναται νὰ διαθέσῃ μία ἐπαρχιωτικὴ ἐφημερίδα καὶ κατοικίαν καὶ πᾶσαν ἄλλην ἀναλόγως τῶν δυνάμεων τῆς, ὑποστήριξιν καὶ προστασίαν.

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ

ΕΡΑΝΟΣ ὑπὲρ τῶν προσφύγων. Κατὰ τὴν χθεσινὴν συνεδρίασιν τῆς συστάσεως ὑπὸ τῆς Νομαρχίας Ἐπιτροπῆς πρὸς συλλογὴν ἐράνων διὰ τὴν περίθαλψιν τῶν προσφύγων ἐδηλώθησαν αἱ κάτωθι πρῶται εἰσφοραὶ:

1] Δῆμος Ἰωαννιτῶν δραχμῶν:	10.000
2] Ἀγαθοεργὰ Κατασιήματα Ἰωαν. δρ.	10.000
Σύνολον	» 20.000

ΕΠΙΤΡΟΠῆ κυριῶν. Ὑπὸ τῆς Νομαρχίας συνέστη Ἐπιτροπὴ Κυριῶν πρὸς συλλογὴν ἐνδυμάτων [ἔστω καὶ παλαιῶν, ἀλλὰ καθαρῶν] καὶ κλινοσκελετοῦ διὰ τοὺς πρόσφυγας.

ΔΗΛΩΣΙΣ. Ζητεῖται ΝΕΟΣ ΠΡΟΪΟΥΤΕΣ ἑγγράματος διὰ τὰ γράμματα τῆς «Ἡπειροῦ». Ἡ «Ἡπειρος» θὰ τῶ πικράσχη, ἐκτός τοῦ μισθοῦ, τὸν ὑπαῖον δύναται νὰ διαθέσῃ μία ἐπαρχιωτικὴ ἐφημερίδα καὶ κατοικίαν καὶ πᾶσαν ἄλλην ἀναλόγως τῶν δυνάμεων τῆς, ὑποστήριξιν καὶ προστασίαν.

ΕΡΑΝΟΣ ὑπὲρ τῶν προσφύγων. Κατὰ τὴν χθεσινὴν συνεδρίασιν τῆς συστάσεως ὑπὸ τῆς Νομαρχίας Ἐπιτροπῆς πρὸς συλλογὴν ἐράνων διὰ τὴν περίθαλψιν τῶν προσφύγων ἐδηλώθησαν αἱ κάτωθι πρῶται εἰσφοραὶ:

1] Δῆμος Ἰωαννιτῶν δραχμῶν:	10.000
2] Ἀγαθοεργὰ Κατασιήματα Ἰωαν. δρ.	10.000
Σύνολον	» 20.000

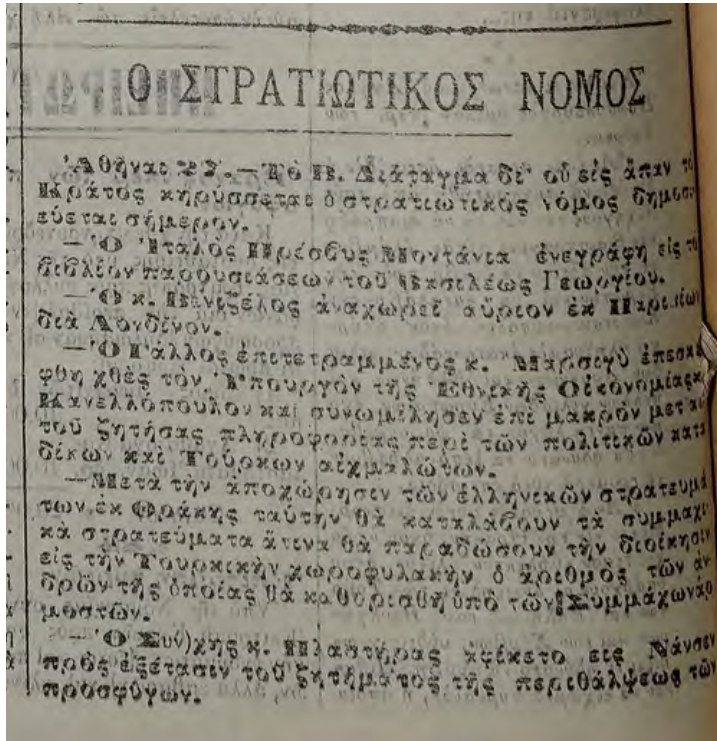
ΕΠΙΤΡΟΠῆ κυριῶν. Ὑπὸ τῆς Νομαρχίας συνέστη Ἐπιτροπὴ Κυριῶν πρὸς συλλογὴν ἐνδυμάτων [ἔστω καὶ παλαιῶν, ἀλλὰ καθαρῶν] καὶ κλινοσκελετοῦ διὰ τοὺς πρόσφυγας.

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ

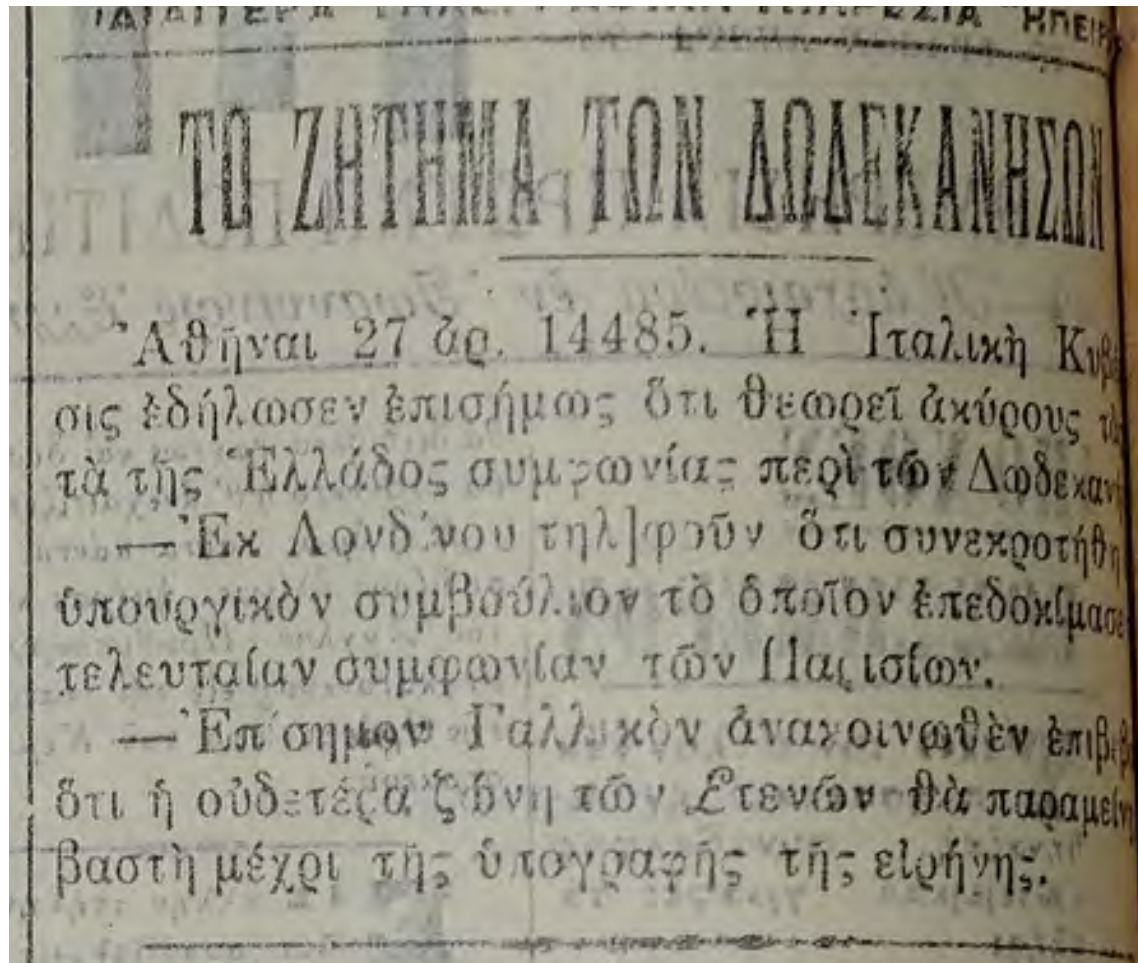
ΕΡΑΝΟΣ ὑπὲρ τῶν προσφύγων. Κατὰ τὴν χθεσινὴν συνεδρίασιν τῆς συστάσεως ὑπὸ τῆς Νομαρχίας Ἐπιτροπῆς πρὸς συλλογὴν ἐράνων διὰ τὴν περίθαλψιν τῶν προσφύγων ἐδηλώθησαν αἱ κάτωθι πρῶται εἰσφοραὶ:

1] Δῆμος Ἰωαννιτῶν δραχμῶν:	10.000
2] Ἀγαθοεργὰ Κατασιήματα Ἰωαν. δρ.	10.000
Σύνολον	» 20.000

ΕΠΙΤΡΟΠῆ κυριῶν. Ὑπὸ τῆς Νομαρχίας συνέστη Ἐπιτροπὴ Κυριῶν πρὸς συλλογὴν ἐνδυμάτων [ἔστω καὶ παλαιῶν, ἀλλὰ καθαρῶν] καὶ κλινοσκελετοῦ διὰ τοὺς πρόσφυγας.

Εικ. 5

Εικ. 6

Λεπτομέρεια: Αγγέλικα Κοροβέση,
Μνημείο για τις Αλησμόνητες πατρίδες εκ Πόντου και Μικράς Ασίας, 1998, ορείχαλκος, μάρμαρο, Νέα Μουδανιά, Χαλκιδική.

Πρόσφυγες, ήρωες, μάρτυρες. Γλυπτά μνημεία του Μικρασιατικού Ελληνισμού στον Ελλαδικό χώρο

Ελένη Μάργαρη

Δρ Ιστορίας της Τέχνης

Στις 30 Αυγούστου 1922 η εφημερίδα *Πατρίς* κυκλοφόρησε με την εικόνα ενός αλυσοδεμένου Μικρασιάτη στο πρώτο φύλλο και τη λεζάντα «Ο Μικρασιάτης επανήλθε εις τα δεσμά του δια παντός» (εικ. 1). Η *Καθημερινή* ανέφερε στο πρωτοσέλιδο της 3ης Σεπτεμβρίου 1922: «Την συνείδησιν της Ελλάδος θα βαρύνει εις τους αιώνας το αίμα των αθώων, οι οποίοι κρεουργούνται εις την δουλωθείσαν Ανατολήν. Απεπειράθη να τους ελευθερώσει και δεν ηδυνήθη, ηθέλησε να τους σώσει και δεν το κατόρθωσε». Η αποτυχία της Μικρασιατικής Εκστρα-

τείας, και η επακόλουθη καταστροφή των ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας από τον τουρκικό στρατό δημιούργησαν εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, έφεραν θάνατο και καταστροφή, ανέδειξαν ήρωες και μάρτυρες, αποτέλεσαν μια επώδυνη και πολυδιάστατη εθνική ήττα. Ήταν δυνατόν να μνημονευθεί ένα τέτοιο γεγονός στη δημόσια γλυπτική;

Η ιδεολογία, οι επιδιώξεις και τα λάθη μιας κοινωνίας εκφράζονται στους πολέμους της και αποτυπώνονται, κατά συνέπεια, στα πολεμικά της μνημεία.¹ Στην περίπτωση της Μικρασιατικής Εκστρατείας

1. Για την πολιτική διάσταση των πολεμικών μνημείων βλ. Mayo 1988, 62.

ακόμη και οι ζωγραφικές της απεικονίσεις ήταν φορτισμένες ιδεολογικά. Η ζωγράφος Θάλεια Φλωρά-Καραβία (1871-1960) παρακολούθησε την πορεία του ελληνικού στρατού από τον Ιούλιο έως τον Σεπτέμβριο του 1921 αποτυπώνοντας εικόνες από τα μετόπισθεν και από τα στρατιωτικά νοσοκομεία. Τα έργα της διαπνέονται από το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και το θαυμασμό της για τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α' (1868-1923), τον οποίο επίσης προσωπογράφησε.² Ο Σμυρνιός ζωγράφος Γεώργιος Προκοπίου (1876-1940) έζησε τις δραματικές μάχες, πριν και μετά την κατάρρευση του μετώπου, ως επίσημος απεσταλμένος του Ελληνικού Στρατού. Φιλοτέχνησε έργα δραματικά, μεγάλοπνοα, που προβάλλουν τον ηρωικό αγώνα των στρατιωτών.³ Σημαντικές μαρτυρίες των τελευταίων μηνών της εκστρατείας αποτελούν και τα σχέδια του Σπύρου Παπαλουκά (1892-1957), ο οποίος είχε επίσης σταλεί από τη διοίκηση του Υπουργείου Στρατιωτικών στο μέτωπο.⁴

Αλλά και μετά την Καταστροφή κάθε προσπάθεια

να μνημονευθεί η Μικρασιατική Εκστρατεία θα συνιστούσε μια πολιτική δήλωση επικύρωσης των επιλογών και των ενεργειών του Ελληνικού κράτους, οι οποίες είχαν οδηγήσει στην ήττα. Εκείνοι, όμως, που πολέμησαν και σκοτώθηκαν στην Ανατολή έπρεπε να τιμηθούν.⁵ Για να αντιμετωπιστεί αυτό το δίλημμα το ελληνικό κράτος σε συνεργασία με το στρατό, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, προχώρησε στην ανίδρυση δημόσιων μνημείων που αντιμετώπιζαν ενιαία την πολεμική δεκαετία 1912-1922, τους Βαλκανικούς Πολέμους, δηλαδή, τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Εκστρατεία.⁶ Στα γλυπτά αυτά, που ακολουθούν κυρίως τον τύπο των επιτύμβιων μνημείων, αναγράφονται τα ονόματα των νεκρών και αναδεικνύεται η ατομική τους θυσία που εξιλεώνει τη συλλογική ήττα.⁷

Το 1926 τοποθετήθηκε στη Δράμα χάλκινο σύμπλεγμα μητέρας και παιδιού.⁸ Η *Μάνα της Δράμας*, μια παραγγελία του Δήμου της πόλης υπό την εποπτεία ειδικής επιτροπής του Υπουργείου Στρατιωτι-

κών, αφιερώθηκε «Εις τους πεσόντας για τη φυλή μας 1912-1922».⁹ Στο Δοξάτο της Δράμας φιλοτεχνήθηκε ηρώο «Εις μνήμην των υπέρ πίστεως και πατρίδος φονευθέντων εν πολέμοις 1912-1922 [...]». Ανάλογες περιπτώσεις μνημείων έχουν επίσης τοποθετηθεί στο Μαρούσι Αττικής (1923), έργο του Νικολάου Γεωργαντή (1883-1947), (**εικ. 2**), στη Νιγρίτα Σερρών (1929),¹⁰ στο Αγρίνιο (πριν το 1930), στη Σέριφο (1935) και αλλού.

Στις μέρες μας παρά τη μεσολάβηση πολλών δεκαετιών από τα γεγονότα εκείνα, η Εκστρατεία δεν έχει μνημονευθεί παρά μόνο σε δύο δημόσια γλυπτά. Το ένα είναι το *Μνημείο Πεσόντων Μικρασιατικής Εκστρατείας* του γλύπτη Χάρη Χατζηβασιλειάδη, τοποθετημένο έξω από το Πολεμικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (**εικ. 3**). Ανάγλυφη επιγραφή στο βάθρο του μας πληροφορεί ότι είναι αφιερωμένο στους 1.418 αξιωματικούς και στους 40.927 οπλίτες, οι οποίοι έδωσαν τη ζωή τους «[...] Για την προστασία του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της

Ανατολικής Θράκης». Το δεύτερο έργο εντάσσεται στο *Μνημείο Γενοκτονίας του Μικρασιατικού Ελληνισμού* του γλύπτη Γιώργου Τσάρα (γ. 1946) στα Διαβατά Θεσσαλονίκης. Πίσω από τις μορφές των διωκόμενων Μικρασιατών εικονίζεται σε ανάγλυφο ένας νεκρός στρατιώτης, ενώ κοντά του είναι χαραγμένα τα ονόματα των τόπων, όπου οι Έλληνες στρατιώτες έδωσαν τη ζωή τους για τη Μεγάλη Ιδέα (**εικ. 4**).

Οι ελληνικές κυβερνήσεις ήταν απρόθυμες να μνημονεύσουν τα γεγονότα του 1922, ιδιαίτερα ενόψει της υπογραφής του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου του 1930, αλλά και αργότερα.¹¹ Για το λόγο αυτό, μεταξύ άλλων, δεν υλοποιήθηκε ποτέ το πρώτο μνημείο, αφιερωμένο αποκλειστικά στη Μικρασιατική Καταστροφή και στα θύματά της, με τη μορφή ανδριάντα του αρχιεπισκόπου Σμύρνης Χρυσοστόμου, τον οποίο είχε παραγγείλει το 1924 η αρχιεπισκοπή Καβάλας από το γλύπτη Κωνσταντίνο Δημητριάδη (1879-1943). Το 1936, τελικά, ο Δημητριάδης πραγματοποίησε για την Αθήνα το *Μνημείο Μικρασιατικού Ελλη-*

2. Για τα Μικρασιατικά έργα της Φλωρά-Καραβία βλ. Τσούργιαννη 2009.

3. Για τα έργα του Γεωργίου Προκοπίου από το μικρασιατικό μέτωπο βλ. Προκοπίου, Ξανθάκης 2010.

4. Μαζί με τους ζωγράφους Περικλή Βυζάντιο (1893-1972) και Παύλο Ροδοκανάκη (1891-1958). Για το θέμα βλ. Μπίκας, Τσαγκάλια 2012.

5. Mayo 1988, 74-75.

6. Σαλβάνου 2018, 75.

7. Wagner-Pacifci, Schwartz 1991, 379-381· Berdahl 1994, 88-124.

8. Για το μνημείο βλ. Τσιάρα 2004, 95-102.

9. Αν και το μνημείο αναφέρεται στους νεκρούς όλων των πρόσφατων πολέμων, στη θέση, όπου είχε αρχικά τοποθετηθεί η μητρική μορφή, έδειχνε με το δεξί χέρι της προς την Ανατολή προτρέποντας το παιδί της να μην ξεχάσει τα χαμένα εδάφη της Ανατολικής Θράκης, της Μικράς Ασίας και του Εύξεινου Πόντου και έσφιγγε το χέρι του στη λαβή ενός ξίφους, υπενθυμίζοντάς του το καθήκον του να πολεμήσει για τις χαμένες πατρίδες. Ο προσανατολισμός του μνημείου άλλαξε το 1938, διότι μεταφέρθηκε σε άλλο σημείο της πόλης και η επιγραφή σβήστηκε από το βάθρο του. Βλ. Τσιάρα 2004, 97.

10. Για το μνημείο της Νιγρίτας βλ. Τσιάρα 2004, 102-106.

11. Για τις πολιτικές αντιθέσεις γύρω από την ανίδρυση μνημείων αφιερωμένων στη Μικρασιατική Καταστροφή βλ. Tzani 2012, 359-360.

νισμού με κεντρική μορφή τον ανδριάντα του Χρυσοστόμου Σμύρνης (εικ. 5). Το μνημείο τοποθετήθηκε πίσω από τη Μητρόπολη Αθηνών, όπου βρίσκεται ως σήμερα, και έχει τη μορφή Ωραίας Πύλης ορθόδοξου ναού. Στις ασίδες του τοποθετήθηκαν πλάκες με τα ονόματα ιερέων που σκοτώθηκαν κατά το Μικρασιατικό Πόλεμο.¹² Στην εφημερίδα *Εστία* της 24ης Οκτωβρίου 1935 γράφτηκε ότι ο Δημητριάδης: «[...] κατόρθωσε να εικονίση με την υπέροχον μορφήν του μητροπολίτου Σμύρνης την Ελληνικὴν Ορθόδοξον πίστιν, τον Ελληνικὸν Ορθόδοξον κλήρον, την Ορθόδοξον Ελληνικὴν γενναιότητα και αυτοθυσίαν».

Παρόμοια σύνθεση φιλοτέχνησε την ίδια εποχή ο Δημητριάδης και για την πόλη της Δράμας, όπου ο Χρυσόστομος είχε διακονήσει ως μητροπολίτης μεταξύ των ετών 1902-1909 (εικ. 6).¹³ Το μνημείο της Δράμας είναι αφιερωμένο αποκλειστικά στον άγιο Σμύρνης, η μορφή του οποίου περιβάλλεται από πλάκες με φράσεις του που, όπως θεωρείται, προανήγγειλαν την τραγική του μοίρα, όπως: «Ζητώ σταυρόν μέγαν, σταυρόν επί του οποίου καθηλούμενος θα δοκιμάσω την ευχαρίστησιν και μη έχων ἕτερόν τι να δώσω προς σωτηρίαν της ημετέρας λα-

τρευτῆς πατρίδος να δώσω το αίμα μου».

Την πνευματικότητα του Χρυσοστόμου Σμύρνης, την ηγετική του φυσιογνωμία και την ιερατική του μεγαλοπρέπεια απέδωσε και ο γλύπτης Θανάσης Απάρτης (1899-1972) το 1960 στον ανδριάντα που βρίσκεται στην πλατεία Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη (εικ. 7).¹⁴ Δεν είναι γνωστό ποιος παρήγγειλε το μνημείο ή πως χρηματοδοτήθηκε. Η καταγωγή, πάντως, του ίδιου του Απάρτη από τη Σμύρνη προσδίδει στο έργο μια συγκρατημένη συγκινησιακή φόρτιση. Ο γλύπτης φιλοτέχνησε το 1963 έναν ακόμη ανδριάντα του ιεράρχη για την πλατεία Χρυσοστόμου Σμύρνης στη Νέα Σμύρνη (εικ. 8). Στο βάθρο του ιδιαίτερα δραματικού έργου είναι τοποθετημένες ανάγλυφες πλάκες που απεικονίζουν την καταστροφή της Σμύρνης και τη σύλληψη και το μαρτύριο του Χρυσοστόμου.¹⁵

Πολλά δημόσια γλυπτά, ανδριάντες και προτομές με τη μορφή του αγίου Σμύρνης έχουν τοποθετηθεί σε δημόσιους χώρους της Ελλάδας. Στα πιο πρόσφατα συγκαταλέγονται ο ανδριάντας στο Περιστέρι του γλύπτη Βασίλη Κάρλου (1926-2013) του 2001 που αποδίδει, όπως αναφέρει η επιγραφή του, «Τιμή

στους Μικρασιάτες της πόλεως του Περιστερίου» και το γλυπτό του 2015 στην Άνω Γλυφάδα, το οποίο λάξευσε ο γλύπτης Νικόλαος Γεωργίου (γ. 1961).

Από τη δεκαετία του 1980 πλήθυναν τα μνημεία που αφιερώθηκαν στον Μικρασιατικό Ελληνισμό, τα οποία σχεδιάστηκαν, παραγγέλθηκαν και υλοποιήθηκαν από προσφυγικούς συλλόγους και χρηματοδοτήθηκαν από υπουργεία και από την τοπική αυτοδιοίκηση.¹⁶ Διαμορφώθηκε επίσης ένα σαφές νομοθετικό πλαίσιο που καθόρισε τα σημαντικά αυτά γεγονότα και τις ημέρες μνήμης τους στο ημερολογιακό έτος. Το 1986 ψηφίστηκε διάταγμα που ανακήρυξε τη 14η Σεπτεμβρίου ως Ημέρα Εθνικής Μνήμης για τα Θύματα της Μικρασιατικής Καταστροφής, ενώ η ίδια ημέρα το 1998 ορίστηκε με νόμο ως Ημέρα Εθνικής Μνήμης της Γενοκτονίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας από το Τουρκικό Κράτος.¹⁷ Την ημέρα αυτή τα προσφυγικά μνημεία μετατρέπονται σε ιερούς τόπους, όπου πραγματοποιούνται τελετές μνημόνευσης των χαμένων πατρίδων.

Το 1984 τοποθετήθηκε στην Επάνω Σκάλα Μυτιλήνης η *Μικρασιάτισσα Μάνα* της Κατερίνας Χαλεπά-Κατσάτου (1925-2004) (εικ. 9). Η γυναίκα εικο-

νίζεται με τα παιδιά στην αγκαλιά και το βλέμμα στραμμένο προς την Ανατολή, προς τη χαμένη πατρίδα. Όπως ανέφερε σε κείμενό της η γλύπτρια: «Η Μάνα είναι το κύριο πρόσωπο της σύνθεσης και η ψυχή του έργου. Έπρεπε να είναι νέα, με ζωντάνια, με θέληση, με αυτοπεποίθηση και προ παντός με δύναμη, για να μπορέσει μετά από όλα όσα της συνέβησαν να επιζήσει και να μεγαλοουργήσει».¹⁸

Η μητρική μορφή στην τέχνη ενδύεται πολλούς συμβολισμούς. Δεν ενσαρκώνει μόνο την οικογένεια και τη γονεϊκή αγάπη, αλλά ταυτίζεται με την προγονική εστία, τις παραδόσεις, την ιστορία και τη μνήμη. Συμβολίζει τις ρίζες, δηλώνει το παρελθόν των ανθρώπων, την καταγωγή τους. Δίνει μορφή στην ίδια τους την πατρίδα. Οι μητέρες των προσφυγικών μνημείων, συνεπώς, δεν απεικονίζουν μόνο τις ορφανεμένες προσφυγικές οικογένειες, αλλά την ίδια τη μικρασιατική γη.

Στο γλυπτό της Αγγέλικας Κοροβέση (γ. 1952) *Μνημείο για τις Αλησμόνητες πατρίδες εκ Πόντου και Μικράς Ασίας* του 1998 στα Νέα Μουδανιά Χαλκιδικής εικονίζεται μια μάνα με το παιδί της (εικ. 10). Στο έργο είναι λαξευμένη και η φράση του Ηλία Βε-

12. Tzani 2012, 363-364.

13. Το έργο παραγγέλθηκε από επιτροπή επιφανών Δραμινών, χρηματοδοτήθηκε από έρανο και προσφορές και ολοκληρώθηκε μετά το θάνατο του Δημητριάδη, από μαθητές του το 1959. Για το έργο βλ. Tzani 2012, 367-371.

14. Για το έργο βλ. Καλογνώμου 1988, 176-177.

15. Για το έργο βλ. Καλογνώμου 1988, 177-180.

16. Για τη χρηματοδότηση της δημιουργίας των προσφυγικών μνημείων, μετά το 1980 βλ. Bruneau, Παπουλίδης 2004, 26-29. Για τους προσφυγικούς συλλόγους βλ. Σαλβάνου 2018, 114-123.

17. Για το θέμα βλ. Bruneau, Παπουλίδης 2004, 20-23.

18. Γουλάκη-Βουτυρά 2022, 48.

νέζη (1904-1973) από το μυθιστόρημα *Αιολική Γη* (1943): «Ναι, λίγο χώμα από τη γη τους για να φυτέψουν ένα βασιλικό [...] στον ξένο τόπο που πάνε. Για να θυμούνται». Είναι το χώμα που η γυναίκα κρατά στα χέρια της για να μπολιάσει μ' αυτό την ξένη γη. Με μια μορφή μητέρας, επίσης, ο γλύπτης Γιώργος Τσάρας απεικόνισε αλληγορικά το χαμό αμέτρητων μικρών παιδιών κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Καταστροφής (**εικ. 11**). Στο γλυπτό *Μικρασιατική Μνήμη* του 2001 στην Κόρινθο, ένα παιδί εικονίζεται να ανυψώνεται μακριά από τη μάνα του, ο θάνατος του οποίου παρουσιάζεται συμβολικά σαν φτερούγισμα.

Η αγωνία της μάνας που προσπαθεί να σώσει τα παιδιά της από τη σφαγή απεικονίστηκε επίσης στα προσφυγικά μνημεία. Στο γλυπτό του 2005 για τη Νέα Κούταλη Λήμνου του γλύπτη Ηρακλή Ξανθόπουλου (1956-2014) η *Μικρασιάτισσα Μάνα* διαφεύγει με τα παιδιά της, στρέφοντας το βλέμμα της με αγωνία προς τον εχθρό (**εικ. 12**). Σε ένα ακόμη μνημείο για τη *Μικρασιάτισσα Μάνα*, στην πλατεία Κρήνης στη Νίκαια του γλύπτη Γιώργου Γεωργιάδη (γ. 1934), η γυναικεία, εξπρεσιονιστικά αποδοσμένη, μορφή τρέχει για να σώσει τα παιδιά της με μια δραματική, σπαρακτική, έκφραση στο πρόσωπο.

Η Μικρασιάτισσα Μάνα υπήρξε επίσης σύμβολο καρτερίας, δύναμης και επιβίωσης και αυτές της ιδιό-

τητές της απέδωσαν πολλοί καλλιτέχνες σε μνημεία για το Μικρασιατικό Ελληνισμό. Ο γλύπτης Θύμιος Πανουργιάς (1931-2015) φιλοτέχνησε το 2009 το *Μνημείο Προσφύγων* στον Άγιο Κωνσταντίνο Αγρινίου. Η Μάνα, σαν κορυφαία χορού τραγωδίας, στέκει στο μέσο του κυκλικού βάθρου περιτριγυρισμένη από τους πρόσφυγες συμπατριώτες της. Στο *Μνημείο Μικρασιατικής Καταστροφής* του Χαράλαμπου Νεονάκη (γ. 1946) στην πλατεία Μικρασιατών στο Ρέθυμνο της Κρήτης, η γυναικεία μορφή, αφαιρετική και σχηματοποιημένη, παραπέμπει στη μορφή της Παναγίας (**εικ. 13**). Ενσαρκώνει τη θλίψη για την καταστροφή, εκφράζει το θρήνο για την απώλεια της πατρίδας, αλλά και τη δύναμη για επιβίωση.

Μνημεία για τον Προσφυγικό Ελληνισμό είναι σήμερα τοποθετημένα σχεδόν σε κάθε σημείο της Ελλάδας, το οποίο κατοικήθηκε από Μικρασιάτες. Η μνήμη των προσφύγων, ωστόσο, άργησε να τιμηθεί με δημόσια μνημεία, διότι η ιστορία τους δεν θεωρήθηκε εξαρχής τμήμα της επίσημης ελληνικής. Το κοινό βίωμα της Κατοχής, η συμμετοχή των Μικρασιατών στην Αντίσταση, η δημιουργία λογοτεχνικών και κινηματογραφικών έργων με θέμα τους την Καταστροφή συνέβαλαν από τη δεκαετία του 1960 στη διάχυση της μνήμης και στην ενσωμάτωσή της στην ελληνική ιστορία.¹⁹ Σημαντική, βέβαια, ήταν και η συμβολή της θεσμικής αναγνώρισης της γενοκτο-

νίας των πληθυσμών της Μικράς Ασίας τη δεκαετία του 1980.

Η πλειονότητα των προσφυγικών γλυπτών εντοπίζεται στην Αθήνα και στον Πειραιά, στη Θεσσαλονίκη και σε πόλεις της Μακεδονίας. Προσφυγικά μνημεία δεν λείπουν και από άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως το Αγρίνιο, τα Ιωάννινα, την Κόρινθο, τη Μυτιλήνη, τη Λήμνο και την Κρήτη.²⁰ Απεικονίζουν κυρίως τους ξεριζωμένους Έλληνες της Μικράς Ασίας, την εκδίωξή τους από τις πατρίδες τους, μορφοποιούν την τραυματική μνήμη της προσφυγιάς. Το τραύμα αυτό αναδεικνύεται στα προσφυγικά μνημεία ως το βασικό χαρακτηριστικό της πολιτισμικής ταυτότητας των Μικρασιατών.²¹

Το 1994 στη Νέα Φιλαδέλφεια Αττικής έγιναν τα αποκαλυπτήρια του *Μνημείου Μικρασιατών και Αλησμόνητων Πατρίδων* του γλύπτη Χρήστου Ζώη Μέλλιου (γ. 1946). Δέκα μνημειακές στατικές μορφές απεικονίζουν γυναικόπαιδα και έναν ιερέα, τον προστάτη – συνοδό των ξεριζωμένων οικογενειών (**εικ. 14**). Στο μνημείο *Αλησμόνητες Πατρίδες* (1996)²² του Γιώργου Τσάρα, στο Δήμο Αμπελοκή-

πων Μενεμένης στη Θεσσαλονίκη, οι κατατρεγμένοι Μικρασιάτες, γυναικόπαιδα, ηλικιωμένοι και ένας ιερέας, παρουσιάζονται να τρέχουν για να σωθούν από το θάνατο και την καταστροφή. Το 1997 επίσης ο Τσάρας φιλοτέχνησε για την Ξάνθη το *Μνημείο Προσφυγικού Ελληνισμού*,²³ στο οποίο απεικονίζονται ομάδες προσφύγων να τρέχουν προς τη σωτηρία. Στην κορυφή της σύνθεσης μια ακέφαλη, φτερωτή Νίκη συμβολίζει την τελική διάσωση των προσφύγων. Το *Μνημείο Μικρασίας και Μικρασιατών* (2016) του γλύπτη Παναγιώτη Λαμπρινίδη (γ. 1966), τέλος, αφηγείται σε δύο ανάγλυφα τον ξεριζωμό των Ελλήνων, οι οποίοι αποδίδονται σχηματοποιημένοι και αχρονικοί σαν τους αγίους της Βυζαντινής εικονογραφίας.

Τα πλοία με τα οποία διασώθηκαν οι Μικρασιάτες μνημονεύονται επίσης εικονογραφικά στα δημόσια γλυπτά που φιλοτεχνήθηκαν προς τιμή τους. Οι ανθρώπινες μορφές του έργου *Πρόσφυγες* του γλύπτη Θωμά Χαλβατζή (1946-2018) στην Πειραιά παίρνουν το τριγωνικό σχήμα της πλώρης του πλοίου, στο οποίο εικονίζονται να επιβαίνουν (**εικ. 15**).²⁴ Στο

19. Για την παρουσίαση της Μικρασιατικής Καταστροφής στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο βλ. Σαλβάνου 2018, 105-114.

20. Μια πρώτη καταγραφή των προσφυγικών μνημείων που ανιδρύθηκαν έως το 2004 στο Bruneau, Παπουλίδης 2004, 19.

21. Σαλβάνου 2018, 85-86.

22. Βαλσαμίδης 2020, 134-135.

23. Για το έργο βλ. Τανασιδής 2019· Bruneau, Παπουλίδης 2004, 36-37.

24. Βαλσαμίδης 2020, 139-140.

γλυπτό, επίσης, του Γιάννη Παρμακέλη (1932) *Μνημείο Μικρασιατικού Ελληνισμού* στο Ηράκλειο της Κρήτης (2014), οι εκπροσωπούν ανθρώπινες μορφές, τραγικές και έντονα εκφραστικές, αναπαριστούν τους βίαια ξεριζωμένους Μικρασιάτες (εικ. 16). Δίπλα τους ένα κομμάτι μάρμαρο με τη μορφή ιστίου караβιού παραπέμπει εικονογραφικά στα πλοία που τους έσωσαν και τους έφεραν στην Ελλάδα.

Όπως και στην περίπτωση των υπόλοιπων Μικρασιατών, το έργο της καταγραφής και της μνημόνευσης της γενοκτονίας και της εξόδου των Ποντίων είχαν αναλάβει οι ίδιοι οι πρόσφυγες, καθώς οι αναφορές στην ποντιακή ιστορία απουσίαζαν από την επίσημη ελληνική ιστοριογραφία έως τη δεκαετία του 1980.²⁵ Την πρωτοβουλία της απεικόνισης του Ποντιακού ξεριζωμού σε δημόσια γλυπτά μνημεία, ανά την Ελλάδα, ανέλαβαν επίσης οι Πόντιοι και τα σωματεία τους. Σημαντική ώθηση στις δράσεις μνημόνευσης των Ποντιακών Σωματείων έδωσε, επιπλέον, η αναγνώριση με νόμο το 1994 της 19ης Μαΐου σε Ημέρα Μνήμης για τη Γενοκτονία των Ποντίων.²⁶ Τα μνημεία για τον Ποντιακό Ελληνισμό έχουν ομοι-

ότητες, αλλά και διαφορές από τα υπόλοιπα μικρασιατικά. Παρουσιάζουν και αυτά το διωγμό από την πατρίδα τους και τη μαζική θανάτωσή τους, προβάλλουν, ωστόσο, εμφατικά την ιδιαίτερη εθνοτοπική τους ταυτότητα.²⁷ Απεικονίζουν, δηλαδή, τις ξεχωριστές ποντιακές ενδυμασίες, συμπεριλαμβάνουν φράσεις στην ποντιακή διάλεκτο, αναδεικνύουν εικονογραφικά την παιδεία τους και, με τη συμβολική μορφή του Πόντιου Ήρωα, προβάλλουν τη μαχητικότητα τους.²⁸

Στη διαμόρφωση της εικόνας του Πόντιου Ήρωα υπήρξε καθοριστική η συμβολή του ποντιακής καταγωγής γλύπτη Ευθύμιου Καλεβρά (1929-2011).²⁹ Ο Καλεβράς φιλοτέχνησε πολυάριθμα μνημεία αφιερωμένα στον ξεριζωμό των Ποντίων, τα οποία τοποθετήθηκαν σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας (Καλλιθέα, Δραπετσώνα, Κοζάνη, Βέροια, Καβάλα κ.α.). Από τις σημαντικότερες δημιουργίες του είναι το *Μνημείο Γενοκτονίας Ποντίων* στην Καλλιθέα, του 1977, στο οποίο απεικονίζεται μια οικογένεια ντυμένη με τις παραδοσιακές της φορεσιές (εικ. 17). Ο Πόντιος Ήρωας στέκει εδώ φρουρός της οικογένειάς του και, δίπλα τους, σε ανάγλυφο εξελίσσεται ο ποντιακός ξεριζω-

μός.³⁰ Ένα από τα γνωστότερα γλυπτά του Καλεβρά είναι οι *Πρόμαχοι του Ελληνισμού στον Πόντο*, του 1979, τοποθετημένο στην πλατεία Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη (εικ. 18). Το μνημείο αποτελείται από έναν συμπαγή όγκο μαρμάρου, στον οποίο λαξεύτηκαν μορφές που συμβολίζουν τον πολιτισμό και την ψυχή του Ποντιακού Ελληνισμού: ο δάσκαλος, ο ιερέας, ο λυράρης και ο Πόντιος Μαχητής.

Η εμβληματική μορφή του Πόντιου Ήρωα παρουσιάστηκε και στο *Μνημείο του Ποντιακού Ελληνισμού* στη Φλώρινα του Χάρη Χατζηβασιλειάδη. Ένας ηλικιωμένος μαχητής απεικονίζεται γονατισμένος, είναι εκείνος που ηττήθηκε στην Ανατολή, ενώ ένας νέος στέκει όρθιος συνεχίζοντας την προσπάθεια και τη δημιουργία στη νέα πατρίδα. «Από τη γενοκτονία στην Αναγέννηση» αναγράφεται στο βάθρο, επιβεβαιώνοντας το συμβολισμό των μορφών. Ο Πόντιος πολεμιστής απεικονίζεται στο έργο του Κώστα Καζάκου (γ. 1949) *Μνημείο Ποντιακού Ελληνισμού* (2003) στην Ανατολή Ιωαννίνων (εικ. 19) και στο ανάγλυφο του μνημείου του Γιώργου Κικώτη στο δήμο Ελευθέρου – Κορδελιού. «Η Ρωμανία κι αν πέρασεν, ανθεί και φέρει κι άλλο» αναγράφεται στο έργο του Κικώτη. Είναι ένας στίχος ποντιακού δημοτικού

τραγουδιού που, λαξευμένος στη σύνθεση, προβάλλει την επιθυμία των Ποντίων να αναδείξουν στα μνημεία τους την ξεχωριστή πολιτιστική τους ταυτότητα.³¹

Το *Μνημείο Ποντίων*, τέλος, της Ελισάβετ Βάλβη (γ. 1949) που τοποθετήθηκε στην πλατεία Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη το 2006, εικονίζει μια γυναίκα μορφή ντυμένη με αρχαιοελληνικά, αχρονικά ενδύματα σε στάση θρήνου (εικ. 20). Ίσως πρόκειται για μια αλληγορική απόδοση της μητέρας πατρίδας ή της Πόντιας γυναίκας που θρηνεί για τη γη και τους νεκρούς της. Στο βάθρο της σύνθεσης ένα ανάγλυφο απεικονίζει σχηματοποιημένα άλλες δυο γυναίκες, μια που θρηνεί πάνω από το νεκρό σώμα ενός άνδρα πολεμιστή και την οικεία μορφή της μάνας που τρέχει να σώσει το παιδί που κρατά στην αγκαλιά της.

Στη Νέα Σμύρνη, στην πλατεία Χρυσοστόμου Σμύρνης, βρίσκεται το Άλσος Μικρασιατικής Μνήμης, ένας μοναδικός στην Ελλάδα τόπος μνημόνευσης των χαμένων πατρίδων της Μικράς Ασίας. Τα περισσότερα γλυπτά μνημεία που βρίσκονται στο Άλσος είναι φιλοτεχνημένα από το γλύπτη Βάσο Καπάντα (1924-1990) μεταξύ των ετών 1969-1988.³² Ο

25. Αγτζίδης, Κόκκινος, Λεμονίδου 2010.

26. Για το θέμα βλ. Bruneau, Παπουλίδης 2004, 20-23.

27. Βεργέτη 1994.

28. Για το θέμα του Πόντιου Ήρωα βλ. Bruneau, Παπουλίδης 2004, 40-47.

29. Για τον Καλεβρά βλ. Bruneau, Παπουλίδης 2004, 40-43.

30. Για το έργο βλ. Bruneau, Παπουλίδης 2004, 39, 41.

31. Fann 1991, 340-356.

32. Στο Άλσος είναι επίσης τοποθετημένες προτομές σημαντικών Μικρασιατών, του γλύπτη Νικόλα (Παυλόπουλου) (1909-1990) και ο ανδριάντας του μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου, έργο του Θανάση Απάρτη, για τον οποίο βλ. και εδώ παραπάνω.

Καπάντας γεννήθηκε το 1924 στη Μυτιλήνη, όπου είχαν φτάσει πρόσφυγες οι γονείς του το 1922 από την Πέργαμο. Όλη τη ζωή του υπήρξε απόλυτα αφοσιωμένος στην αγάπη και στη νοσταλγία για τη χαμένη πατρίδα εμπνευσμένος από τις αφηγήσεις της μητέρας του. Όπως ο ίδιος περιέγραψε: «Δίπλα μου η μητέρα μου η Περγαμινή, ιέρεια και στρατιώτης της Μικρασίας, τι δε μου είπε, τι δε με ενέπνευσε, τι δε με φώτισε για την πατρίδα που αφήσαμε πίσω στην Ανατολή».³³ Πρώτη φορά επισκέφτηκε τη Μικρά Ασία και τους προγονικούς του τόπους το 1969 και από τότε ο νόστος συνυφάνθηκε με το γλυπτικό του έργο, το εμπύχωσε και του έδωσε υπόσταση.

Στο Άλσος Μικρασιατικής Μνήμης είναι συγκεντρωμένες σχεδόν όλες οι θεματικές των Μικρασιατικών μνημείων: οι Πρόσφυγες και η Μικρασιάτισσα Μάνα, οι νεκροί του πολέμου και ο Πόντιος Ήρωας, αλλά και ακόμα περισσότερα θέματα που μεταφέρουν τον επισκέπτη στη γη της Μικράς Ασίας και αφηγούνται τις ιστορίες των λαών της. Στο ανάγλυφο *Μικρασιατικά Παράλια* (1969) ο καλλιτέχνης σκάλισε ένα ιδεατό τοπίο της αρχαίας Ιωνίας, απεικόνιση της προαιώνιας παρουσίας του Ελληνισμού στην περιοχή. Ο χάλκινος *Όφισ του Ασκληπιού* (1970) είναι αφιερωμένος στους Μικρασιάτες γιατρούς, ενώ το ανάγλυφο για τους *Προσκόπους του*

Αϊδινίου (1972) μνημονεύει τη σφαγή των προσκόπων της πόλης και των αρχηγών τους το 1919. Το *Ηρώ της Περγάμου* (1978) είναι αφιερωμένο στον τόπο καταγωγής του γλύπτη (**εικ. 21**). Το μαρμάρινο έργο αποτελείται από σχηματοποιημένες, ανέκφραστες ανθρώπινες μορφές με μεγάλα, άδεια βλέμματα, τα οποία διαπερνούν και καθηλώνουν το θεατή μεταδίδοντάς του τη θλίψη τους. Το *Ηρώ των Αρμενίων* (1979) μνημονεύει τη γενοκτονία τους, με την καμπάνα, που παραπέμπει εικονογραφικά σε τρούλο αρμενικής εκκλησίας, και το ξίφος (**εικ. 22**). Η *Σμύρνα* (1985), αλληγορική απεικόνιση του Ελληνισμού της Σμύρνης, φορά τα τείχη της πόλης στο κεφάλι της, ενώ με το μικρό αγόρι στην αγκαλιά θυμίζει τη μορφή της Παναγίας με το Χριστό (**εικ. 23**). Η μητέρα – Σμύρνη στηριγμένη στο τιμόνι ενός καϊκιού εικονίζεται να αφήνει πίσω τη γη της, ατενίζοντας τη νέα πατρίδα. Το έργο *Ταφές* (1985) είναι ένα κενοτάφιο «Ηρώ για τις προγονικές πατρίδες και τους μάρτυρες της Μικρασιατικής Καταστροφής», όπως αναφέρεται στην επιγραφή του. Η *Επιτύμβια Νίκη* (1986) είναι πλασμένη στα πρότυπα των αρχαιοελληνικών ταφικών μνημείων, ενώ ο *Πόντιος Ακρίτας*, η εκδοχή του Πόντιου Ήρωα του Καπάντα, είναι αφαιρετικός, σχηματοποιημένος και μαχητικός (**εικ. 24**). Η απροσδόκητη, εξπρεσιονιστική, τέλος, μορφή

του χάλκινου *Ηρώου του Αϊβαλιού* (1987) αποδίδει το σχήμα της πόλης, όπως αυτό αποτυπώνεται στο γεωγραφικό χάρτη (**εικ. 25**).

Στις 14 Σεπτεμβρίου 2022, στην πλατεία Αγίου Γεωργίου του Νέου Ψυχικού έγιναν τα αποκαλυπτήρια του γλυπτού *Πρόσφυγας – Η γυναίκα της Σμύρνης*, έργο του γλύπτη Γιώργου Πετρίδη (γ. 1964), (**εικ. 26**). Το υπερφυσικό γυναικείο κεφάλι αποτελεί μια δραματική απεικόνιση της ξεριζωμένης γυναίκας, ή και μια αλληγορική ενσάρκωση της μητέρας πατρίδας. Νέα δημόσια μνημεία για το Μικρασιατικό Ελληνισμό δημιουργούνται και τοποθετούνται ως σήμερα. Τα γλυπτά που παρουσιάστηκαν στην εισήγηση αυτή αποτελούν μικρό μέρος, όσων βρίσκονται διάσπαρτα σε διάφορες πόλεις, ανά την ελληνική επικράτεια. Μια συστηματική καταγραφή, τεκμηρίωση και μελέτη τους θα αποκαλύψει πολλά ενδιαφέ-

ροντα στοιχεία για τις πρακτικές μνημόνευσης της μικρασιατικής ιστορίας στη δημόσια γλυπτική. Τα μνημεία αυτά υπενθυμίζουν ως σήμερα τις συνέπειες ενός από τους πιο αμφιλεγόμενους πολέμους που πραγματοποίησε ποτέ η Ελλάδα. Απεικονίζουν όλα την απώλεια, τον πόνο και τη συντριβή. Τοποθετημένα, όμως, τα περισσότερα σε πόλεις και περιοχές της Ελλάδας, όπου έζησαν και ευδοκίμησαν οι Μικρασιάτες, ίσως δεν αποτελούν απλώς μνημονεύσεις μιας ήττας. Τα δημόσια γλυπτά για τη Μικρά Ασία και την απώλειά της είναι μνημεία συμφιλίωσης με το παρελθόν, τιμούν τη θυσία των στρατιωτών, αφηγούνται την προκοπή των Προσφύγων. Αναφέρονται, τελικά, στην αναγέννηση των Μικρασιατών στην Ελλάδα, είναι μνημεία της δύσκολης και επώδυνης νίκης τους.

33. Χατζημιχάλης 2010, 195.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγτζίδης, Κόκκινος, Λεμονίδου 2010: Αγτζίδης Β., Κόκκινος Γ., Λεμονίδου Ε., *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την ιστορία και τη μνήμη*, Αθήνα.
- Βαλαμίδης 2020: Βαλαμίδης Π., Μνημεία Μικρασιατών Προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, στο *Η επίδραση των Μικρασιατών Προσφύγων στον νεοελληνικό πολιτισμό, 9ο Συμπόσιο (22-24 Νοεμβρίου 2019)*, Νέα Ιωνία.
- Βεργέτη 1994: Βεργέτη Μ., *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, Αθήνα.
- Γουλάκη-Βουτυρά 2022: Γουλάκη-Βουτυρά Α. (επιμ.), *Κατερίνα Χαλεπά-Κατσάτου. Στα ίχνη του Γιανούλη*, Κατάλογος έκθεσης, Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., (Μάιος – Ιούλιος 2022), Θεσσαλονίκη.
- Καλογνώμου 1988: Καλογνώμου Ζ., *Το έργο του γλύπτη Θανάση Απάρτη (1899-1972)*, (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο), Αθήνα.
- Μπίκας, Τσαγκάλια 2012: Μπίκας Π., Τσαγκάλια Χ. (επιμ.), *Σπύρος Παπαλουκάς 1922 κ.ε.*, Κατάλογος έκθεσης, Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ. (15 Μαρτίου – 27 Μαΐου 2012), Θεσσαλονίκη.
- Προκοπίου, Ξανθάκης 2010: Προκοπίου Α.Γ., Ξανθάκης Α. (επιμ.), *Γιώργος Προκοπίου. Ζωγραφίζοντας τον πόλεμο και την ειρήνη*, Αθήνα.
- Σαλβάνου 2018: Σαλβάνου Α., *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα.
- Τανασίδης 2019: Τανασίδης Σ., Τόποι μνήμης: η περίπτωση του “Μνημείου Προσφυγικού Ελληνισμού” Ξάνθης, στο *8η Συνάντηση για την Εθνογραφία και την Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία, στην κλίμακα του τοπικού. Διεπιστημονικές συναντήσεις της Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας με την Ιστορία και τις (δια) πολιτισμικές σπουδές, Κομοτηνή (7-9 Απριλίου 2019)*, Κομοτηνή.

- Τσιάρα 2004: Τσιάρα Σ., *Τοπία της εθνικής Μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Αθήνα.
- Τσούργιαννη 2009: Τσούργιαννη Δ., Η τέχνη στη γραμμή του πυρός: Τα σκίτσα της Θάλειας Φλωρά-Καραβία από τη Μικρασιατική εκστρατεία, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 16, Αθήνα, 379-403.
- Χατζημιχάλης 2007: Χατζημιχάλης Γ. (επιμ.), *Βάσος Καπάνταης. Γλύπτης*, Κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη (Μάρτιος – Μάιος 2007), Αθήνα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Berdahl 1994: Berdahl D., Voices at the Wall: Discourses of Self, History and National Identity at the Vietnam Veterans Memorial, *History and Memory* 6 (2), 88-124.
- Bruneau, Παπουλίδης 2004: Bruneau M., Παπουλίδης Κ., *Η μνήμη του Προσφυγικού Ελληνισμού. Τα ανεγερθέντα μνημεία (1936-2004)*, Αθήνα.
- Fann 1991: Fann P., The Pontic Myth of Homeland: Cultural Expressions of Nationalism and Ethnicism in Pontos and Greece, 1870–1990, *Journal of Refugee Studies*, 4 (4), 340-356.
- Mayo 1988: Mayo J.M., War Memorials as Political Memory, *Geographical Review* 78 (1), 62-75.
- Tzani 2012: Tzani N., *Costas Dimitriadis (1879-1943). La carrière européenne d'un sculpteur grec* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Strasbourg), Strasbourg.
- Wagner-Pacifici, Schwartz 1991: Wagner-Pacifici R., Schwartz B., The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past, *American Journal of Sociology*, 97 (2), 376-420.

Εικ. 1 Εφημερίδα Πατρις, 30 Αυγούστου 1922, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Εικ. 2 Νικόλαος Γεωργαντής, Ηρώ Αμαρουσίου, 1923, μάρμαρο, Αττική, Μαρούσι.

Εικ. 3 Χάρης Χατζηβασιλειάδης, Μνημείο Μικρασιατικής Εκστρατείας, μάρμαρο, Θεσσαλονίκη, Πολεμικό Μουσείο.

Εικ. 4 Γιώργος Τσάρας, Μνημείο Γενοκτονίας Μικρασιατικού Ελληνισμού, 2009, ορείχαλκος, Θεσσαλονίκη, Διαβατά.

Εικ. 5 Κωνσταντίνος Δημη-
τριάδης, Μνημείο
Μικρασιατικού
Ελληνισμού.
Χρυσόστομος Σμύρνης,
1936, μάρμαρο, Αθήνα,
πλατεία Μητροπόλεως.

Εικ. 6 Κωνσταντίνος Δημητριάδης, Χρυσόστομος Σμύρνης, 1959, μάρμαρο, Δράμα, Παλαιά Εκπαιδευτήρια.

Εικ. 7 Θανάσης Απάρτης, Χρυσόστομος Σμύρνης, 1960, χαλκός, Πλατεία Αγίας Ειρήνης, Θεσσαλονίκη.

Εικ. 8 Θανάσης Απάρτης, Χρυσόστομος Σμύρνης, 1963 (1965), χαλκός, μάρμαρο, Πλατεία Χρυσοστόμου Σμύρνης, Αττική, Νέα Σμύρνη.

Εικ. 9 Κατερίνα Χαλεπά-Κατσάτου, Μικρασιάτισσα Μάνα, 1984, χαλκός, Μυτιλήνη, Επάνω Σκάλα.

Εικ. 10 Αγγέλικα Κοροβέση, Μνημείο για τις Αλησμόνητες πατρίδες εκ Πόντου και Μικράς Ασίας, 1998, ορείχαλκος, μάρμαρο, Νέα Μουδανιά, Χαλκιδική.

Εικ. 11 Γιώργος Τσάρας, *Μικρασιατική Μνήμη*, 2001, ορείχαλκος, παρόλιθος, Κόρινθος.

Εικ. 12 Ηρακλής Ξανθόπουλος, *Μικρασιάτισσα Μάνα*, 2005-2006, ορείχαλκος, Λήμνος, Νέα Κούταλη.

Εικ. 13 Χαράλαμπος Νεονάκης, Μνημείο Μικρασιατικής Καταστροφής, 2014, χαλκός, μάρμαρο, Κρήτη, Ρέθυμνο.

Εικ. 14 Χρήστος Ζώης Μέλλιος, Μνημείο Μικρασιατών και Αλησμόνητων Πατρίδων, 1994, χαλκός, Αττική, Νέα Φιλαδέλφεια.

Εικ. 15 Θωμάς Χαλβατζής, *Πρόσφυγες*, 2005, χαλκός, Θεσσαλονίκη, Περαιά, Πλατεία Ιστορικής Μνήμης Δήμου Θερμαϊκού.

Εικ. 16 Πάννης Παρμακέλης, *Μνημείο Μικρασιατικού Ελληνισμού*, 2014, ορείχαλκος, αλουμίνιο, μάρμαρο, Κρήτη, Ηράκλειο.

Εικ. 17 Ευθύμιος Καλεβράς, Μνημείο Γενοκτονίας Ποντίων, 1977, χαλκός, μάρμαρο, Αττική, Καλλιθέα.

Εικ. 18 Ευθύμιος Καλεβράς, Πρόμαχοι του Ελληνισμού στον Πόντο, 1979, μάρμαρο, Θεσσαλονίκη, πλατεία Αγίας Σοφίας.

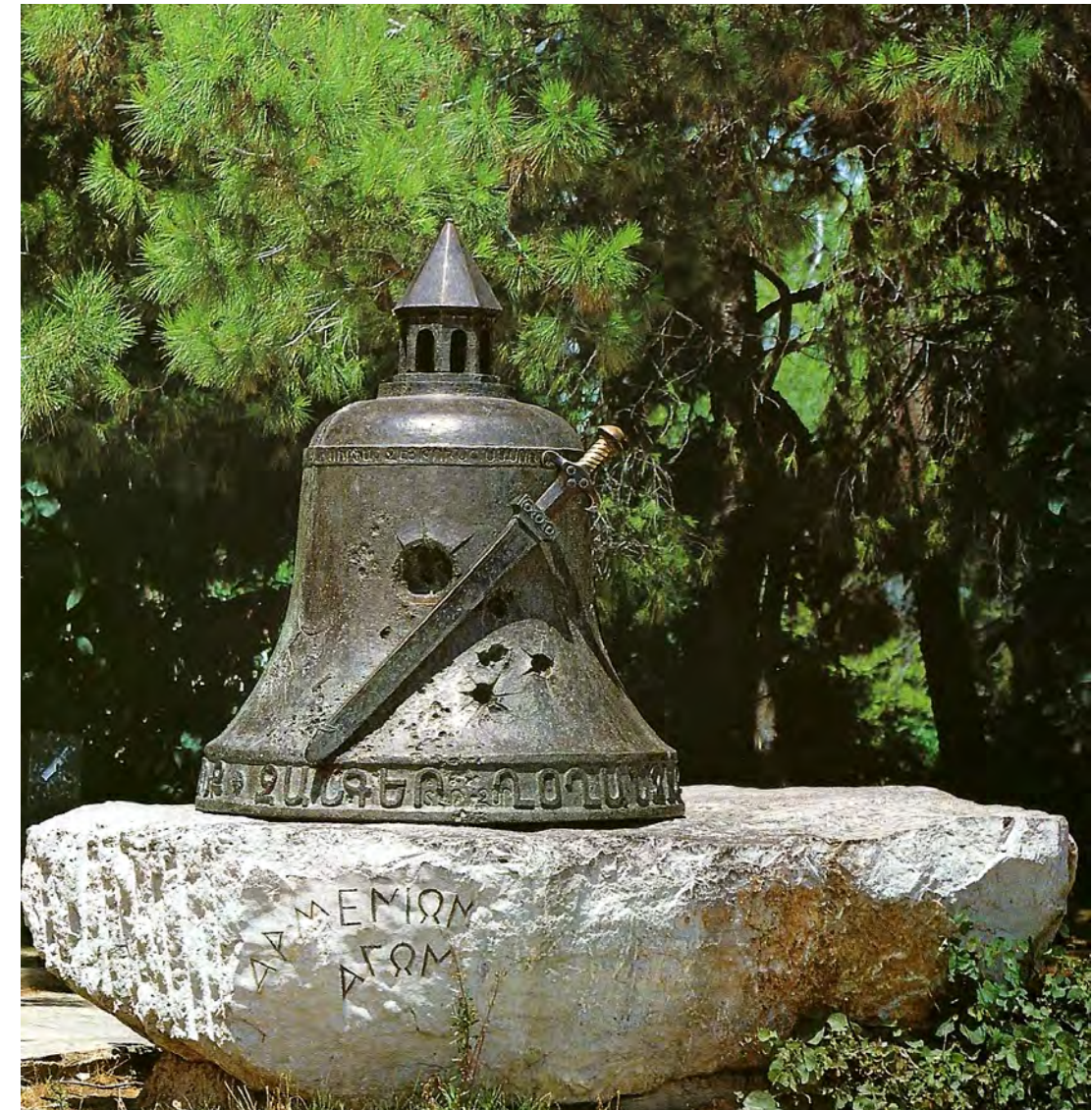
Εικ. 19 Κώστας Καζάκος, Μνημείο Ποντιακού Ελληνισμού, 2003, χαλκός, Ιωάννινα, Ανατολή.

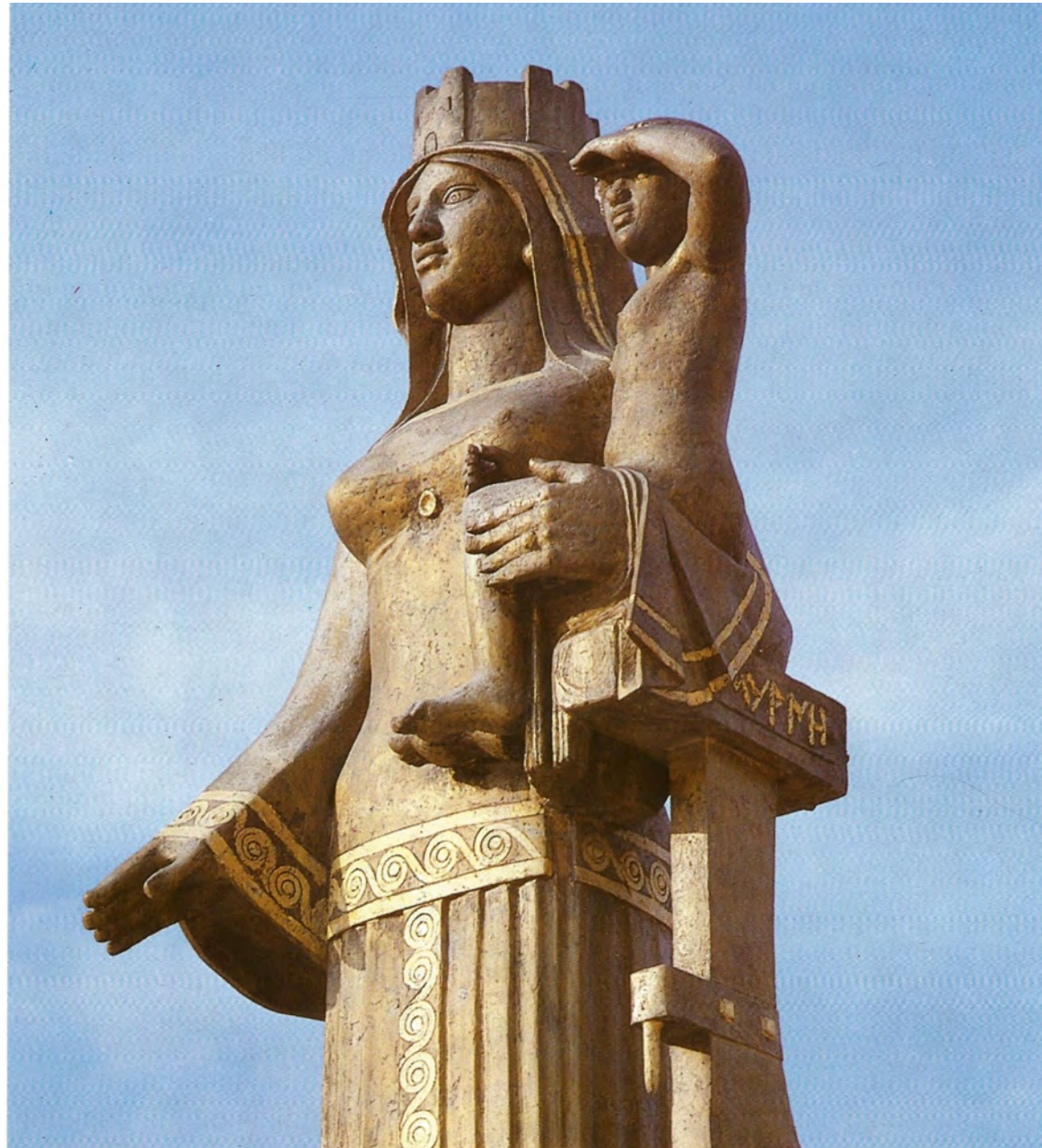
Εικ. 20 Ελισάβετ Βάλβη, Μνημείο Ποντίων, 2006, ορείχαλκος, μάρμαρο, Θεσσαλονίκη, πλατεία Αγίας Σοφίας.

Εικ. 21 Βάσος Καπάνταης, Ηρώ της Περγάμου, 1978, μάρμαρο, Αττική, Νέα Σμύρνη, Πλατεία Αρχιεπισκόπου Σμύρνης.

Εικ. 22 Βάσος Καπάνταης, Ηρώ Αρμενίων, 1979, χαλκός, πέτρα, Αττική, Νέα Σμύρνη, Πλατεία Αρχιεπισκόπου Σμύρνης.

Εικ. 23 Βάσος Καπάνταης, Σμύρνα, 1985, χαλκός, μάρμαρο, Αττική, Νέα Σμύρνη, Πλατεία Αρχιεπισκόπου Σμύρνης.

Εικ. 24 Βάσος Καπάνταης, Ο Πόντιος Ακρίτας, 1988, χαλκός, πέτρα, Αττική, Νέα Σμύρνη, Πλατεία Αρχιεπισκόπου Σμύρνης.

Εικ. 25 Βάσος Καπάνταης, *Ηρώ του Αϊβαλιού*, 1987, χαλκός, πέτρα, Αττική, Νέα Σμύρνη, Πλατεία Αρχιεπισκόπου Σμύρνης.

Εικ. 26 Γιώργος Πετρίδης, *Πρόσφυγας. Η γυναίκα της Σμύρνης*, 2022, ορείχαλκος, Αττική, Νέο Ψυχικό, Πλατεία Αγίου Γεωργίου.

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

ΑΝΑΤΟΛΗ

ΜΠΑΦΡΑ

ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑ

Μικρασιατική Καταστροφή. Το προσφυγικό ζήτημα ως πυρήνας διαμόρφωσης του χώρου. Οι προσφυγικοί οικισμοί των Ιωαννίνων

Ιουλία Παπασταύρου

Δρ Αρχιτεκτονικής

Τα προσφυγικά ρεύματα και η υποδοχή τους στην Ελλάδα

Ήταν Αύγουστος του 1922, όταν ο ελληνικός στρατός αποχώρησε, με οδυνηρές συνθήκες, από τη Μικρά Ασία. Ένα μήνα αργότερα, χιλιάδες πρόσφυγες, ξεριζωμένοι από τις πατρογονικές εστίες τους, αποβιβάστηκαν στο λιμάνι του Πειραιά (εικ. 1). Ανάμεσά τους γυναίκες, παιδιά, ηλικιωμένοι, ασθενείς. Κινηγημένοι και εξαθλιωμένοι μεταφέρθηκαν σε διάφορες πόλεις, σε ολόκληρη την Ελλάδα. Για κάποιους τα μέρη αυτά θα αποτελούσαν ενδιάμεσο σταθμό, για άλλους μια νέα πατρίδα. Σύμφωνα με το British Foreign Office, μεταξύ του Σεπτεμβρίου και του Οκτωβρίου του 1922, έφτα-

σαν στην Ελλάδα 589.226 Μικρασιάτες πρόσφυγες και 229.578 από την Ανατολική Θράκη¹. Ο ακριβής απολογισμός των προσφύγων είναι εξαιρετικά δύσκολος, καθώς στις καταγραφές δεν συνυπολογίζονται όσοι έχουν αποβιώσει, λόγω των άσχημων συνθηκών ή των επιδημιών. Το 1929 αναφέρεται η εισροή περισσότερων από 1.400.000 προσφύγων². Σύμφωνα, ωστόσο, με την Κοινωνία των Εθνών, η οποία το 1926 εξέδωσε βιβλίο αφιερωμένο στους Έλληνες πρόσφυγες, στον παραπάνω αριθμό προσφύγων συμπεριλαμβάνονταν και όσοι είχαν έρθει από την Ανατολική Θράκη, τη Βουλγαρία και τη Ρωσία. Η μεγαλύτερη, ωστόσο, εισροή προσφύγων προερχόταν από τη Μικρά Ασία. Για την αξιολόγηση

1. Μιτζάλης 2006, 161.

2. Ελευθερουδάκης 1929, 40.

των μεγεθών αξίζει να αναλογιστούμε πως ο πληθυσμός της Ελλάδας πριν το 1922, ανερχόταν σε 5.250.000 ανθρώπους³. Με άλλα λόγια, προστέθηκε ένας πρόσφυγας ανά τέσσερις κατοίκους⁴. Σε ό,τι αφορά στην Ήπειρο, το Νοέμβριο του 1922 βρέθηκαν στην περιοχή 5.000 πρόσφυγες, κάποιοι από τους οποίους μετακινήθηκαν το επόμενο διάστημα (**εικ. 2**).

Με τη Μικρασιατική καταστροφή, η Ελλάδα του Μεσοπολέμου καλείται να διαχειριστεί το τελευταίο και πιο οδυνηρό ζήτημα μια μακράς σειράς πληθυσμιακών ανακατατάξεων. Τα νέα δεδομένα για τη χώρα είναι πολλά, το ίδιο και οι απαιτήσεις. Η διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος απαιτούσε μια βραχυπρόθεσμη δράση, η οποία αφορούσε στην περίθαλψη, επιβίωση και στέγαση των εξαθλιωμένων προσφύγων και μια μακροπρόθεσμη δράση, η οποία αφορούσε την οριστική εγκατάστασή τους και την ενσωμάτωσή τους στην Ελληνική κοινωνία. Παρά το γεγονός πως για τους κυβερνώντες η εγκατάσταση των προσφύγων θεωρούταν εξαρχής μόνιμη, εντούτοις το ίδιο το κράτος καλλιεργούσε το μύθο του προσωρινού, ώστε να αποφύγει την όξυνση της κοινωνικής αντίδρασης⁵.

Το ζήτημα της κατοικίας. Οι φορείς αποκατάστασης και οι κρατικές πολιτικές στέγασης

Οι πρώτες ανάγκες των προσφύγων σε διατροφή, στέγαση και ιατρική περίθαλψη αντιμετωπίστηκαν στοιχειωδώς από το ελληνικό κράτος, με την αρωγή ιδιωτών και ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων. Για την προσωρινή στέγαση των μη εύπορων προσφύγων, οι οποίοι δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν αξιοπρεπές κατάλυμα και ικανοποιητικές συνθήκες διαβίωσης, χρησιμοποιήθηκαν σκηνές και πρόχειρα ξύλινα παραπήγματα, καθώς και κάθε είδους διαθέσιμοι στεγασμένοι χώροι, όπως δημόσια κτίρια, στρατώνες, θέατρα, αποθήκες και εγκαταλελειμμένα ακίνητα (**εικ. 3**). Χαρακτηριστικές είναι οι εικόνες από το εσωτερικό του Δημοτικού Θεάτρου Αθηνών, όπου τα θεωρεία φιλοξένησαν οικογένειες προσφύγων από το 1922 έως το 1927 (**εικ. 4**).

Στην περίπτωση των Ιωαννίνων, ως βασικοί χώροι φιλοξενίας επιλέχθηκαν η Κόνιτσα, η Ασφάκα και τα Γιάννενα. Το πρώτο διάστημα οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε διαθέσιμες ιδιοκτησίες εντός του κάστρου, στο νησί και σε δημόσια κτίρια, όπως σχολεία, τζαμιά κ.α.⁶ Αριθμός προσφύγων εγκαταστάθηκε σε ιδιοκτησίες που άφησαν οι Τούρκοι, με τη δια-

δικασία Ανταλλαγής των πληθυσμών αλλά και σε σκηνές, οι οποίες τοποθετήθηκαν στα περίχωρα των Ιωαννίνων, πλησίον των σημείων όπου αργότερα έγιναν οι προσφυγικοί οικισμοί. Το βραχυπρόθεσμο αυτό μέτρο στέγασης έμελλε να κρατήσει για δύο, περίπου, χρόνια (**εικ. 5**).

Στο πλαίσιο εξεύρεσης άμεσης λύσης του στεγαστικού ζητήματος η ελληνική κυβέρνηση ανακοινώνει στις 15 Σεπτεμβρίου του 1922, το νόμο «*Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάσταση προσφύγων*». Ο συγκεκριμένος νόμος επέτρεπε την «*επίταξιν εν όλω ή εν μέρει οικημάτων επιπλωμένων και μη, αγροικιών, κτισμάτων, αποθηκών, νοσοκομείων, μοναστηριακών οικημάτων και παντός είδους ακινήτων κατάλληλων προς προσωρινήν στέγασιν ή νοσηλείαν προσφύγων*». Το μέτρο, που προέβλεπε να στεγάσει 50.000 πρόσφυγες⁷, οδήγησε στην επίταξη περισσότερων από 5.000 δωματίων σε ιδιωτικές κατοικίες Ελλήνων⁸. Η επίταξη των σπιτιών και η αναγκαστική συνύπαρξη γηγενών και προσφύγων αποτελούσε τη μεγαλύτερη και πιο άμεση ανατροπή της καθημερινότητας των πρώτων, με συνέπεια τη δημιουργία έντονου κλίματος δυσαρέσκειας, εναντίον του κράτους αλλά και εναντίον των ίδιων των προσφύγων. Είναι χαρακτη-

ριστικό, πως δεν είναι λίγοι εκείνοι που προτιμούσαν να πληρώσουν έκτακτη εισφορά, αντί να φιλοξενηθούν πρόσφυγες στα σπίτια τους⁹ (**εικ. 6**).

Ο Υπουργός Περιθάλψεως Απόστολος Δοξιάδης (1873-1942), αναγνωρίζοντας τη δυσκολία εφαρμογής του μέτρου, εξήγγειλε πως οι Έλληνες θα έχουν το δικαίωμα να επιλέγουν τους πρόσφυγες που θα φιλοξενήσουν (**εικ. 7**). Επιπλέον, δήλωσε πως για κάθε επιταγμένο χώρο θα προβλέπεται πληρωμή αντιστηκώματος, η οποία θα προορίζεται για τη δημιουργία προσφυγικού ταμείου. Στους ιδιοκτήτες ή ενοικιαστές των επιταγμένων χώρων δινόταν προθεσμία οχτώ ημερών για να επιλέξουν ανάμεσα στους πρόσφυγες. Σε αντίθετη περίπτωση το Υπουργείο θα προχωρούσε στην εγκατάσταση φιλοξενούμενων, ανεξάρτητα από την επιθυμία του ιδιοκτήτη¹⁰.

Ήταν ξεκάθαρο από την αρχή πως το μέτρο της επίταξης θα επίλυε ένα μικρό μόνο μέρος του στεγαστικού ζητήματος. Έτσι, η κυβέρνηση προχώρησε στην οργάνωση ενός συγκροτημένου σχεδίου στέγασης, που περιλάμβανε την ανοικοδόμηση προσφυγικών κατοικιών. Στο πλαίσιο αυτό ιδρύθηκε, στις 9 Νοεμβρίου του 1922, το Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων (Τ.Π.Π.), ένας ανεξάρτητος οργανισμός με

3. Υ.Ε. – Γ.Σ.Υ.Ε. Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδας, 15-16 Μαΐου 1928.

4. Παπαϊωάννου 1975, 21.

5. Παλούκης 2011, 83.

6. Στύλογλου 2020, 31.

7. *Εμπρός*, 26-11-1922, 1.

8. Morgenthau 1994, 88.

9. *Εμπρός* 27-11-1922, 2.

10. *Εμπρός*, 26-11-1922, 1.

μορφή νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, στη διοίκηση του οποίου συμμετείχαν και πρόσφυγες. Το Ταμείο επιχορηγήθηκε από το κράτος, με τη μορφή δανείου, το οποίο θα εξοφλούσε από τα έσοδά του, που θα προέκυπταν από εράνους, δωρεές και κληροδοτήματα. Μέχρι το τέλος της δραστηριότητάς του, το Ταμείο με τη συμμετοχή και του Υπουργείου Περιθάλψεως, παρέδωσε 4.000 οικήματα, ενώ εκκρεμούσαν άλλα 2.500¹¹.

Τα οικήματα που ανεγέρθηκαν από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων είχαν το χαρακτήρα του προσωρινού καταλύματος. Οι κατοικίες διατάσσονταν περιμετρικά γύρω από μία ορθογώνια αυλή, ένα είδος αίθριου, όπου βρίσκονταν οι κοινόχρηστοι χώροι υγιεινής. Καθώς το Ταμείο δεν είχε τη δυνατότητα να παραχωρήσει μία κατοικία ανά οικογένεια, ήταν αναγκασμένο να παραχωρεί ένα μόνο δωμάτιο¹². Σε πρώτη φάση οι κατοικίες κατασκευάζονταν από πλίνθους (εικ. 8). Σε σύντομο, ωστόσο, χρονικό διάστημα, οι υπεύθυνοι στράφηκαν σε σταθερές ξύλινες κατασκευές – παράγκες, εκτεθειμένες, ωστόσο, στις καιρικές συνθήκες και τη φθορά. Σε κάποιες περιπτώσεις τα κτίσματα είχαν μόνο σκελετό από ξύλο και καλύπτονταν από λαμαρίνα¹³. Η κατασκευή των οικημάτων κρίνεται ως πρόχειρη και κακή, ενώ η συντήρηση των κτισμάτων ήταν ανύπαρκτη. Θα

πρέπει να επισημανθεί πως η ανοικοδόμηση των κατοικιών διεκπεραιώθηκε, στο μεγαλύτερο ποσοστό, από τους ίδιους τους πρόσφυγες (εικ. 9).

Μετά τη διάλυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων, τη σκυτάλη της στεγαστικής εγκατάστασης παίρνει η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.), ο πιο σημαντικός οργανισμός για την επίλυση του προσφυγικού ζητήματος. Ο οργανισμός ιδρύθηκε με βάση το πρωτόκολλο της Γενεύης, στις 23 Σεπτεμβρίου του 1923 και διοικούταν από τέσσερα μέλη, ένα εκ των οποίων όφειλε να είναι Αμερικανός υπήκοος και να προεδρεύει της επιτροπής. Πρώτος πρόεδρος ανέλαβε ο Αμερικανός νομικός, επιχειρηματίας και Πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, Sir Henry Morgenthau (1856-1946) (εικ. 10). Η Κεντρική Επιτροπή διευθυνόταν από το Τμήμα Οικονομικών, το Τμήμα Αστικής Αποκατάστασης και το Τμήμα Αγροτικής Αποκατάστασης. Για τον έλεγχο των διαφόρων περιοχών ιδρύθηκαν Διευθύνσεις Εποικισμού καθώς και 13 Εποικιστικά Γραφεία, μεταξύ των οποίων και το Γραφείο Ιωαννίνων. Την ίδρυση της επιτροπής ακολούθησε η σύναψη ενός δανείου ύψους 12, περίπου, εκατομμυρίων λιρών, το Δεκέμβρη του 1924, με τη γη να αποτελεί εγγύηση και το ελληνικό κράτος να δεσμεύεται να παραχωρήσει στην Ε.Α.Π. τουλάχιστον 5 εκατομμύρια στρέμματα

καλλιεργήσιμης γης, καθώς και τα έσοδα από μια σειρά τελωνείων και φόρων¹⁴.

Η Επιτροπή διαχώρισε, καταρχήν, την εγκατάσταση των αφιχθέντων προσφύγων σε δύο βασικές κατηγορίες: την αγροτική και την αστική. Βασικό εγχείρημα του οργανισμού ήταν η δημιουργία κοινοτήτων προσφύγων σύμφωνα με την προηγούμενη οικονομική και κοινωνική κατάστασή τους, στο βαθμό που αυτό ήταν εφικτό. Την ευθύνη της αστικής αποκατάστασης ανέλαβε, σε μεγαλύτερο βαθμό, το κράτος. Σε αντίθεση με την αγροτική, η αστική αποκατάσταση περιλάμβανε την εξασφάλιση στέγασης και όχι εργασίας. Για τη στέγαση των αστών προσφύγων δημιουργήθηκαν προσφυγικοί συνοικισμοί με επέκταση των πόλεων, στις οποίες είχαν εγκατασταθεί προσωρινά.

Σε ό,τι αφορά στην αγροτική αποκατάσταση, η Ε.Α.Π. απέβλεπε στη δημιουργία μικρών γεωργικών ιδιοκτησιών, σε εγκαταλελειμμένα χωριά, σε νέους συνοικισμούς, προσαρτημένους σε χωριά και σε νέους, αμιγώς προσφυγικούς, οικισμούς. Στο πλαίσιο δράσης της η Επιτροπή αποφάσισε την εγκατάλειψη των ξύλινων παραπηγμάτων και την ανέγερση χτι-

στών κατοικιών, στις οποίες, ωστόσο, δεν εφαρμόστηκε ενιαίο αρχιτεκτονικό πρότυπο. Τα πρώτα παραπήματα σχεδιάστηκαν από το αρχιτεκτονικό τμήμα του Υπουργείου Παιδείας, σε δημόσια γη, που παραχωρήθηκε από το Υπουργείο Γεωργίας¹⁵. Είναι ενδιαφέρον, πως οι κυβερνώντες υπολόγιζαν και στη συνεισφορά των προσφύγων, για την ανοικοδόμηση των σπιτιών. Στην περιοχή της Ηπείρου, η Γενική Διοίκηση θεωρούσε προϋπόθεση της αγροτικής αποκατάστασης, την παροχή από το κράτος όλων των απαραίτητων μέσων για την ανέγερση των προσφυγικών οικημάτων, ακόμη και αν αυτά ήταν πλινθόκτιστα¹⁶.

Για την αγροτική αποκατάσταση η Ε.Α.Π. παρέδωσε 52.562 κατοικίες, από τις οποίες 30.867 στη Μακεδονία, 11.638 στη Θράκη και 10.048 στην υπόλοιπη Ελλάδα¹⁷. Ωστόσο, το στεγαστικό της πρόγραμμα κατηγορήθηκε σφοδρά για κακοτεχνίες και προχειρότητα, από τον Προσφυγικό Τύπο της εποχής. Αποδεικτικό του κλίματος δυσαρέσκειας αποτελεί δημοσιευμένο άρθρο, στο οποίο αναφερόταν ότι «τα πέτρινα σπίτια παρασύρονται υπό του ανέμου ως πτερά στρουθοκαμήλου» και «(...) ο βοριάς παίζει χαρτοπόλεμο με τα κεραμίδια»¹⁸.

11. Αδάμη 2016.

12. *Ibid.*

13. Morgenthau 1994, 338.

14. Ρήγος 1995, 104.

15. *Εμπρός* 22-11-1922, 4.

16. Γ.Α.Κ., Έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου προς το Υπουργείο Περιθάλψεως, σχετικά με πληροφορίες για την εγκατάσταση προσφύγων στην περιοχή Υποδιοίκησης Ιωαννίνων με ημερομηνία 11-6-1923.

17. Βασιλείου 1944, 74.

18. Βογιατζόγλου (χ.χ.).

Τα Ιωάννινα του Μεσοπολέμου. Η άφιξη των προσφύγων

Η άφιξη των προσφύγων στην περιοχή των Ιωαννίνων άρχισε το 1923. Για να κατανοήσουμε το μέγεθος της πρόκλησης τόσο για τη διοίκηση όσο και τους κατοίκους των Ιωαννίνων, είναι σημαντικό να σκιαγραφήσουμε τον τόπο που κλήθηκε να φιλοξενήσει τους πρόσφυγες. Τα Γιάννενα απελευθερώθηκαν από τον Οθωμανικό ζυγό το 1913, μόλις εννέα χρόνια πριν τη Μικρασιατική καταστροφή. Η ενσωμάτωση των περιοχών που εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος, γνωστές ως Νέες Χώρες, δεν αποτελούσε μια εύκολη διαδικασία. Οι μέχρι πρότινος οθωμανικές επαρχίες έπρεπε να επανασχεδιαστούν. Αρχικά έπρεπε να σταθεροποιηθεί η ελληνική διοικητική και στρατιωτική παρουσία στο χώρο και στη συνέχεια να λάβει χώρα η μετάβαση από τους θεσμούς μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας στους θεσμούς ενός νεωτερικού έθνους – κράτους¹⁹.

Μέχρι την απελευθέρωσή τους, τα Γιάννενα συγκέντρωναν όλα τα χαρακτηριστικά μιας οθωμανικής πόλης. Τα ξύλινα σπίτια με την κεκλιμένη στέγη, το θολωτό τζαμί, ο ειδικός τρόπος πολεοδομικών χαραξιών, η χωροθέτηση και η διάταξη του παζαριού, ο διαχωρισμός των οικονομικών λειτουργιών από τις

κατοικίες, αποτελούσαν τυπικά στοιχεία του δομημένου περιβάλλοντος μιας οθωμανικής επαρχίας²⁰. Όπως είθισται σε όλες τις οθωμανικές πόλεις, στον πυρήνα της αστικής ζωής βρισκόταν ο χώρος της αγοράς. Στην περίπτωση των Ιωαννίνων, ο κεντρικός άξονας του παζαριού, η σημερινή οδός Αβέρωφ, αποτελούσε προέκταση της εμπορικής οδικής αρτηρίας Άρτα – Ιωάννινα. Παρά τη βίαιη πολεοδομική μεταρρύθμιση που επιχείρησε ο Ρασίμ Πασάς, το 1869, με την πυρπόληση και τον ανασχεδιασμό της αγοράς, οι περισσότεροι εμπορικοί δρόμοι διατηρούσαν ακόμη μια πρωτόγονη εικόνα. Εκατέρωθεν της οδού Αβέρωφ αναπτύσσονταν πολυάριθμοι σκοτεινοί και στενοί δρόμοι, με μικρές, στεγασμένες ιδιοκτησίες, κατασκευασμένες, σε κάποιες περιπτώσεις από ευτελή υλικά (εικ. 11, 12, 13). Η κατάσταση στο οδικό δίκτυο δεν μεταβλήθηκε παρά τη «φορολογία οδοποιίας» που είχε επιβάλει η τουρκική διοίκηση. Τη δυσχερή κατάσταση της πόλης και των κατοίκων της ενέτεινε το κύμα αστυφιλίας που σημειώθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, λόγω των άσχημων συνθηκών διαβίωσης στην ύπαιθρο της οθωμανικής επαρχίας. Την εποχή εκείνη, στα Γιάννενα καταγράφονται 40.000 κάτοικοι, 5.000 κατοικίες και 1.000 εργαστήρια.²¹ Στις δύσκολες συνθήκες θα πρέπει να προστε-

θεί η επαχθής φορολογία, η οποία είχε συχνά αυθαίρετο χαρακτήρα. Είναι χαρακτηριστικό πως το ζήτημα της απροθυμίας των Γιαννιωτών να καταβάλουν τους φόρους, επιλύονταν, σε αρκετές περιπτώσεις, με την άσκηση πίεσης από Τούρκους χωροφύλακες.²²

Η κατάσταση δεν φαίνεται να αλλάζει στο διάστημα αμέσως μετά την απελευθέρωση, στις 21 Φεβρουαρίου του 1913. Τα Γιάννενα διατηρούν χαμηλό ρυθμό ανάπτυξης, γεγονός που εντείνεται από το κακό οδικό δίκτυο διασύνδεσης με την υπόλοιπη ελεύθερη Ελλάδα. Η πόλη και η ευρύτερη περιοχή, κατά βάση αγροτική, είναι αποκλεισμένες λόγω της δύσκολης πρόσβασης. Τα αγαθά που για άλλες πόλεις αποτελούσαν ήδη μια κατάκτηση – ηλεκτροφωτισμός, η αποχέτευση, η χάραξη των δρόμων, η καθαριότητα – για τα Ιωάννινα της συγκεκριμένης εποχής ήταν ένα ακόμη ζήτημα ενταγμένο στο μεγάλο σχέδιο των δημοτικών αρχών²³. Σημαντικότερο, ίσως, ζήτημα για τα Γιάννενα αποτελούσε η παροχή ύδατος, καθώς η πόλη θα έπρεπε να μεταβεί από το παραδοσιακό σύστημα, που βασιζόταν σε ιδιωτικά πηγάδια και δημόσια πηγάδια, σε σύγχρονο δίκτυο ύδρευσης που να εισέρχεται στις κατοικίες.²⁴

Είναι κοινώς παραδεκτό πως οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού των πόλεων συνιστούν μια χρονοβόρα

διαδικασία. Σε αυτό θα πρέπει να συνυπολογισθεί πως η πόλη των Ιωαννίνων, υπό τη Δημαρχία του Γιαγιά Μπέη, έπρεπε να διαχειριστεί, όχι μόνο την επιτακτική ανάγκη για βελτίωση των υποδομών και την άσχημη οικονομική κατάσταση του Δήμου, αλλά και την παρουσία ισχυρών μειονοτικών ομάδων. Το 1914, μαζί με τους 166.000 Έλληνες κατοίκους της Ηπείρου συνυπήρχαν, 38.000 μουσουλμάνοι (αλβανικής κυρίως καταγωγής) και μερικές χιλιάδες Εβραίοι.

Η κρατική παρέμβαση στην οργάνωση του χώρου. Η δημιουργία των προσφυγικών οικισμών των Ιωαννίνων

Τη δεκαετία του 1920 η πόλη των Ιωαννίνων προσπαθεί να αφήσει πίσω της το οθωμανικό στοιχείο και να μεταβεί από τη ζώνη των σοβαρών διαταραχών των πρώτων ετών μετά την απελευθέρωση, στη ζώνη της σταθεροποίησης. Από το 1923, στους Γιαννιώτες, οι οποίοι έχουν αρχίσει να έρχονται σε επαφή με νέες, εισαγόμενες αντιλήψεις, και προσπαθούν να εναρμονιστούν με την εικόνα και τα πρότυπα μιας σύγχρονης πόλης, έρχονται να προστεθούν οι πρόσφυγες που καταφθάνουν στην περιοχή. Σύμφωνα με τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στην Ήπειρο κατευθύνθηκαν με πλοία 28.500 πρόσφυγες²⁵. Το 1923

19. Σκουλίδας 2020.

20. Κανετάκης 1991, 39.

21. Παπαγεωργίου 1982, 200.

22. Παπαγεωργίου 1982, 208.

23. Παππά 2012.

24. Chatzis & Mahera 2021, 71.

25. Στύλογλου 2020, 31.

καταγράφηκαν 5.905 νέοι πρόσφυγες στο Νομό, από τους οποίους, οι 2.755 στην Περιφέρεια των Ιωαννίνων²⁶.

Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου θεώρησε πως η αστική αποκατάσταση στα Γιάννενα, ήταν «*απολύτως αδύνατη*»²⁷, καθώς οι εμπορικές δραστηριότητες ήταν εξαιρετικά περιορισμένες, σε τέτοιο βαθμό που οδήγησε σε μετανάστευση αρκετούς από τους γηγενείς που ασχολούνταν με αστικά επαγγέλματα. Το 1923, στην περιοχή των Ιωαννίνων παραμένουν 320 πρόσφυγες, προστάτες οικογενειών, από τους οποίους οι 69 είναι καπνεργάτες, οι 85 ράφτες και ράφτρες, οι 18 αρτοποιοί, 67 παντοπώλες, 5 ναυτικοί, 75 υφάντρες χαλιών και υφασμάτων και ένας σαπυνοποιός. Από τα παραπάνω επαγγέλματα, η διοίκηση θεωρεί πως δύνανται να απασχοληθούν στην πόλη μόνο οι υφάντρες²⁸. Ως εκ τούτου, προτείνει την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, υπό την προϋπόθεση πως το κράτος θα τους παρέχει τα απαραίτητα μέσα για τη συντήρησή τους, την ανέγερση κτισμάτων και την καλλιέργεια της γης (γεωργικά εργαλεία και ζώα)²⁹.

Θα πρέπει να επισημανθεί πως στο θέμα των αγροτικών πραγμάτων, η Ήπειρος χαρακτηριζόταν από ένα καθεστώς περίπλοκων σχέσεων, ήδη πριν την απελευθέρωση. Το διάστημα αμέσως μετά την προσάρτηση στο ελληνικό κράτος, το καθεστώς αυτό δεν φάνηκε να μεταβάλλεται. Το μεγαλύτερο μέρος της καλλιεργήσιμης γης χωριζόταν σε 410 τσιφλίκια. Από αυτά, στην υποδιοίκηση Ιωαννίνων υπήρχαν 40 δημόσια και 158 ιδιωτικά κτήματα, τα περισσότερα από τα οποία κατείχαν Τούρκοι, Αλβανοί και λίγοι Έλληνες³⁰. Η επιτακτική ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων, έθεσε τις βάσεις για την αγροτική μεταρρύθμιση στη χώρα, την κατάργηση, δηλαδή, των μεγάλων ιδιοκτησιών και την κατάτμηση των αξιοποιήσιμων εδαφών σε μικρές παραγωγικές μονάδες. Η αγροτική μεταρρύθμιση στόχευε στην αποδέσμευση της ταξικής και κοινωνικής εξουσίας από την ιδιοκτησία της γης, στη στήριξη και τον πολλαπλασιασμό των ελληνικών ιδιοκτησιών γης στις νεοαποκτηθείσες περιοχές και στην αποκατάσταση των προσφύγων με παράλληλη πρόληψη κοινωνικών εντάσεων στον αγροτικό χώρο.

Για τη φιλοξενία των προσφύγων, η Γενική Διοίκηση Ηπείρου προτείνει είτε την ίδρυση μικρών προσφυγικών συνοικισμών προσαρτημένων στις υφιστάμενες γεωργικές κοινότητες, είτε την ίδρυση αυτοτελών συνοικισμών σε υπάρχοντα δημόσια ή ιδιόκτητα λιβάδια, τα οποία μπορούν εύκολα να μετατραπούν σε καλλιεργήσιμη γη. Ως βέλτιστη λύση επιλέγεται η δημιουργία προσφυγικών προαστίων γύρω από την πόλη των Ιωαννίνων. Οι περιοχές που επιλέχθηκαν ήταν περιαστικές, σχετικά απομονωμένες και βρίσκονταν σε μακρινή απόσταση από τα Γιάννενα (εικ. 14, 15). Ο λόγος για την επιλογή αυτή ήταν διττός. Καταρχήν, εξυπηρετούσε την αγροτική αποκατάσταση, καθώς οι επιλεγμένες περιοχές αποτελούνταν από αγρούς, καλλιεργήσιμα λιβάδια και βοσκοτόπια και αφετέρου επέτρεπε να διατηρηθεί αναλλοίωτη η δομή της υπάρχουσας πόλης. Επιπλέον, η συνειδητή αυτή επιλογή, θα διασφάλιζε την ομοιογένεια ως προς το κοινωνικό περιβάλλον του ίδιου του προσφυγικού συνοικισμού και θα στήριζε την προσπάθεια αποφυγής αρνητικών συναισθημάτων στους γηγενείς, οι οποίοι ανησυχούσαν για την απώλεια της εικόνας της πόλης και την αντικατάσταση του εργατικού δυναμικού.³¹

Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός πως η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία αποτέλεσε μια επίπονη και μακρά διαδικασία, η οποία διήρκεσε για πολλά χρόνια. Ο νέος πληθυσμός έπρεπε να ενσωματωθεί στο παραγωγικό δυναμικό της χώρας. Οι γηγενείς ασκούσαν έντονες πιέσεις για την απασχόληση των προσφύγων σε διάφορα επαγγέλματα, ακόμη και στην υλοτομία για την παραγωγή καυσόξυλων³².

Η κατάσταση οξύνθηκε με την απαλλοτρίωση των γηπέδων, καθώς οι ντόπιοι αισθάνθηκαν ότι έχασαν το δικαίωμα στην ιδιοκτησία τους. «*Οι μεν πρόσφυγες καλώς ή κακώς, κουτσά ή στραβά απεκαταστάθησαν, οι δε γηγενείς (...) επροσφυγοποιήθησαν, τους απαλλοτρίωσαν τα κτήματά των για την εγκατάσταση των προσφύγων (...)*»³³. Θα πρέπει να επισημανθεί, πως για να βρεθούν ευκολότερα τα απαραίτητα οικόπεδα, οι απαλλοτριώσεις έγιναν χωρίς να προκατάβλεπται η αξία, κατά παρέκκλιση από το Άρθρο 19 του Συντάγματος³⁴. Για την αποφυγή εντάσεων και κοινωνικών εξεγέρσεων και από τις δύο πλευρές, καλλιεργούταν από τους κυβερνώντες η εντύπωση της «προσωρινής» κατάστασης. Την παραμονή τους στην Ελλάδα ως «προσωρινή», θεωρούσαν αρ-

26. Χριστοπούλου 2004, 214.

27. Γ.Α.Κ., Έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου προς το Υπουργείο Περιθάλψεως, σχετικά με πληροφορίες για την εγκατάσταση προσφύγων στην περιοχή Υποδιοίκησης Ιωαννίνων, με ημερομηνία 11-6-1923.

28. *Ibid.*

29. *Ibid.*

30. Στύλογλου 2020, 33.

31. *Εμπρός* 3-12-1922, 1.

32. *Εμπρός* 16-11-1922, 1.

33. *Εμπρός* 17-12-1929, 1.

34. Βασιλείου 1994, 71.

χικά και οι ίδιοι οι πρόσφυγες. Η αντίληψη αυτή, η οποία ενισχύθηκε και από την απουσία σταθερού και συγκροτημένου προγράμματος εγκατάστασης, άρχισε να αλλάζει μετά τη συνθήκη της Λωζάνης. Θα περάσει, ωστόσο, αρκετός χρόνος για να συνειδητοποιήσουν οι Μικρασιάτες ότι η συγκεκριμένη προσφυγιά θα είναι μόνιμη.

Στη δημιουργία των νέων οικισμών, η Ε.Α.Π. προσπάθησε να καλύψει την ανάγκη των προσφύγων να συνυπάρχουν με συγγενείς και πρώην συγχωριανούς τους. Σ' αυτό οφείλονται και οι ονομασίες νέων οικισμών, οι οποίες παραπέμπουν στις περιοχές καταγωγής των κατοίκων. Η πρώτη διαμόρφωση οικισμού στο Νομό Ιωαννίνων έγινε στην περιοχή της Ανατολής. Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν εκεί ήταν πλειοψηφία τους Πόντιοι από το χωριό Γενί Ερ, από χωριά της Σαμψούντας, την Κερασούντα, την Τοκάτη κι άλλες περιοχές του Πόντου. Ένα χρόνο αργότερα κατέφθασαν Πόντιοι πρόσφυγες από το Κουμπάν της Ρωσίας. Η πρώτη εγκατάσταση προσφύγων στον οικισμό αφορούσε 141 οικογένειες. Το 1926, πρόσφυγες από την Μπάφρα ή Πάφρα του Πόντου, τη Σαμψούντα και τα τουρκόφωνα χωριά της Καππαδοκίας εγκαταστάθηκαν στον οικισμό που έλαβε την ονομασία Μπάφρα. Η απόπειρα δημιουργίας προσφυγικού οικισμού στην Αμπελιά, το 1927, εγκαταλείφθηκε και οι

πρόσφυγες μεταφέρθηκαν στην Μπάφρα. Η επικοινωνία των Ποντίων και των τουρκόφωνων προσφύγων γινόταν στην τουρκική γλώσσα. Οι τουρκόφωνοι αντιμετώπισαν τη μεγαλύτερη δυσκολία προσαρμογής σε μια περιοχή που προσπαθούσε να αποτινάξει από τη μνήμη της τα τουρκικά κατάλοιπα. Ο τρίτος οικισμός που δημιουργήθηκε (1925) ήταν η Νεοκαισάρεια – τουρκόφωνους με πρόσφυγες – από τα χωριά Ζίλε, Καρατζορέν, Χαστακόι και Αϊ Κωστέν της Καισάρειας της Καππαδοκίας³⁵.

Στη χάραξη των νέων οικισμών εφαρμόστηκε το Ιπποδάμειο Πολεοδομικό Σύστημα (εικ. 16). Το ρυμοτομικό αυτό σύστημα, που εμπνεύστηκε ο αρχιτέκτονας και πολεοδόμος, Ιππόδαμος ο Μιλήσιος (498-408 π.Χ.), βασίζεται στη χάραξη ενός δικτύου παράλληλων και κάθετων μεταξύ τους ευθύγραμμων δρόμων, ώστε να δημιουργούνται οικοδομικά τετράγωνα που επιτρέπουν το σχηματισμό οικοπέδων ίσου μεγέθους. Το ορθολογιστικό αυτό ρυμοτομικό σύστημα, που σύμφωνα με τα κλασικιστικά πρότυπα στηρίζεται στην αρχή της ισονομίας και στην «τυποποίηση των κατοικιών», βρίσκεται σε αντίθεση με το οθωμανικό τους παρελθόντος.

Ο παραχωρούμενος κλήρος ποίκιλε ανάλογα με τα μέλη που συγκροτούσαν την κάθε οικογένεια. Οι

οικογένειες που είχαν έως πέντε μέλη έπαιρναν ένα σπίτι με δύο δωμάτια. Για πάνω από πέντε μέλη διατίθεντο δύο σπίτια. Ωστόσο, σύμφωνα με μαρτυρίες προσφύγων, σε κάθε σπίτι διέμεναν περισσότερα άτομα από τα προβλεπόμενα. Σε κάποιες περιπτώσεις σε κατοικίες δύο δωματίων διέμεναν έως και εννιά άτομα. Σε αυτό συνέβαλε και το γεγονός πως οι ανύπαντροι στρατιώτες και τα ορφανά δεν δικαιούνταν κλήρο. Η αρχική πρόβλεψη ήταν η διανομή των σπιτιών να γίνει με κλήρωση. Στη συνέχεια, όμως, λήφθηκαν υπόψη οι συγγενικοί δεσμοί και ο τρόπος καταγωγής των προσφύγων.

Η ανέγερση των προσφυγικών οικισμών. Οι τύποι κατοικιών και τα συστήματα δόμησης

Σύμφωνα με την οδηγία της Επιτροπής, οι κατοικίες που θα ανεγείρονταν στους νέους αγροτικούς οικισμούς θα ήταν ισόγειες πλατυμέτωπες, δίριχτες ή τετράριχτες. Στις περισσότερες περιπτώσεις προτινόταν οι κατοικίες να είναι «δίδυμες», δηλαδή σε όμορη διάταξη (εικ. 17). Παρατηρώντας τα προσφυγικά σπίτια στους οικισμούς των Ιωαννίνων διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για κτίσματα απλής τυπολογικής οργάνωσης, προσαρμοσμένα στα ισχύοντα αρχιτεκτονικά πρότυπα της αγροτικής κατοικίας (εικ. 18, 19). Πρόκειται για ένα πρότυπο δίδυμης ισόγειας

κατοικίας, συνολικού εμβαδού περίπου 60-80 τμ. Κάθε μια ενότητα κατοίκησης είχε ανεξάρτητη είσοδο και αποτελούταν από δύο δωμάτια. Οι πρόσφυγες χρησιμοποιούσαν το ένα δωμάτιο ως χώρο διημέρευσης, το πρωί και ως χώρο ύπνου, τη νύχτα. Το άλλο δωμάτιο χρησιμοποιούταν ως κουζίνα και πλυσταριό (εικ. 20, 21, 22). Δεν υπήρχε πρόβλεψη για την εγκατάσταση τζακιού, συνεπώς τόσο το μαγειρέμα όσο και η θέρμανση γινόταν με μαγκάλι. Συχνά το μαγείρεμα, αλλά και ο ύπνος, κατά τους θερινούς μήνες, γινόταν στον κήπο. Σε κάποιες περιπτώσεις οι πρόσφυγες χρησιμοποιούσαν το ένα δωμάτιο του σπιτιού ως στάβλο, ώστε να αποφευχθούν τα περιστατικά ζωοκλοπών, κατά τη διάρκεια της νύχτας.

Είναι σαφές πως ο χώρος που αναλογούσε σε κάθε οικογένεια ήταν εξαιρετικά μικρός. Ο ίδιος ο Πρόεδρος της Ε.Α.Π, Henry Morgenthau, περιγράφει τις κατοικίες αυτές «θλιβερά ανεπαρκείς».³⁶ Συνεχίζει, ωστόσο, λέγοντας πως «Το πόσο θλιβερά ανεπαρκές είναι ένα τέτοιο κατάλυμα γίνεται αντιληπτό αν λάβει κανείς υπόψη του ότι σε ελάχιστα από αυτά στεγάζονται λιγότερα από πέντε άτομα, που είναι υποχρεωμένα να κοιμούνται όλα μαζί σ' ένα μικρό δωμάτιο. Ωστόσο είναι εκπληκτικό και εξαιρετικά συγκινητικό να βλέπεις το πώς η θερμή φροντίδα των κατοίκων τους έχει κάνει αυτά τα λιλιπούτεια διαμερίσματα να

35. Για πληροφορίες, σχετικά με τις εισροές προσφύγων στα Ιωάννινα, βλ. Παναγιωτοπούλου 2004 & Στύλογλου 2020.

36. Morgenthau 1994, 339.

μοιάζουν με πλήρεις κατοικίες. Πέρσι το καλοκαίρι επισκεφτήκαμε δεκάδες απ' αυτά σε όλα τα μέρη της Ελλάδας και τα βρήκαμε πάντα τόσο καθαρά και περιποιημένα όσο μπορούσαν να τα κάνουν τα πρόθυμα χέρια των νοικοκυραίων τους, στολισμένα με λιγοστά πολύχρωμα κεντήματα φτιαγμένα σε αντίξοες συνθήκες [...]³⁷ (εικ. 23). Οι κατοικίες που παραχωρήθηκαν ήταν απλές, λιτές, μικρές σε μέγεθος, ανεπαρκώς εξοπλισμένες, ωστόσο, οι πρόσφυγες αποκτούσαν επιτέλους μια στέγη. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία πρόσφυγα των Ιωαννίνων, ο οποίος δήλωσε: «Δοξασμένος ο Θεός! Έχουμε, είπαμε, τουλάχιστον ένα δωμάτιο»³⁸ (εικ. 24, 25). Στα Γιάννενα συναντιούνται δύο τύποι προσφυγικής κατοικίας. Ο πρώτος συναντάται, κυρίως, στην Ανατολή και τη Νεοκαισάρεια και αποτελείται από δύο κατοικίες εμβαδού, περίπου 40 τμ η καθεμία. Ο δεύτερος τύπος προσφυγικής κατοικίας συναντάται στην Μπάφρα και περιλαμβάνει δίδυμες κατοικίες εμβαδού, περίπου 30 τμ. έκαστη. Στις περιπτώσεις που δύο κατοικίες παραχωρούνταν σε μία οικογένεια, οι ιδιοκτήτες μπορούσαν να προχωρήσουν στην ενοποίησή τους και αλλαγή της εσωτερικής διαρρύθμισης (εικ. 26).

Οι κατοικίες, οι οποίες διακρίνονταν για τη λιτότητα της εξωτερικής μορφής, διέθεταν όμως επαρκή

ανοίγματα, λύνοντας έτσι ικανοποιητικά το πρόβλημα του ηλιασμού και του αερισμού. Ένα από τα πιο σημαντικά προβλήματα των νέων οικισμών ήταν η υδροδότησή τους, καθώς συνδεόταν με την εξάπλωση μολυσματικών ασθενειών, όπως η φυματίωση και η ελονοσία που μάστιζαν τον εγκατεστημένο πληθυσμό. Αρχικά, οι πρόσφυγες χρησιμοποιούν τα ήδη υπάρχοντα πηγάδια που εξυπηρετούσαν την άρδευση των γεωργικών εκτάσεων. Στη συνέχεια η Ε.Α.Π. αποφασίζει να ανοίξει πηγάδια στους οικισμούς της, μέχρι οι ιδιοκτήτες των κατοικιών να μπορέσουν να κατασκευάσουν πηγάδια στα οικόπεδά τους. Εγκαταστάσεις υγιεινής στις κατοικίες δεν υπήρχαν. Οι ιδιοκτήτες έφτιαχναν ξύλινα παραπήγματα που λειτουργούσαν ως αποχωρητήρια, σε απομακρυσμένα σημεία των οικοπέδων τους.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμη η αντιπαραβολή της αγροτικής με την αστική κατοικία, που οικοδομήθηκε στο πλαίσιο δράσης της Ε.Α.Π. Σε αντίθεση με τις περιορισμένες ανέσεις της αγροτικής κατοικίας, στην περίπτωση των αστικών κατοικιών, η διαβίωση ήταν περισσότερο άνετη. Οι κατοικίες που ανεγείρονται το 1924 στην Αθήνα είναι δύο τύπων. Ο ένας τύπος κατοικίας είναι μονόροφος, κατασκευασμένος από απλές πλίνθους ή από λάσπη, βό-

τσαλα και άχυρο και προορίζεται για τη στέγαση δύο οικογενειών. Ο δεύτερος τύπος είναι διώροφος, κατασκευασμένος από οπτόπλινθους και προορίζεται για τη στέγαση τεσσάρων οικογενειών (εικ. 27). Σε κάθε οικογένεια παραχωρείται ένα διαμέρισμα, που αποτελείται από ένα δωμάτιο, μια κουζίνα, ένα λουτρό και ένα διάδρομο. Σε κάποιες περιοχές, όπως ο Βύρωνας της Αττικής, τα σπίτια ήταν κυρίως ισόγεια, με ένα κατάστημα μπροστά και τα δωμάτια πίσω ή διώροφα με τα δωμάτια στον επάνω όροφο. Κάθε κατοικία αποτελούταν από δύο δωμάτια και αποχωρητήριο με μικρή πρασιά προς τον δρόμο και αυλή προς το εσωτερικό του οικοδομικού τετραγώνου³⁹.

Τους πρώτους μήνες που ξεκίνησε να δραστηριοποιείται η Ε.Α.Π. στον τομέα της κατασκευής προσφυγικών κατοικιών, τα υλικά που χρησιμοποιούσε ήταν ωμές πλίνθοι, ή αλλιώς «χωματόπλιθα»⁴⁰. Πρόκειται για ένα παραδοσιακό δομικό υλικό για την κατασκευή του οποίου χρησιμοποιούσαν χώμα, τριμμένο άχυρο και νερό. Το μείγμα, το οποίο είχε την υφή μαλακής λάσπης, τοποθετούταν σε ξύλινο καλούπι και αφηνόταν στον ήλιο να στεγνώσει. Η επιλογή του συγκεκριμένου υλικού οφείλεται στο γεγονός

ότι απαιτεί μικρή ειδικευση και χαμηλό κόστος για την παραγωγή του, έχει ικανοποιητικές μηχανικές αντοχές, διαθέτει πλαστικότητα και είναι ιδανικό για ιδιοκατασκευή (εικ. 28). Οι κατοικίες στους προσφυγικούς οικισμούς των Ιωαννίνων κατασκευάστηκαν ως επί το πλείστον από την Ε.Α.Π., ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις υπήρξε και η συμβολή των προσφύγων, σύμφωνα με μαρτυρίες (εικ. 29).

«Εδώ όταν ήρθαμε, μας είπαν θα κόψετε πλιθάρια, τούβλα, μαντάμια, με καλούπι, σαράντα πόντους μάκρος και είκοσ' πόντους, να κόψετε τούβλα, είπανε, να σας φτιάκουμε τα σπίτια»⁴¹.

Για να προστατεύεται η πλίθα από το νερό και την υγρασία του εδάφους, τα θεμέλια της οικοδομής γίνονταν από πέτρα και ανυψώνονταν 50-60 εκ. επάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Εξαιτίας, ωστόσο, της διαβρωτικής δράσης της υγρασίας, η συγκεκριμένη μέθοδος δόμησης πολύ γρήγορα εγκαταλείφθηκε. Καθώς η Επιτροπή ήθελε οι κατασκευές της να είναι γερές και να έχουν χαμηλό κόστος, ώστε να μπορούν οι ίδιοι οι πρόσφυγες να συντηρήσουν τις κατοικίες τους στο μέλλον, άρχισε να χρησιμοποιεί βελτιωμένα υλικά, όπως πέτρες ή τσιμεντόλιθους, με επένδυση από σοβά, κυρίως στην εξωτερική τοιχο-

37. *Ibid.*

38. Παναγιωτοπούλου 2004, 360.

39. Παλούκης 2011, 95.

40. Μωυφά 2019, 87.

41. Μαρτυρία του πρόσφυγα Βασιλείου Ευσταθιάδη από τον Οικισμό Ανατολής. Αρχείο Γενικού Λυκείου Ανατολής.

ποιία. Τα πατώματα ήταν, σχεδόν πάντα, από πατημένο χώμα⁴² και χρησιμοποιούνταν απαραίτητως κεραμίδια για την επικάλυψη της στέγης.⁴³ Σύμφωνα με τις οδηγίες της Ε.Α.Π., μόνο στην περίπτωση των προσωρινών παραπηγμάτων η επικάλυψη γινόταν με λαμαρίνες ή σανίδες ξύλου. Εν κατακλείδι, μπορούμε να πούμε πως η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, δεδομένου του μεγάλου όγκου κατοικιών, που κλήθηκε να κατασκευάσει, είχε ως γνώμονα επιλογής υλικών τη μείωση του κόστους. Ως εκ τούτου επέλεξε υλικά το οποία ήταν εύκολο να βρεθούν και μάλιστα σε κοντινή απόσταση από τα ανεγειρόμενα κτίσματα και τα οποία θα επέτρεπαν την τυποποίηση (εικ. 30).

Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των κατοικιών

Σύμφωνα με τον σχετικό νόμο απόκτησης κατοικίας «Κάθε προσφυγική οικογένεια έχει δικαίωμα ν' αποκτήσει κατοικία στους συνοικισμούς που χτίζει το Υπουργείο Πρόνοιας, εκτός αν έχει δικό της σπίτι ή πήρε γεωργικό κλήρο». Η παραχώρηση των κλήρων στους πρόσφυγες, δεν ήταν άνευ τιμήματος. Γινόταν βάσει ενός λεπτομερούς συμβολαίου ως δάνειο, το οποίο θα αποπληρωνόταν σε είκοσι ή περισσότερα

χρόνια, με άτοκες δόσεις⁴⁴. Το ύψος του οφειλόμενου ποσού οριζόταν σε ποσοστό 70% από όσο δαπανήθηκε για το οικόπεδο και την κατασκευή, χωρίς να λογαριαστούν γενικά έξοδα, όπως το κόστος της εγκατάστασης δικτύου ύδρευσης, η οδοποιία και η επίβλεψη της κατασκευής. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς της κατοικίας περιλάμβανε αρχικά τίτλο απλής κατοχής, ο οποίος θα μετατρεπόταν σε τίτλο πλήρους κυριότητας, μετά την αποπληρωμή του δανείου. Μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π, τις δόσεις ανέλαβε να εισπράττει η Αγροτική Τράπεζα. Η αποπληρωμή του δανείου γινόταν είτε με την καταβολή μετρητών είτε με ομόλογα στην ονομαστική τους αξία, τα οποία είχαν δοθεί στους πρόσφυγες ως αποζημίωση για την ανταλλάξιμη περιουσία που είχαν αφήσει στην πατρίδα τους. Με την κατάθεση ποσοστού ίσου με το 10% του τιμήματος του δανείου, το Υπουργείο Πρόνοιας έδινε προσωρινό παραχωρητήριο, που αποτελούσε τίτλο για τη μεταγραφή της κυριότητας και την εγγραφή υποθήκης από το δημόσιο. Σύμφωνα με τη νομοθεσία, τα πρώτα επτά χρόνια από την παραχώρηση δεν επιτρεπόταν η ενοικίαση ή η μεταβίβαση της κατοικίας.

Επίλογος

Το προσφυγικό ζήτημα, δηλαδή η προσπάθεια αποκατάστασης, στέγασης και περίθαλψης ενός εξαιρετικά μεγάλου αριθμού προσφύγων, οι οποίοι συνέρρευσαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, επέφερε, μοιραία, σημαντικές μεταβολές στην εικόνα των πόλεων. Άλλωστε, πρόκειται για τη μεγαλύτερη, ιστορικά, παρέμβαση του δημόσιου τομέα στη δημιουργία και οργάνωση του αστικού χώρου. Η ιδιαιτερότητα της παρέμβασης οφείλεται, όχι μόνο στην κατεπείγουσα συνιστώσα του ζητήματος, αλλά και στο γεγονός πως οι νέοι οικισμοί απευθύνονται σε ένα καθορισμένο πληθυσμό με ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Υπό τον όρο «αρχιτεκτονική του κατεπείγοντος», η Ε.Α.Π. προσφέρει μια ελάχιστη υποδομή επιβίωσης, χωρίς συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης. Παραχωρεί μια βασική μονάδα κατοίκησης, με τη λογική πως οι πρόσφυγες θα επεκτείνουν οι ίδιοι την κατοικία στο μέλλον. Σε ό,τι αφορά στα δομικά συστήματα που υιοθετήθηκαν, δεν διέφεραν αισθητά από τα τοπικά παραδοσιακά συστήματα. Στις περισσότερες κατοικίες έγινε χρήση λιθοδομής στους τοίχους και πλινθοδομής σε επιλεγμένους εσωτερικούς τοίχους. Η επιστέγαση των κτισμάτων γινόταν ως παραδοσιακή ξύλινη στέγη, επί το πλείστον δίρριχτη

και επικάλυψη από κεραμίδια. Ο κύριος όγκος των κατοικιών, αγροτικών και αστικών, ολοκληρώθηκε σε διάστημα, περίπου, μιας δεκαετίας μετά την άφιξη των προσφύγων⁴⁵. Οι κατοικίες που παραχωρήθηκαν ήταν απλές, ωστόσο, ο σχεδιασμός, τα συστήματα κατασκευής και οι μέθοδοι συμπίεσης του κόστους, αποδεικνύουν την ευφυή σύλληψη των αρμοδίων, οι οποίοι αξιοποίησαν στο έπακρο τις νέες πολεοδομικές διατάξεις. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε μια ακόμη σημαντική συμβολή του προσφυγικού ζητήματος στη διάρθρωση του αστικού χώρου. Το ζήτημα της αναγκαστικής στέγασης των προσφύγων συνέβαλε σημαντικά στη μεταβολή της πολεοδομικής νομοθεσίας. Λόγω της επιτακτικής ανάγκης επίλυσης του προσφυγικού ζητήματος, από το 1922 και μέχρι το 1928, η ελληνική κυβέρνηση προχωράει στη θέσπιση νόμων, ώστε να επιταχυνθεί η στέγαση των προσφύγων. Σημαντικότερο, ίσως, ανάμεσα στους νέους νόμους είναι το νομοθετικό διάταγμα του 1929 «Περί της κατ' ορόφους ή διαμερίσματα ιδιοκτησίας» που συμπληρώνεται με τον νόμο «Περί ιδιοκτησίας κατ' ορόφους», καθώς δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες για την εισαγωγή της πολυκατοικίας στο ελληνικό αστικό περιβάλλον.

Με δεδομένη μια εισροή προσφύγων, που ξεπερνούσε κατά πολύ τις δυνατότητες της χώρας, η κυ-

42. Μιτζάλης 2006, 195.

43. Morgenthau 1994, 338.

44. Θεοδωρίδου, Παναγιωτόπουλος, Καριώτης 2005, 231.

45. Παπαϊωάννου 1975, 20.

βέρνηση προχωράει στην οικοπεδοποίηση της περιαστικής γης και στη δημιουργία αγροτικών οικισμών, οι οποίοι σχεδιάστηκαν ως δορυφόροι. Στο πλαίσιο αυτό εγγράφεται η δημιουργία των προσφυγικών οικισμών Ανατολής, Μπάφρας και Νεοκαισάρειας, στα περίχωρα των Ιωαννίνων. Σε ότι αφορά τους δύο τελευταίους οικισμούς, έχουν παραμείνει δορυφόροι της πόλης, διατηρώντας την αρχική τους αυτοτέλεια, κυρίως λόγω της απομακρυσμένης θέσης τους, σε σχέση με τα Ιωάννινα. Στην περίπτωση της Ανατολής, η μεταπολεμική ομογενοποίηση και η διαστολή της πόλης των Ιωαννίνων, συνετέλεσαν, ώστε ο αρχικά περιαστικός οικισμός, να βρεθεί σε επαφή με τη δομημένη μητροπολιτική περιοχή (εικ. 31, 32, 33).

Όπως έχει συμβεί στους περισσότερους προσφυγικούς οικισμούς της χώρας, έτσι και οι οικισμοί των Ιωαννίνων, αναπτύχθηκαν σε αυτοδύναμες οικιστικές ενότητες. Αν εξαιρέσουμε τους ομοιόμορφους τύπους κατοικίας, η οργάνωση, η λειτουργία και η εσωτερική δομή τους δεν διαφέρει από οποιονδήποτε άλλο μη προσφυγικό οικισμό. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους αποτελεί η κοινωνική συνοχή και ομοιογένεια, η οποία οφείλεται στην κοινή καταγωγή των κατοίκων. Η σημερινή πολεοδομική εικόνα τους δείχνει πως τα βασικά γεωμετρικά χαρακτηριστικά,

όπως το ιπποδάμειο ρυμοτομικό σύστημα, το σχήμα και το μέγεθος των οικοδομικών τετραγώνων παραμένουν τα ίδια.

Η εικόνα των οικισμών έχει, ωστόσο, αλλάξει. Στο σύνολό τους παρατηρείται μεταβολή του αρχικού σχεδιασμού και απώλεια του αδόμητου περιβάλλοντος των οικοδομικών τετραγώνων. Οι προσφυγικές κατοικίες έδωσαν τη θέση τους σε νέα κτήρια, που ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της σύγχρονης ζωής. Το φαινόμενο είναι πιο έντονο στον οικισμό της Ανατολής, όπου πλέον υπάρχουν ελάχιστα κτίρια του εποικισμού, που να μην έχουν αλλοιωθεί από μεταγενέστερες προσθήκες. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στη γειτνίαση της περιοχής με την πόλη των Ιωαννίνων.

Στα χρόνια που ακολούθησαν τη δημιουργία των οικισμών, πολλοί πρόσφυγες είτε έμειναν στην ίδια περιοχή, είτε μετεγκαταστάθηκαν σε άλλες. Τα ίχνη από την αρχική εγκατάσταση των προσφύγων είναι πλέον ελάχιστα. Είναι όμως ικανά να μας θυμίζουν μια άλλη εποχή. Μιαν εποχή εξαιρετικά δύσκολη στη μακρά ιστορία της χώρας μας. Και να μας αποδεικνύουν πως η αρχιτεκτονική έχει και μια κοινωνική διάσταση. Πως η αρχιτεκτονική δεν είναι μόνο σχήμα και μορφή, αλλά και ένα σημαντικό εργαλείο εξασφάλισης ατομικής και συλλογικής ευημερίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμη 2016: Αδάμη Μ., Ξένοι στην ίδια πόλη. Ο ερχομός των προσφύγων του 1922 σήμερα πιο επίκαιρος από ποτέ, *LIFO*. Ανακτήθηκε από <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/xenoi-stin-idia-poli>
- Βασιλείου 1944: Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία. Κοινωνικές τεχνικές και οικονομικές απόψεις – Η λαϊκή κατοικία σε διάφορες ξένες χώρες και στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Βογιατζόγλου (χ.χ.): Βογιατζόγλου Ο., Αρχιτεκτονική Κληρονομιά της Προσφυγικής Νέας Ιωνίας, *IoniaNet*. Ανακτήθηκε από <https://www.ionianet.gr/arxitektoniki-klironomia-tis-prosfigikis-neas-ionias/>
- Γιαννακόπουλος 1992: Γιαννακόπουλος Γ., *Προσφυγική Ελλάδα – Refugee Greece*, Αθήνα.
- Chatzis & Mahera 2021: Chatzis K. & Mahera A., Supplying the city of Ioannina with modern waters 1913–1940: the “modern infrastructural ideal” in a mid-size Greek town, *Urban History* 48, Cambridge, 71-86.
- Ελευθερουδάκης 1929: Ελευθερουδάκης, *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό* 10, Αθήνα.
Εμπρός, 22-11-1922.
Εμπρός, 26-11-1922.
Εμπρός, 27-11-1922.
- Ζυγούρης 2019: Ζυγούρης Θ., *Από τον Bernasconi στον Hébrard. Γνωστοί και άγνωστοι πολεοδομικοί χάρτες των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα.
- Θεοδωρίδου, Παναγιωτόπουλος, Καριώτης 2005: Θεοδωρίδου Μ-Ε., Παναγιωτόπουλος Ε., Καριώτης Γ., Αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί στις Σέρρες του Μεσοπολέμου, *Σερραϊκά Ανάλεκτα, Επετηρίδα του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Σερρών* 4, 207-246.

- Κανετάκης 1991: Κανετάκης Ι., *Το κάστρο συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Ε.Μ.Π.), Αθήνα.
- Μιτζάλης 2006: Μιτζάλης Ν., *Η Πάτρα του Μεσοπολέμου, στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων και μεταλλαγές του αστικού χώρου* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή Ε.Μ.Π.), Αθήνα.
- Morgenthau 1994: Morgenthau Η., *Η αποστολή μου στην Αθήνα – 1922. Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα.
- Μωυφά 2019: Μωυφά Ν.Σ., *Η κοινωνική κατοικία στην Αθήνα. Μελέτη των προσφυγικών συνοικισμών Δουργουτίου και Ταύρου από το 1922 έως σήμερα* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο), Αθήνα.
- Παλούκης 2011: Παλούκης Κ., *Αστική αποκατάσταση. Οι προσφυγικοί οικισμοί. Τυπολογία της προσφυγικής κατοικίας και αρχιτεκτονικά. Η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική οικονομία (φθινό βιομηχανικό προλεταριάτο), στο Α. Ψαρομηλίγκος – Β. Λάζου (επιμ.), Η ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, Αθήνα, 83-117.
- Παναγιωτοπούλου 2004: Παναγιωτοπούλου Ε., *Κοινωνική ενσωμάτωση, μνήμη και ταυτότητα στις προσφυγικές κοινότητες Ανατολή, Μπάφρα και Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Ιωάννινα.
- Παπαγεωργίου 1988²: Παπαγεωργίου Γ., *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αι.*, Ιωάννινα.
- Παπαϊωάννου 1975: Παπαϊωάννου Ι., *1920–1960, Κρατική δραστηριότητα. Η κατοικία στην Ελλάδα*, Αθήνα, 5-40.
- Παππά 2012: Παππά Μ., *Ιωάννινα 1913-1914: Η πόλη αλλάζει, Ομιλία στα πλαίσια των εορταστικών εκδηλώσεων για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων της 20^{ης} Φεβρουαρίου 2012*, Ιωάννινα.
- Ρήγος 1995: Ρήγος Α., *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, τόμ. Α', Αθήνα.
- Σκουλίδας 2020: Σκουλίδας Η., *Γιάννινα: από την ύστερη οθωμανική περίοδο στην ένταξη στο ελληνικό κράτος, Έκθεση Δημοτικής Πινακοθήκης Ιωαννίνων, 20 Φεβρουαρίου – 22 Μαρτίου 2020*, Ιωάννινα.
- Στύλογλου 2020: Στύλογλου Αικ., *Εγκαταστάσεις Μικρασιατών Προσφύγων στον νομό Ιωαννίνων* (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου), Καλαμάτα.
- Χριστοπούλου 2004: Χριστοπούλου Μ., *Η ένταξη των προσφύγων στην περιοχή των Ιωαννίνων (1922-1930), Ηπειρωτικά Χρονικά 38*, Ιωάννινα, 213-237.

Εικ. 1 Πρόσφυγες αποβιβάζονται στο λιμάνι του Πειραιά. Γιαννακόπουλος 1992.

Εικ. 2 Αφιξη των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα.
Φωτογραφία του Πέτρου Πουλίδη, Αρχείο ΕΡΤ.

Εικ. 3 Για την προσωρινή διαμονή των προσφύγων χρησιμοποιήθηκε κάθε διαθέσιμος στεγασμένος χώρος.
Φωτογραφία του Πέτρου Πουλίδη, Αρχείο ΕΡΤ.

Εικ. 4 Δημοτικό Θέατρο Αθηνών, 1923. Κάθε θεωρείο φιλοξενούσε από μια οικογένεια προσφύγων.
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Εικ. 5 Σκηνές φιλοξενίας προσφύγων στα περίχωρα των Ιωαννίνων.
Φωτογραφία της Έλλης Παπαδημητρίου. Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

ΚΑΛΥΤΕΡΟΝ Η ΠΛΕΡΟΚΗ
--- Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, γ. Μανέα
προβλέπει τὸ Διάταγμα. Οἱ μὴ θέλοντες
νὰ στεγάσωσι πρόσφυγας, δύνανται, νὰ
πληρώσωσι.

Εικ. 6 Η κυβερνητική απόφαση για την επίταξη ακινήτων, με σκοπό τη φιλοξενία των προσφύγων, δημιούργησε, όπως ήταν αναμενόμενο, έντονες αντιδράσεις στο γηγενή πληθυσμό της Ελλάδας.
Εμπρός, 26-11-1922, σ. 2.

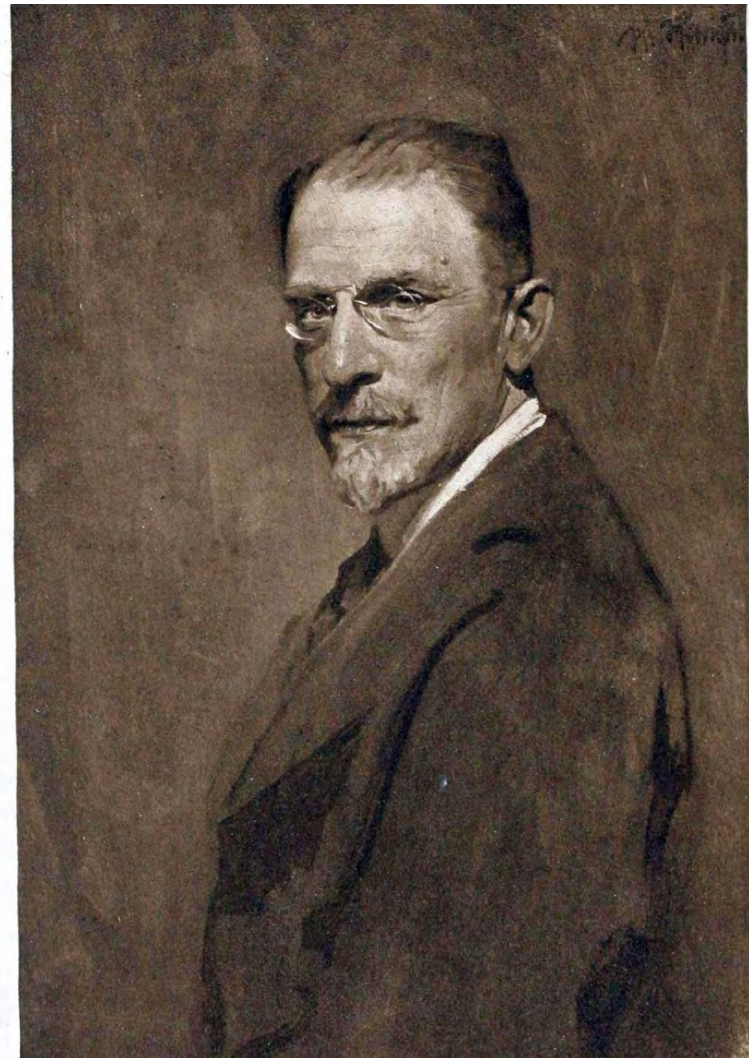
Εικ. 7 Ο ιατρός Απόστολος Δοξιάδης διετέλεσε υπουργός Περιθάλψεως από το 1922 μέχρι το 1924.
Διαδίκτυο.

Εικ. 8 Παρά το γεγονός πως οι πλινθόκτιστες κατοικίες, που κατασκεύασε το Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων, είχαν το χαρακτήρα του προσωρινού καταλύματος, έμελλε να διατηρηθούν για αρκετά χρόνια.
Γιαννακόπουλος 1992.

Εικ. 9 Στην ανέγερση των κατοικιών συμμετείχαν, συχνά, και οι ίδιοι οι πρόσφυγες.
Διαδίκτυο.

Εικ. 10 Ο πρώτος πρόεδρος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, Sir Henry Morgenthau.
Διαδίκτυο.

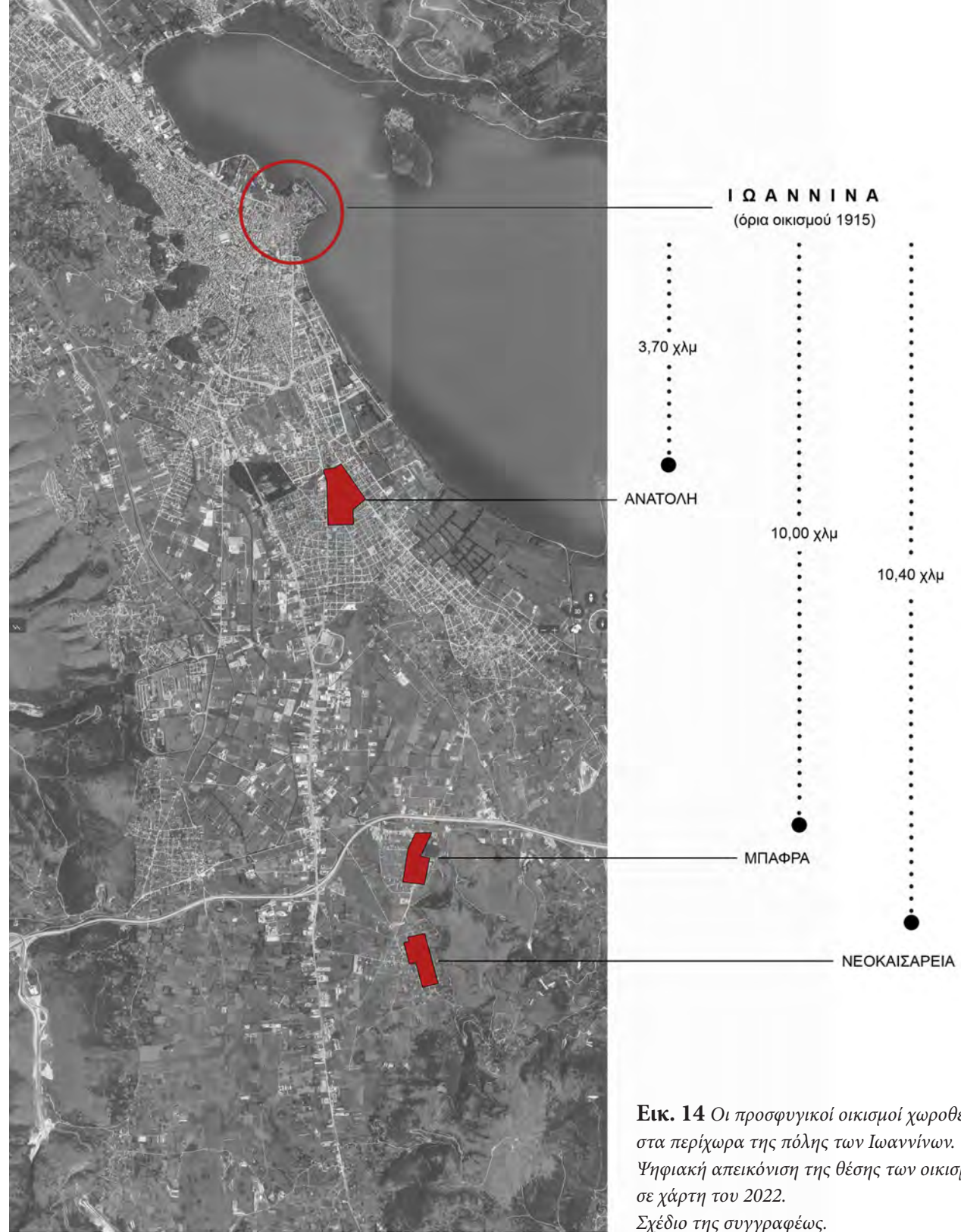
Εικ. 11 Εγκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης των Ιωαννίνων, από το 1915.
Ζυγούρης, 2019.

Εικ. 12 Η οδός Λόρδου Βύρωνος αποτελούσε, κατά την τουρκοκρατία, έναν από τους βασικούς δρόμους του παζαριού της πόλης των Ιωαννίνων. Στο βάθος διακρίνεται το Μπαϊρακλί Τζαμί, το οποίο κατεδαφίστηκε το 1931.
Διαδίκτυο.

Εικ. 13 Η Άνω πλατεία, σημερινή πλατεία Πύρρου, τη δεκαετία του 1930.
Διαδίκτυο.

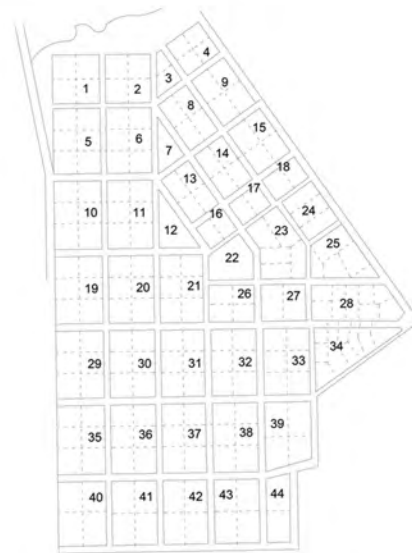
Εικ. 14 Οι προσφυγικοί οικισμοί χωροθετήθηκαν στα περίχωρα της πόλης των Ιωαννίνων. Ψηφιακή απεικόνιση της θέσης των οικισμών σε χάρτη του 2022. Σχέδιο της συγγραφέως.

Εικ. 15 Τα περίχωρα των Ιωαννίνων τη δεκαετία του 1930. Στο βάθος διακρίνεται ο οικισμός της Πεδινής. Φωτογραφία του Ερνέστου Νόβακ.

Οικισμός Νεοκαισάρειας, 1934

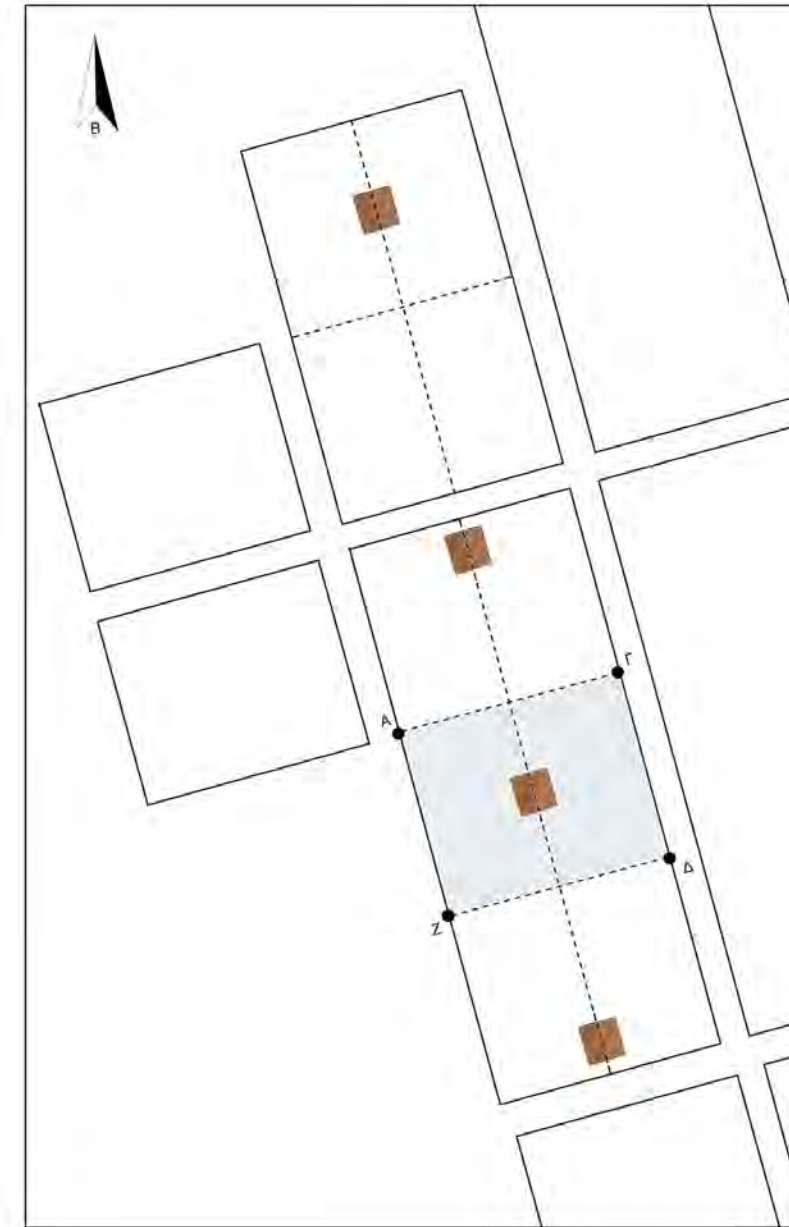

Οικισμός Ανατολής, 1955

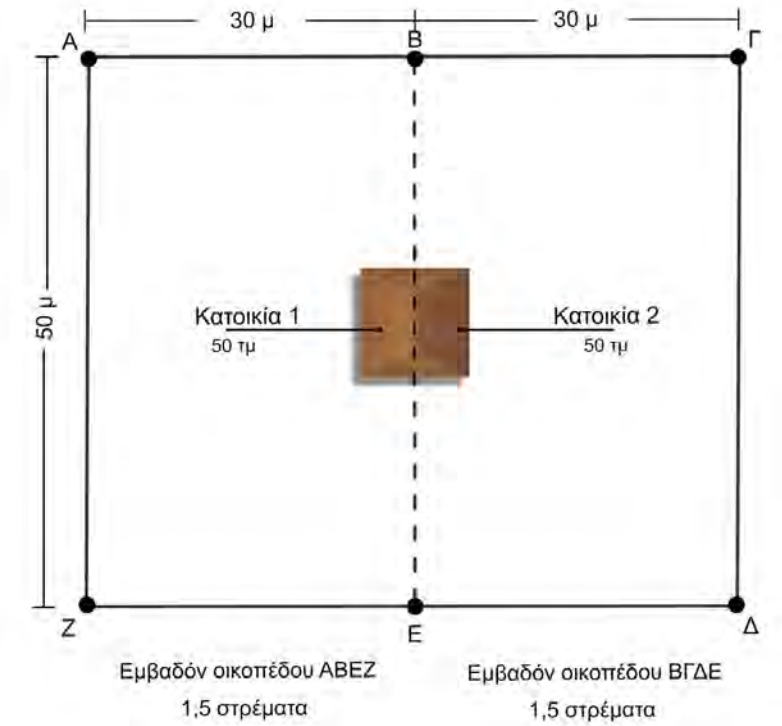

Οικισμός Μπάφρας, 1955

Εικ. 16 Στη χάραξη των δρόμων των τριών προσφυγικών οικισμών εφαρμόστηκε το Ιπποδάμειο Πολεοδομικό Σύστημα. Ψηφιακή επεξεργασία των πρωτότυπων διαγραμμάτων διανομής της Τοπογραφικής Υπηρεσίας Ιωαννίνων, από τη συγγραφέα.

Τμήμα Οικισμού Νεοκαισάρειας, 1934

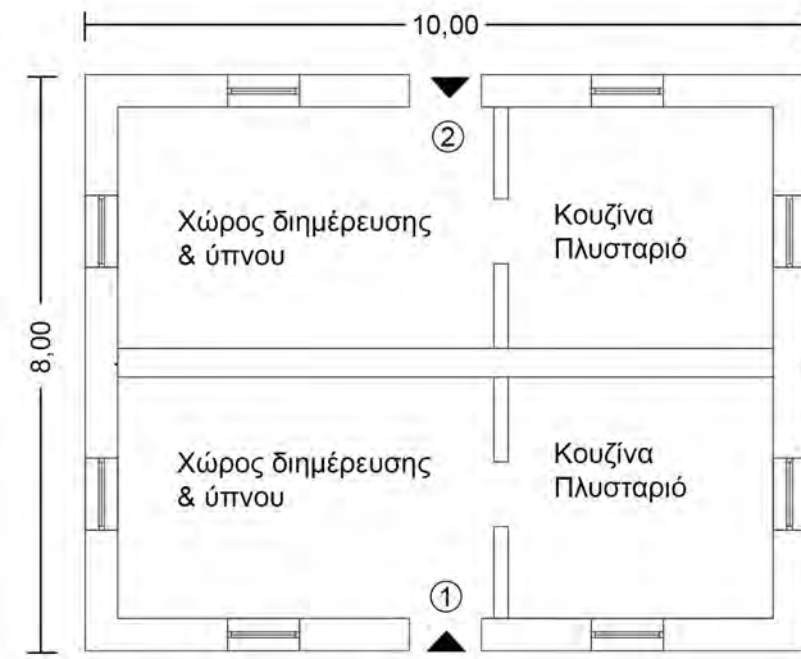
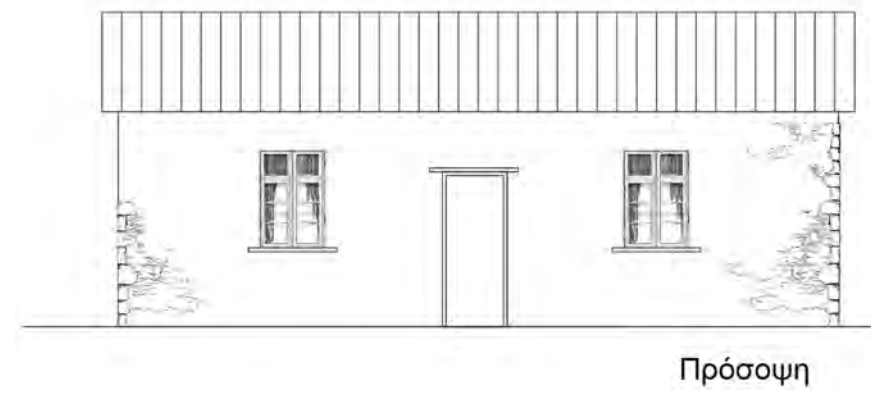
Εικ. 17 Χαρακτηριστικό παράδειγμα διανομής οικοπέδων και δίδυμων κατοικιών στον οικισμό της Νεοκαισάρειας. Σχέδιο της συγγραφέως.

Εικ. 18 Υφιστάμενη προσφυγική κατοικία στη Νεοκαισάρεια.
Φωτογραφία της συγγραφέως.

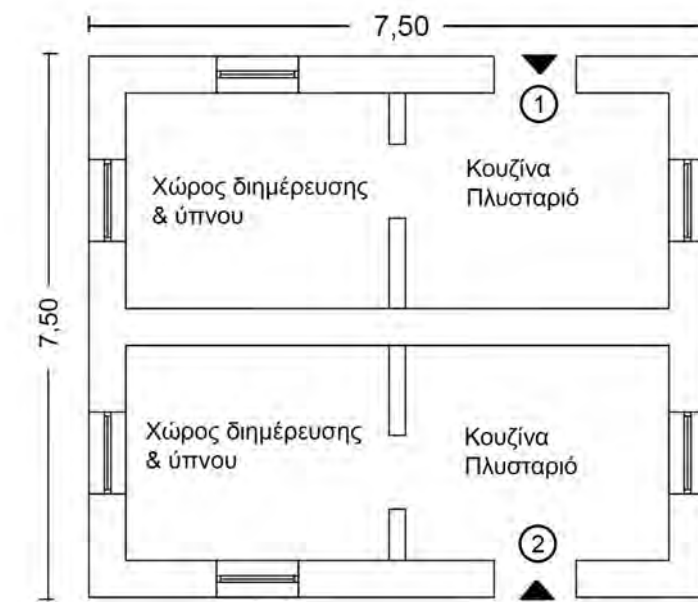
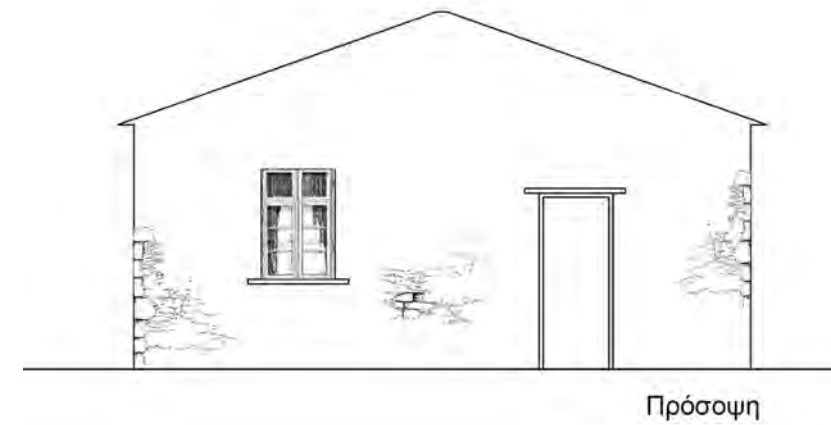
Εικ. 19 Κατεδαφισμένη προσφυγική κατοικία στην Ανατολή.
Αρχείο Αδελφότητας Ποντίων και Μικρασιατών Ηπείρου.

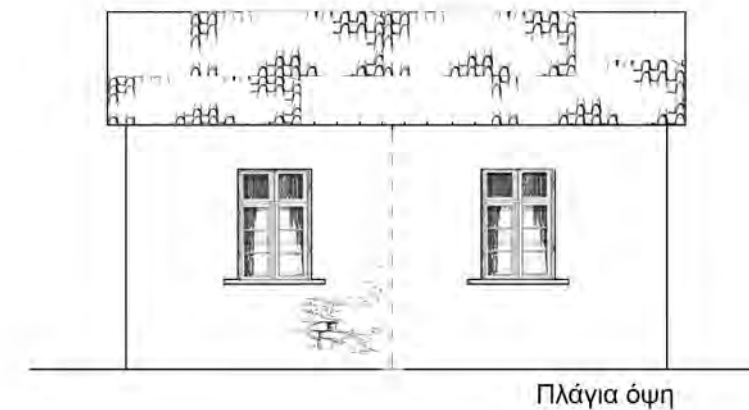
Κάτοψη

Εικ. 20 Κάτοψη τυπικής προσφυγικής κατοικίας, η οποία συναντάται, κυρίως, στους οικισμούς της Ανατολής και της Νεοκαισάρειας. Σχέδιο της συγγραφέως.

Κάτοψη

Εικ. 21 Κάτοψη τυπικής προσφυγικής κατοικίας, η οποία συναντάται, κυρίως, στον οικισμό της Μπάφρας. Σχέδιο της συγγραφέως.

Εικ. 22 Υφιστάμενη προσφυγική κατοικία με μικρή κατά μήκος επέκταση, στον οικισμό της Νεοκαισάρειας.
Φωτογραφία της συγγραφέως.

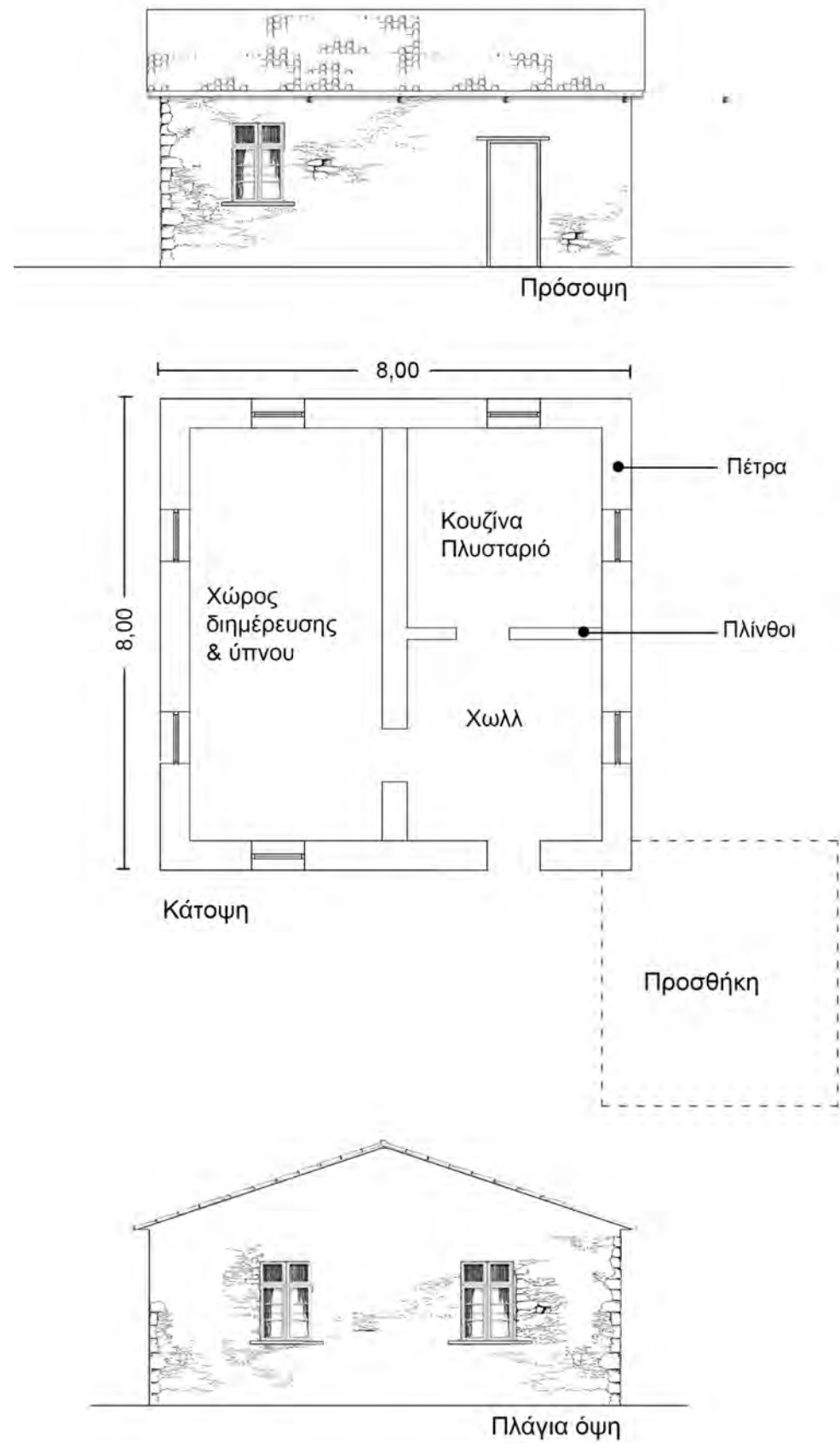
Εικ. 23 Ένα από τα ελάχιστα εναπομείναντα δείγματα προσφυγικής κατοικίας στον οικισμό της Ανατολής.
Φωτογραφία της συγγραφέως.

Εικ. 24 Υφιστάμενη προσφυγική κατοικία στον οικισμό της Μπάφρας.
Φωτογραφία της συγγραφέως.

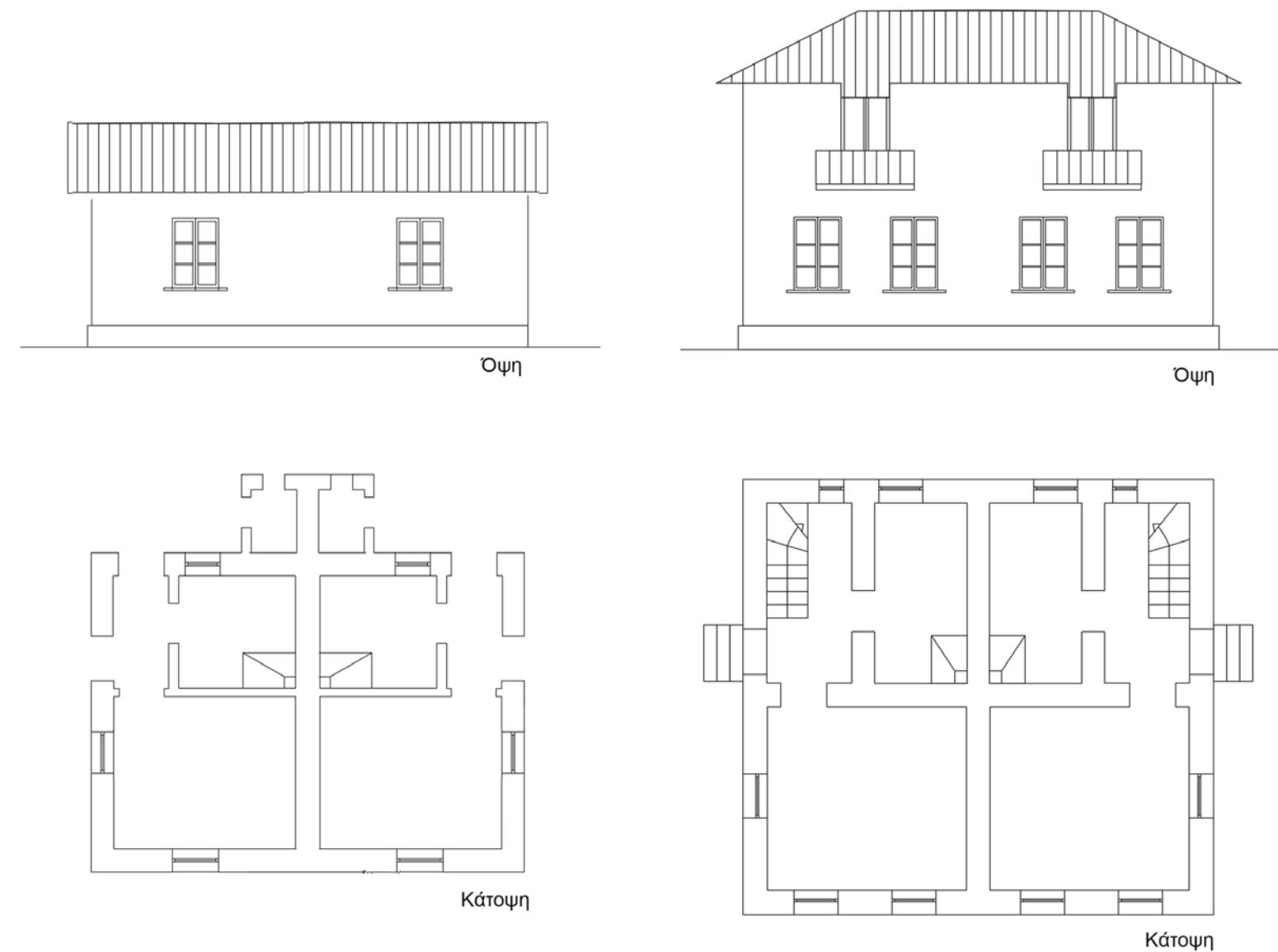

Εικ. 25 Υφιστάμενη «δίδυμη» προσφυγική κατοικία στον οικισμό της Μπάφρας.
Διακρίνεται ξεκάθαρα το κοινό κέλυφος και ο λειτουργικός διαχωρισμός των δύο κατοικιών.
Φωτογραφία της συγγραφέως.

Εικ. 26

Αποτύπωση «δίδυμης» προσφυγικής κατοικίας, στην οποία έχει γίνει αλλαγή της τυπικής εσωτερικής διαρρύθμισης. Η κατοικία βρίσκεται στον οικισμό της Νεοκαισάρειας. Σχέδιο της συγγραφέως.

Εικ. 27 Τυπολογία ισόγειας και διώροφης αστικής προσφυγικής κατοικίας του Υπουργείου Πρόνοιας. Ψηφιακή επεξεργασία των πρωτότυπων σχεδίων από τη συγγραφέα. Βασιλείου 1944.

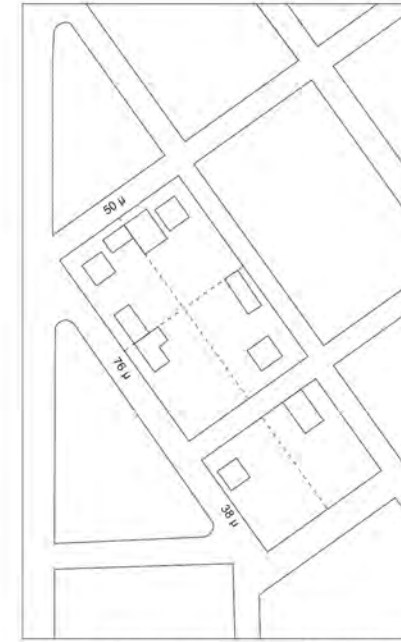
Εικ. 28 Νεαροί πρόσφυγες συμμετέχουν στη διαδικασία παραγωγής πλίνθων.
Διαδίκτυο.

Εικ. 29 Πρόσφυγες στα οδικά έργα στην περιοχή της Νεοκαισάρειας.
Φωτογραφία της Έλλης Παπαδημητρίου, Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

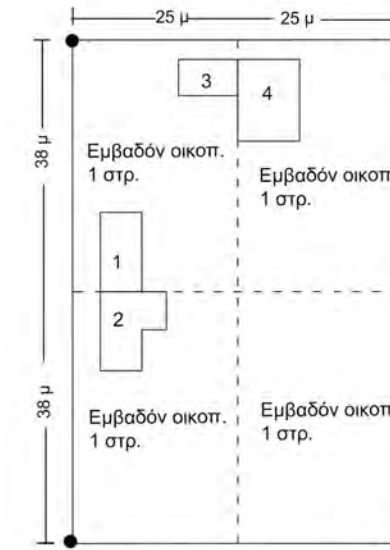
Εικ. 30 Υφιστάμενη προσφυγική κατοικία στη Νεοκαισάρεια.
Φωτογραφία της συγγραφέως.

Τμήμα Σχεδίου Διανομής Οικοπέδων 1955
Οικισμός Ανατολής

Υφιστάμενη κατάσταση Οικοδομικών Τετραγώνων στην Ανατολή

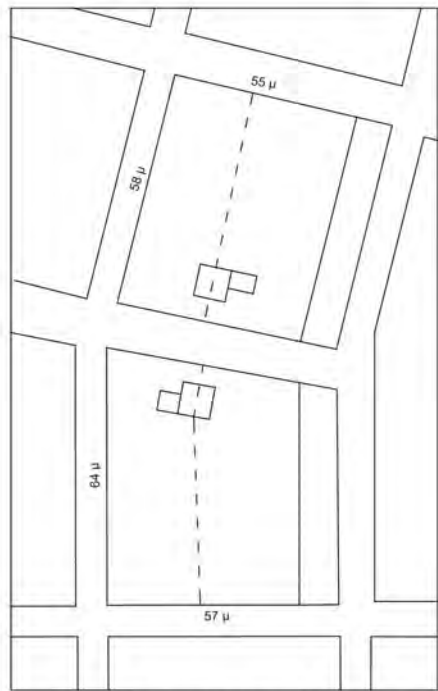

Παράδειγμα διάταξης κατοικιών στην Ανατολή

- Εμβαδόν Κατοικίας ① : 75 τμ
- Εμβαδόν Κατοικίας ② : 96 τμ
- Εμβαδόν Κατοικίας ③ : 49 τμ
- Εμβαδόν Κατοικίας ④ : 115 τμ

* Οι κατοικίες που αποτυπώθηκαν στη διανομή του 1955 πιθανόν να περιλαμβάνουν επεκτάσεις των αρχικών κτιρίων

Εικ. 31 Η εξέλιξη τμήματος του οικισμού Ανατολής από το 1955 μέχρι το 2022.
Σχέδιο της συγγραφέως.

Τμήμα Σχεδίου Διανομής Οικοπέδων 1955
Οικισμός Μπάφρας

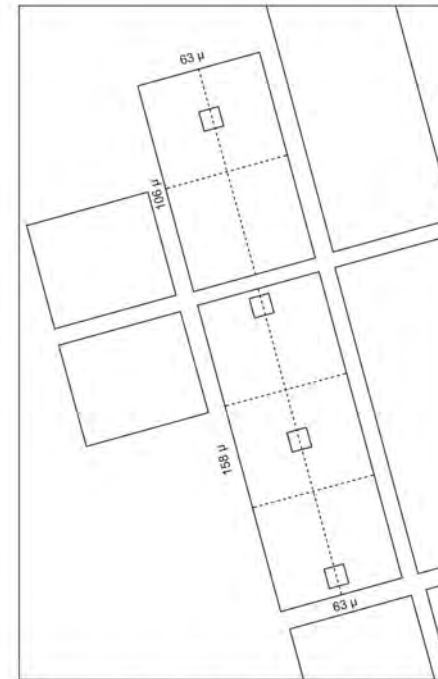

Υφιστάμενη κατάσταση Οικοδομικών Τετραγώνων στην Μπάφρα

Εικ. 31

Εικ. 32

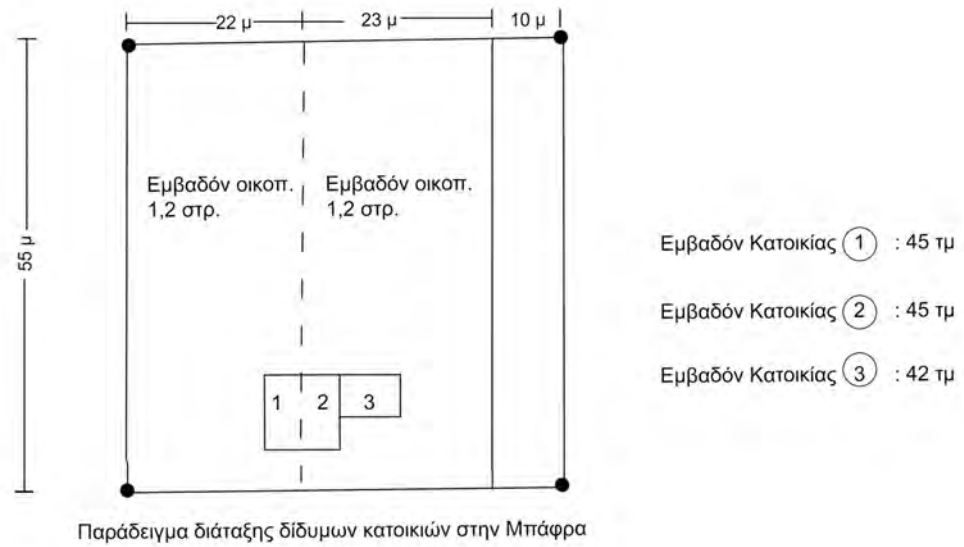
Εικ. 33

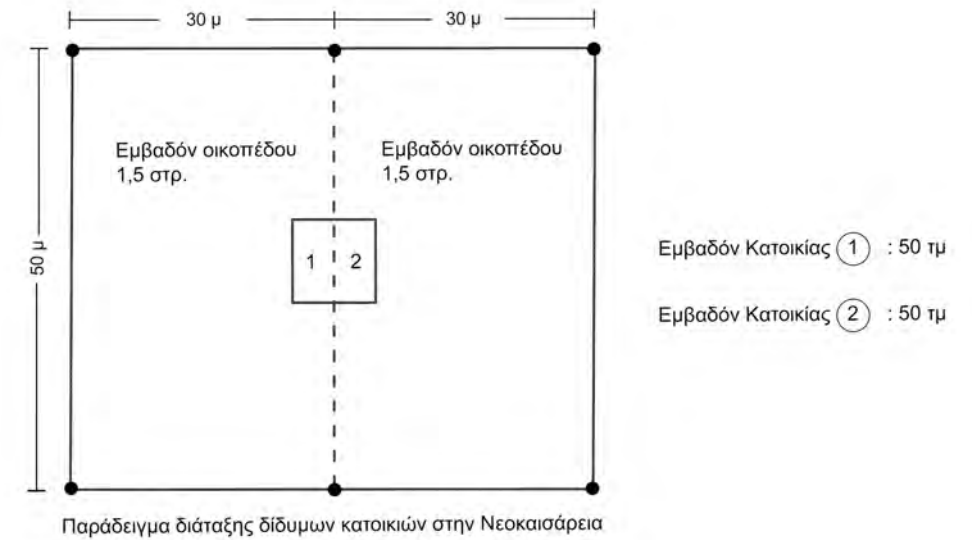
Τμήμα Σχεδίου Διανομής Οικοπέδων 1934
Οικισμός Νεοκαισάρειας

Υφιστάμενη κατάσταση Οικοδομικών Τετραγώνων στην Νεοκαισάρεια

Εικ. 32 Η εξέλιξη τμήματος του οικισμού Μπάφρας από το 1955 μέχρι το 2022.
Σχέδιο της συγγραφέως.

Εικ. 33 Η εξέλιξη τμήματος του οικισμού Νεοκαισάρειας από το 1934 μέχρι το 2022.
Σχέδιο της συγγραφέως.

Αντιμιλιταριστική ποίηση

Κώστας
Καρωτάκης

Γιοσέφ Ελιγιά

Ναπολέον
Λαπαθιώτης

Η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή μέσα από τα μάτια των λογοτεχνών

Κώστας Πρέντζας

Φιλολόγος, Δρ Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε για τον Ελληνισμό τον επίλογο μιας πολεμικής περιπέτειας έντεκα ετών, από την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, το καλοκαίρι του 1912, έως και τη συνθήκη της Λοζάνης το 1923. Μιας περιπέτειας πλήρους ηρωικών στιγμών στα πεδία των μαχών, διαπραγματευτικών επιτυχιών στα τραπέζια των διπλωματικών συνομιλιών, αλλά και έντονης πολιτικής διαμάχης στο εσωτερικό της χώρας, αποτυχιών και της τελικής Καταστροφής. Μέσα σε έντεκα χρόνια ο ελληνικός λαός έζησε κάποιες από τις πλέον έντονες συναισθηματικά στιγμές στην ιστορική του πορεία. Πατριωτική έξαρση, υπερηφάνεια, ελπίδες για περαίωση των εθνικών μύθων και σκοπών, απογοήτευση, φανατισμός, διάψευση, άρνηση και τελικά παραίτηση. Αυτές οι εξάρσεις και μεταπτώσεις αποτυπώθηκαν γλα-

φυρά στα έργα των Ελλήνων λογοτεχνών και ποιητών της εποχής.

Η παρούσα εργασία θέτει ως στόχο την ιχνηλάτηση του αντίκτυπου που είχε η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή στο έργο των πεζογράφων και ποιητών της εποχής του Μεσοπολέμου ή και αργότερα. Δεν πρόκειται όμως για μια «γραμματολογική» παρουσίαση των λογοτεχνών της εποχής, ούτε για «αποδελτίωση» όλων των έργων – συγχρόνων και μεταγενέστερων των γεγονότων – που συντέθηκαν με αφορμή και εκκίνηση την Μικρασιατική Καταστροφή. Αντίθετα, η μελέτη μας έχει ως σκοπό να καταδείξει πως οι λογοτέχνες και ποιητές, ευαίσθητοι δέκτες των βιωμάτων, αλλά και της ατμόσφαιρας της εποχής, βοηθούν εμάς να κατανοήσουμε μέσα από το προσωπικό τους υφολογικό πρίσμα την επί-

δραση των γεγονότων τόσο στους ίδιους όσο και επί του συνόλου των Ελλήνων – στο μέτρο που το έργο τους αντιπροσωπεύει το κοινό συναίσθημα.

Τα επεισόδια της τραγωδίας συνοδεύονταν πάντα – είτε σύγχρονα είτε ως ετεροχρονισμένοι απόηχοι – από τις στάσιμες αντανάκλασεις των γεγονότων πάνω στο λογοτεχνικό κάτοπτρο. Η λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιόδους: σε εκείνη των αρχών της περιπέτειας, την λίγο πριν την κατάρρευση και φυσικά την μετά την Καταστροφή και τα δραματικά της επακόλουθα.

Η πρώτη περίοδος χαρακτηρίζεται κυρίως από ένα αίσθημα εθνικής έξαρσης, καθώς διαφαινόταν η ολοκλήρωση της Μεγάλης Ιδέας, ενός ιδεώδους που είχε γαλουχήσει το ελληνικό κράτος ήδη από το γενέθλιο λίκνο του. Και όχι άδικα. Η νικηφόρα έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων και η είσοδος, τελικά, της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με την πλευρά των μετέπειτα νικητών, έδωσε την εντύπωση ότι κοντά στον τριπλασιασμό της ελληνικής επικράτειας, μετά και την συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913), θα πραγματώνονταν και ο προαιώνιος – αλλά ανεδαφικός – πόθος για την ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη το Μάιο του 1919 έμοιαζε ως το πρώτο βήμα για την έφοδο προς την Κόκκινη Μηλιά. Θρύλοι και εθνικοί μύθοι έμοιαζαν πια να περνούν από τη σφαίρα του φαντασιακού στην πραγματικότητα και μια χώρα, ήδη καθημαγμένη υλικά από έναν εφτάχρονο πόλεμο και ψυχικά από έναν διχασμό, βρήκε νέα ορμή για μια ακόμα – την τελική –

έφοδο.

Στην πρώτη, τη γεμάτη ενθουσιώδεις προσδοκίες περίοδο, εντάσσονται σημαντικοί εκπρόσωποι της γενιάς του 1880: Κωστής Παλαμάς, Γεώργιος Δροσίνης, Ιωάννης Πολέμης, Αλέξανδρος Πάλλης και Αργύρης Εφταλιώτης, ενώ με κάποιες επιφυλάξεις στη χορεία αυτών ορισμένοι μελετητές εντάσσουν τον Κ.Π. Καβάφη.

Ο πάντα ευσυγκίνητος προς το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, Κωστής Παλαμάς, ενστερνίζεται τον ενθουσιασμό της πρώτης περιόδου. Μόλις δύο εβδομάδες μετά την αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, δημοσιεύει το ποίημα *Ιωνία*, το οποίο μοιάζει σαν λυτρωτική απάντηση των πόθων του ποιητή, όπως είχαν εκφραστεί πολλά χρόνια πριν, το 1907, με το ποίημα *Ανατολή*. Μια αδιευκρίνιστη σκιά, ωστόσο, σκοτεινιάζει το ονειρικό τοπίο και ο Παλαμάς μοιάζει να το αντιλαμβάνεται. Στο δεύτερο από τα *Δεκατετράστιχα* (1919), ο ποιητής επισημαίνει τους αδιόρατους, ακόμα, για τους πολλούς κινδύνους που απειλούν τον Ελληνισμό της Μικρασίας, μετά την επέμβαση του ελληνικού στρατού, αλλά και την ύποπτη στάση των συμμάχων.

Αντίστοιχα, εμπνεόμενος από τον πατριωτικό παροξυσμό της νικηφόρας πρώτης περιόδου, ο Δροσίνης, συγκεντρώνει στη συλλογή *Πύρινη Ρομφαία* ποιήματα της περιόδου 1912-1921, όπου σε αρκετά η έμπνευσή του βασίζεται σε γνωστούς εθνικούς μύθους, ενώ και ο τίτλος αναφέρεται στη λαϊκή παράδοση, σύμφωνα με την οποία άγγελος Κυρίου «καταβάς φέρων ρομφαίαν» θα έσωζε την Πόλη. Το ποίημα

Πέντ' αιώνες της συλλογής, στο οποίο επαναλαμβάνονται στερεοτυπικοί μύθοι σχετικά με την αναβίωση του Βυζαντίου (όπως ο μαρμαρωμένος βασιλιάς κ.ά.) αποδίδουν, παράλληλα με τους πόθους του Έθνους για αναμόρφωση του «*αρχαίου κάλλους*», και την απογοήτευση, μετά τη συντριβή της Καταστροφής. Στην ίδια έκδοση με τη *Ρομφαία* περιλαμβάνεται και η συλλογή *Αλκυονίδαι*. Ο ποιητής αποσύρεται τώρα σε έναν ηδυπαθή παράδεισο του παρελθόντος, με τις αναμνήσεις των ερωτικών σκιρτημάτων της πρώτης νιότης να λειτουργούν ως ασπίδα απέναντι σε μια ζοφερή πραγματικότητα.

Στη νικηφόρα πορεία των ελληνικών όπλων αφιερώνονται ποιήματα από όλους σχεδόν τους ποιητές της γενιάς του 1880, όπως οι Μιλτιάδης Μαλακάσης, Ιωάννης Πολέμης, Αλέξανδρος Πάλλης, Αργύρης Εφταλιώτης κ.ά¹.

Το καλοκαίρι του 1922, παρά τις διαβεβαιώσεις της κυβέρνησης και τα πλήρη ενθουσιασμού πολεμικά ανακοινθέντα των επιτελείων, μια αδιόρατη σκιά απλώνονταν πάνω από το μέτωπο του Σαγγαρίου... Η λογοτεχνική παραγωγή σταματά, μοιάζει να κρατά την ανάσα της, αφουγκραζόμενη τις μακρινές ακόμα αστραπές. Και ξαφνικά, αν και όλοι το περίμεναν, όλοι το ψυχανεμίζονταν, ξέσπασε η καταγίδα. Το μέτωπο καταρρέει, οι στρατιώτες ασύντακτα υποχωρούν, ολόκληρες μονάδες αιχμαλωτίζονται

μαζί με την ηγεσία τους... Και κοντά στους μεμονωμένους στρατιώτες ή στα χακί μπουλούκια που τρέχουν προς τα παράλια, άλλα ποτάμια, αυτά των χριστιανικών πληθυσμών κατακλύζουν τους δρόμους που οδηγούν προς μια αδιευκρίνιστη σωτηρία. Χιλιάδες κυνηγημένοι συρρέουν στα μικρά και μεγάλα λιμάνια και με κάθε μέσο προσπαθούν να περάσουν στην αντικρινή «ασφαλή» στεριά. Οι πιο άτυχοι εγκλωβίζονται στα μεγάλα λιμάνια μεταξύ του φανατισμού των διωκτών τους και της αδιαφορίας των ομοεθνών και των συμμάχων τους. Εκατοντάδες χιλιάδες, εν μια νυκτί, ξεριζωμένων κατακλύζουν τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, αρχικά, και την ηπειρωτική Ελλάδα στη συνέχεια, ενώ και στη Θράκη οι χριστιανικοί πληθυσμοί μετακινούνται μαζικά δυτικότερα.

Ο Παλαμάς, συγκλονισμένος από την κατάρρευση του ονείρου, προσπαθεί να απαντήσει στα ερωτήματα που του γεννήθηκαν από την Καταστροφή, αναζητώντας τους ενόχους. Στα τέλη Αυγούστου 1922 δημοσιεύει το πρώτο μέρος ενός ποιήματος με τίτλο οι *Λύκοι*. Θα το συμπληρώσει με δύο ακόμα μέρη που δημοσιεύονται στις 2 και 7 Σεπτεμβρίου, αντίστοιχα. Το συγκεκριμένο ποίημα με τα τρία του μέρη φανερώνει τη συναισθηματική θύελλα που ταλανίζει τον ποιητή, θύελλα που τον οδηγεί σε συνεχείς ψυχολογικές μεταβολές. Στο πρώτο μέρος που τιτλοφορείται οι *Λύκοι* ο Παλαμάς συμπυκνώνει την οργή της

1. Βλ. ενδεικτικά: *Κατακαχημένη Ελληνισμέ!* του Μ. Μαλακάση, *Μικρασία* του Ι. Πολέμη, *Σμύρνη* του Αλ. Πάλλη.

κοινής γνώμης για όσους παράγοντες συντέλεσαν στην Καταστροφή, καταγγέλλει και παράλληλα θρηνεί για την Καταστροφή τόσο της Ιωνίας όσο και του μεγάλου και άπιαστου ονείρου. Ο Παλαμάς, όμως, δεν αποποιείται το όνειρο και ενστικτωδώς αντιδρά στη ζοφερή πραγματικότητα. Με το δεύτερο μέρος που τιτλοφορείται *Γαλήνη* μοιάζει να καλωσορίζει τη λύση του δράματος. Η οργή αλλάζει θέση με την αισιοδοξία, την ελπίδα ότι, μέσα από την Καταστροφή, θα επιστρέψει η γαλήνη και η πολυπόθητη ειρήνη. Ωστόσο, η αγωνία για όσα θα έρθουν δεν επιτρέπει νέες ονειροπολήσεις. Το τρίτο μέρος είναι μια κραυγή αγωνίας για το σκοτεινό μέλλον, ένα ακόμα ξέσπασμα για τα δεινά που περιμένουν την πατρίδα. Λίγο αργότερα στρέφει το βλέμμα του με συμπόνια προς τους πρόσφυγες και τους αφιερώνει το ποίημα *Το τραγούδι των προσφύγων*².

Στα επόμενα χρόνια ο Παλαμάς θα επανέλθει στο θέμα της Καταστροφής, γράφοντας συνολικά άλλα πέντε ποιήματα που αναφέρονται στην Καταστροφή (*Γνώμες, καρδιές, όσοι Έλληνες* (1925), *Η Πατρίδα στους Νεκρούς της* (1929), *Χρυσόστομος* (1931), *Στον φίλο Μιχαήλ Αργυρόπουλο* (1931) και *Στον ποιητή Απόστολο Μαμμέλη* (1931), στα οποία διαφαίνε-

ται μια νότα αισιοδοξίας για την επιβίωση της Μεγάλης Ιδέας³.

Το δράμα των προσφύγων, η δραματική πραγματικότητα που βιώνουν, η αδυναμία του ελληνικού κράτους να τους περιθάψει, η εχθρική διάθεση του ντόπιου πληθυσμού προς τους νεοφερμένους, αλλά και ο αγώνας των προσφύγων να ορθοποδήσουν στη νέα τους πατρίδα, θα αποτελέσουν τα θέματα των ποιητικών και λογοτεχνικών έργων, τα οποία θα περιληφθούν στην δεύτερη περίοδο, την μετά την Καταστροφή και έλευση των προσφύγων. Παράλληλα, η μετά τον πόλεμο πραγματικότητα, η γενικότερη απογοήτευση από την διάψευση των προσδοκιών για μια *Μεγάλη Ελλάδα* οδήγησε ορισμένους λογοτέχνες σε νέους δρόμους, στο αντιμιλιταριστικό πνεύμα που κυριαρχούσε στην Ευρώπη, στην καταγγελία και τη ριζοσπαστικοποίηση.

Ο Κώστας Καρυωτάκης δημοσιεύει το 1927 δύο ποιήματα: το *Όταν άνθη έδένατε...* (από τα *Ελεγεία*), στο οποίο καταγγέλλονται όσοι ευθύνονταν για τη Μικρασιατική Εκστρατεία και για την τελική αποτυχία της, ενώ παράλληλα εκφράζεται και η συμπάρασταση προς τους στρατιώτες που θυσιάστηκαν· το ποίημα αυτό συνδέεται με τη γνωστή αντιμιλιταρι-

στική στάση του ποιητή στο ποίημα *Εις Ανδρέαν Κάλβον* (από τις *Σάτιρες*), όπου ο Καρυωτάκης συγκρίνει, τα στρατιωτικά ιδανικά του 1821 με την ηθική παρακμή του στρατού μετά το 1922, και σατιρίζει την ταχεία εξέλιξη όσων νικών είχαν κερδηθεί στο όνομα της «Ελευθερίας», στη «δουλεία» μιας στρατιωτικής δικτατορίας. Στην μοίρα των προσφύγων και την αντιμετώπισή τους από τους κρατικούς υπαλλήλους αναφέρεται και το «μικρο-διήγημα» *Ένας Πρακτικός Θάνατος*, το οποίο μεταφέρει, πιθανόν, εμπειρίες του ίδιου από την ολιγόμηνη θητεία του στο Γραφείο Εποπτείας Εγκατάστασης Προσφύγων⁴. Την ίδια περίοδο ο Ναπολέων Λαπαθιώτης γράφει τα ποιήματα *Ερινύες* και *Ο ταγματάρχης*. Τέλος ο Γιαννιώτης Γιοσέφ Ηλία Καμπιλής, ο γνωστός μας Γιοσέφ Ελιγιά, με τα ποίημα *Αντιμιλιταρισμός* ή *Η μπότα*, προκαλεί αίσθηση και ταραίζει τα ήσυχα νερά της επαρχιακής μας πόλης.

Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Καβάφη είναι πιο περίπλοκη. Πολλοί μελετητές αποδίδουν στα ποιήματα *Πάρθεν*, του 1921 και *Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας Πολεμήσαντες*, που ανήκει σε έναν κύκλο ποιημάτων των χρόνων 1921-1922, άμεση σχέση με τη Μικρασιατική Καταστροφή, ενώ και για το ποίημα *Εις Ιταλικήν Παραλίαν*, του 1925, εκφράστηκε η άποψη ότι αποτελεί υπαινιγμό για την υποδοχή των

προσφύγων στον ελλαδικό χώρο. Ας μας επιτραπεί μια παρατήρηση: η ανάγνωση και η πρόσληψη ενός ποιήματος από το κοινό δεν είναι πάντα απαραίτητο να ταυτίζεται με την αφόρμηση του δημιουργού. Η χρονολογική εγγύτητα των ποιημάτων με τα ιστορικά γεγονότα δεν αποτελούν ακλόνητη απόδειξη για την ταύτισή τους με αυτά. Ας αποδεχθούμε επομένως την δεδηλωμένη άρνηση του ίδιου του ποιητή να ταυτίσει τα συγκεκριμένα ποιήματα με τα σύγχρονά τους γεγονότα. Εξάλλου, η ίδια η ποίηση του Καβάφη, βαθιά συμβολική, μας επιτρέπει να ερμηνεύσουμε τα σύμβολά του κατά το δοκούν⁵.

Στα χρονογραφήματα του Παύλου Νιρβάνα στην εφημερίδα *Εστία*, η εικόνα του κατατρεγμένου, από την Καταστροφή και την κρατική αδιαφορία, πρόσφυγα, επανέρχεται συχνά. Δύο χαρακτηριστικά χρονογραφήματα του Νιρβάνα, *Το προσφυγόπουλο του ουρανού* και *Η τραγωδία των προσφύγων*, καταγγέλλουν την κρατική αδιαφορία, αλλά και την απαξιοτική συμπεριφορά των γηγενών προς τους πρόσφυγες. Και μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια: ο Νιρβάνας έγραψε το σενάριο για την κινηματογραφική ταινία *Η μπόρα*, όπου γίνεται έμμεση αναφορά στη Μικρασιατική Εκστρατεία και την τύχη των Ελλήνων στρατιωτών που συμμετείχαν σε αυτή. Η πρώτη κινηματογραφική αναφορά στην Καταστροφή, από

2. Το ποίημα ανήκει στη συλλογή *Πεντασύλλαβοι και Παθητικά Κρυφομιλήματα* της σειράς *Επικοί Καιροί*. Ο Παλαμάς το έγραψε το Νοέμβριο του 1922 και το απήγγειλε η Κούλα Ζερβού-Αγκωνάκη σε χοροεσπερίδα που έγινε σε αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου *Παρνασσός* και διοργανώθηκε για την ενίσχυση των Προσφύγων.

3. Haas 1992, 210.

4. Haas 1992, 215-220.

5. Για την αντιπαράθεση, σχετικά με την επικαιρότητα των ποιημάτων του Καβάφη, βλ. Haas 1992, 211-215.

τη γραφίδα ενός ποιητή...

Ο Ηλίας Βενέζης διασώζει τα πρώτα λόγια που αντάλλαξαν με τον Στρατή Μυριβήλη την ημέρα της άφιξής του στη Μυτιλήνη, μετά την απελευθέρωσή του από τα Αμελέ Ταμπουρού (Τάγματα Εργασίας) το 1924.

- *Τί σκοπεύεις να κάνεις τώρα;*
- *Να ξεχάσω! –είπα απλά.*
- *Πρέπει να τα γράψεις όλα.*
- *Όλα!; –Ρώτησα με αγωνία.*
- *Όλα!*⁶

Στον σύντομο αυτό διάλογο συμπυκνώνονται τα κύρια θεματικά κέντρα της πεζογραφίας, μετά την Καταστροφή: η καταγραφή των βιωμάτων της Εκστρατείας, της φυγής, ο αγώνας των προσφύγων για επιβίωση, το ριζωμα στη νέα πατρίδα και, τέλος, οι σχέσεις μεταξύ γηγενών και «επήλυδων». Η πεζογραφία, σε αντίθεση με την ποίηση, μειονεκτεί ως προς την αμεσότητα της αντίδρασης στο γεγονός. Τα βιώματα και τα συναισθήματα φιλτράρονται μέσα από την αναγκαία απόσταση που απαιτεί η συγγραφή και η ολοκλήρωση των πεζογραφημάτων. Οι πεζογράφοι που αναδείχθηκαν την επομένη της Καταστροφής ή και τα επόμενα χρόνια, εντάσσονται γραμματολογικά στη λεγόμενη «γενιά του '30»⁷. Από

τους λογοτέχνες αυτούς, σημαντικός αριθμός έλκει την καταγωγή του από τη Μικρά Ασία και την Ανατολή γενικότερα. Η συνεισφορά τους ήταν πολλαπλή, καθώς, πέρα από την παραγωγή ορισμένων από τα κορυφαία κείμενα της νεότερης λογοτεχνίας, η καταγραφή του προσωπικού βιώματος βοήθησε όλη την ελληνική κοινωνία να συμμεριστεί τα τραγικά γεγονότα⁸.

Τα πρώτα πεζογραφήματα με κεντρικό θέμα την Καταστροφή εμφανίζονται σχεδόν αμέσως μετά τα δραματικά γεγονότα. Η *Νιόβη* του Κώστα Ζουμπουλίδη εκδόθηκε το 1926 και είναι, πιθανότατα, το πρώτο μυθιστόρημα, στο οποίο περιγράφεται η ζωή στη Σμύρνη και η Καταστροφή της. Δύο χρόνια αργότερα ο πρόσφυγας Σωκράτης Προκοπίου δημοσιεύει το μυθιστόρημα *Σαν ψέμματα και σαν αλήθεια*, με υπότιτλο *Ιστορικών μικρασιατικών μυθιστορημάτων με εικόνας* (1928), στο οποίο καταγγέλλει την αδιαφορία του ελληνικού κράτους για την περίθαλψη των προσφύγων και την αναλγησία του ντόπιου πληθυσμού⁹.

Ο Ηλίας Βενέζης, αποτελεί ένα κατεξοχήν λογοτεχνικό τέκνο της Καταστροφής. Οι εφηβικές εμπειρίες του από την Καταστροφή και την αιχμαλωσία του δημοσιευμένες, αρχικά, σε συνέχειες στην εφημερίδα

Καμπάνα της Μυτιλήνης (1924) ενσαρκώνονται λογοτεχνικά στο *Νούμερο 31328* (1931), ενώ αργότερα θα περιγράψει τις προσπάθειες των προσφύγων να ριζώσουν στο *Γαλήνη* (1936). Με τα διηγήματα *Αιολική Γη* (1943) και *Μικρασία Χαίρε* (1974), ο Βενέζης επανέρχεται με μια νοσταλγική διάθεση σε μια εξιδανικευμένη πατρογονική γη που πια έχει χαθεί.

Η ιστορία ενός αιχμαλώτου (1929) του Στρατή Δούκα εντάσσεται στο πλαίσιο της αντιπολεμικής λογοτεχνίας. Βασισμένο σε αφηγήσεις προσφύγων, την προσωπική του εμπειρία αλλά και την πραγματική ιστορία του κεντρικού ήρωα, τον οποίο ο συγγραφέας γνώρισε στην Κατερίνη και κατέγραψε τη μαρτυρία του, το έργο του Δούκα κινείται μεταξύ αυτοβιογραφίας και μαρτυρίας ενός αυτόπτη μάρτυρα της Καταστροφής.

Ο Στρατής Μυριβήλης σηματοδύεται από τις εμπειρίες του τόσο στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όσο και στο Μικρασιατικό Μέτωπο. Στη *Ζωή εν Τάφω* (1924) συναντά δημιουργικά το αντιπολεμικό και αντιμιλιταριστικό πνεύμα που γεννήθηκε στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία μέσα από τα συντρίμια του Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και, παρόλο που ο αναγνώστης γνωρίζεται με τις συνθήκες ζωής των στρατιωτών στα πεδία των μαχών και τα χαρακώματα εκείνου του πολέ-

μου, ο συγγραφέας ενσωματώνει στη διήγησή του εμπειρίες – κοινές άλλωστε – και από το μικρασιατικό μέτωπο. Στα επόμενα έργα του, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια* (1932) και *Η Παναγιά η Γοργόνα* (1949) αποτυπώνεται η έλευση των προσφύγων, η εναγώνια πάλη τους να ριζώσουν στην απέναντι – τελικά όχι τόσο φιλόξενη – στεριά και η αρνητική στάση των ντόπιων απέναντι στους – ομόθρησκους μεν, πάντα ξένους δε – νεοφερμένους.

Αντίστροφο μοτίβο αποτελεί ο ξεριζωμός των Τούρκων που παρουσιάζεται – για πρώτη ίσως φορά – στο *Το χρονικό μιας πολιτείας* (1938) του Παντελή Πρεβελάκη, όπου περιγράφεται το ξεριζωμα των Τουρκοκρητικών, κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών.

Μια ακόμα προσέγγιση του θέματος της Καταστροφής ήταν η νοσταλγική αναπόληση της ζωής στις παλιές πατρίδες, οι αναμνήσεις της αρμονικής συμβίωσης χριστιανών και μουσουλμάνων, οι σχέσεις των ανθρώπων, ενώ η Καταστροφή αποτελεί πια, όχι το κύριο αλλά το τελευταίο, το σκοτεινότερο κεφάλαιο. Η πλειοψηφία των έργων αυτών καταγράφεται, κατά τη δεκαετία του '60, χωρίς φυσικά να λείπουν αντίστοιχες προσεγγίσεις και κατά την προηγούμενη περίοδο.

6. Ο διάλογος διασώζεται από τον Βενέζη στο μυθιστόρημα *Αιολική γη*.

7. Για την επίδραση που άσκησε η Μικρασιατική Καταστροφή στη διαμόρφωση της γενιάς του '30 βλ. Πολίτη 1993, 306 κ.έ.

8. Demirözü 2010, 287.

9. Ο Σωκράτης Προκοπίου θα επανέλθει, χρόνια αργότερα, με τα μυθιστορήματα: *Το κομπολόι του δερβίση* (1947), *Σπίθες απ' την τσιπούκα του παππού μου* (1948), *Οι Αλαούται* (1950), *Αναζητώντας τη Σμύρνη μας* (1956), όπου οι αναμνήσεις της πρότερης ειρηνικής ζωής συμπλέκονται με το θέμα της Καταστροφής.

Στα πρώτα έργα που επικεντρώνεται στη θεματική της νοσταλγίας της «χαμένου παράδεισου» εντάσσεται το διήγημα *Εκείνοι που έμειναν* (1933) της Τατιάνας Σταύρου και *Η φυλή των ανθρώπων* (1932) του Θράσου Καστανάκη. Και οι δύο θα επανέλθουν αργότερα στο ίδιο μοτίβο με τα διηγήματα *Το καλοκαίρι πέρασε* (1943) η πρώτη, *Ο Χατζή Μανουήλ* (1956) και *Η παγίδα* (1962) ο δεύτερος. Ο Λεωνής του Γιώργου Θεοτοκά, *Στου Χατζηφράγκου* (1962) του Κοσμά Πολίτη, *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου* (1962) του Φώτη Κόντογλου και η *Λωξάντρα* (1963) της Μαρίας Ιορδανίδου αποτυπώνουν σκηνές από την ειρηνική συνύπαρξη Ελλήνων και Τούρκων. Τέλος, στην ίδια θεματική εντάσσεται και το *Σπορά δίχως θερισμό* (1975) του Παύλου Φλώρου. Ο Μενέλαος Λουντέμης, πρόσφυγας και ο ίδιος, στο μυθιστόρημα *Συννεφιάζει* (1946) απεικονίζει το ανακατεμένο πλήθος της προσφυγιάς, κατά την ανταλλαγή πληθυσμών, όπου Τούρκοι κι Έλληνες αφήνουν τα σπίτια τους για να πάνε εκεί που ορίζουν οι συμφωνίες των κρατών, ένας μεγάλος ξεριζωμός λαών. Στα επόμενα έργα του

η Καταστροφή θα είναι πια μόνο μια σκιά που θα βαραίνει αδιόρατα τις προσπάθειες των ηρώων να ριζώσουν στη νέα πατρίδα. Στα μυθιστορήματα *Οι νεκροί περιμένουν* (1959) και τα πολυδιαβασμένα *Ματωμένα Χώματα* (1962) της Διδούς Σωτηρίου οι αναμνήσεις της ειρηνικής συμβίωσης, αλλά και της εναγωνίας πάλης για επιβίωση μέσα από της φλόγες της Καταστροφής συμπλέκονται άρρηκτα.

Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν τα απομνημονεύματα παλιών πολεμιστών του μικρασιατικού μετώπου, τα οποία αντανakλούν τα βιώματα μιας διαφορετικής ομάδας ανθρώπων που βίωσαν την Εκστρατεία και την Καταστροφή από διαφορετική σκοπιά. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί ότι, τα πρώτα έργα αυτών των αυτοπτών μαρτύρων–πρωταγωνιστών, αρχίζουν να δημοσιεύονται σχεδόν αμέσως μετά την Καταστροφή. Το πρώτο σχετικό έργο είναι το *Αιχμάλωτοι των Τούρκων* του Σμυρνιού Χρήστου Σπανομανώλη που γράφτηκε το 1923, σχεδόν αμέσως μόλις είχε γυρίσει από την αιχμαλωσία, αλλά εκδόθηκε πολύ αργότερα, το 1969¹⁰.

10. Από τα πολλά αυτοβιογραφικά πονήματα με κεντρικό θέμα τη Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή ξεχωρίζουν τα ακόλουθα: *Αιχμάλωτος στη Μικρά Ασία* του Πολύμερου Μοσχοβίτη, που δημοσιεύτηκε αρχικά σε συνέχειες στην εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα*, από τις 19 Δεκεμβρίου 1932 ως τις 2 Απριλίου 1933 κι επανεκδόθηκε από την ίδια εφημερίδα το Μάρτιο του 1938. Ο συγγραφέας, αξιωματικός στη Μικρά Ασία και κατά την υποχώρηση αιχμαλωτισθείς μαζί με ολόκληρη τη μεραρχία του, στηλιτεύει την ανικανότητα της διοίκησης και εκφράζει την πικρία του για τα δεινά της εθνικής τραγωδίας. *Η Εκστρατεία στη Μικρά Ασία*, του δάσκαλου Γιώργου Υφαντή ο οποίος αυτοβιογραφείται και παρουσιάζει τα γεγονότα από τη σκοπιά των προσωπικών βιωμάτων του. Τέλος, το αυτοβιογραφικό δίτομο έργο με τίτλο *Όσα Θυμάμαι* του Παννιώτη γιατρού Πέτρου Αποστολίδη, ο οποίος, στο πρώτο μέρος, καταγράφει τις εμπειρίες του ως στρατιωτικός ιατρός και κατόπιν ως αιχμάλωτος των Τούρκων.

Ένα σημαντικό στοιχείο που δεν πρέπει να αποσιωπάται είναι το γεγονός ότι ελάχιστοι Έλλαδίτες συγγραφείς αφιερώνουν στο θέμα ολόκληρα έργα, ενώ, και όσοι το κάνουν, στέκονται με ποικίλους τρόπους απέναντι στο θέμα. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος δημοσιεύει το 1934 το διήγημα *Πρόσφυγες*, στο οποίο αφηγείται τη συνδρομή που προσέφερε μια αθηναϊκή οικογένεια σε μια Μικρασιάτισσα, εξέλιξη που οδηγεί σταδιακά σε ευτυχή ερωτική κατάληξη και την αποκατάσταση της ίδιας και της οικογένειάς της. Η επικέντρωση στην ερωτική περιπέτεια της ηρωίδας, μοτίβο σταθερό στα έργα του Ξενόπουλου, δεν σημαίνει, όπως υποστηρίχθηκε ότι δεν έχει αντιληφθεί τη βαρύτητα της τραγωδίας του 1922¹¹.

Μια επίσης «ανορθόδοξη» ματιά απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα αποτυπώνεται στη *Ληλασία μιας ζωής* (1935) του Αντώνη Τραυλαντώνη. Στο διήγημα αυτό αποτυπώνεται η επιφυλακτική στάση του συγγραφέα προς τους πρόσφυγες, στάση που, όπως υποστηρίχθηκε, οφείλεται στα αντιβενιζελικά αισθήματα του συγγραφέα¹².

Ο Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης στο πρώτο μέρος της τριλογίας *Μαρία Πάρνη, Σταυροδρόμι* (1934) και, κυρίως, με το έργο *Δεκατρία χρόνια* (1969), η δράση του οποίου εκτείνεται, όπως δηλώνει κι ο τίτλος από

το 1909 ως το 1922, η αφήγηση ξαναγυρνά στην τραγική ερμηνεία της Καταστροφής και στην περιγραφή του εξαθλιωμένου πρόσφυγα. Αντίθετα, ο Ιωάννης Μιχαήλ Παναγιωτόπουλος στην *Αστροφεγγιά* (1945) καταγγέλλει την ανεπαρκή βοήθεια του κράτους προς τους δυστυχείς και εξαθλιωμένους πρόσφυγες. Στους Έλλαδίτες συγγραφείς θα πρέπει να εντάξουμε και τον Νίκο Καζαντζάκη. Ο Καζαντζάκης, ο οποίος υπηρέτησε σε καίριες θέσεις στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, θα καυτηριάσει την υποδοχή που επεφύλαξαν οι Έλλαδίτες στους πρόσφυγες μέσα από το μυθιστόρημα *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* (1954), αλλά *Οι αδερφοφάδες* (1963) για της άφιξή τους στον τόπο της νέας εγκατάστασής του. Ο Θέμος Κορνάρος στο βιβλίο του *Το ξεκίνημα μιας γενιάς. Από τα βαλτονέρια της Μεγάλης Ιδέας* (1962) παρακολουθεί την αγωνιώδη προσπάθεια των προσφύγων να ριζώσουν σε αγροτικές περιοχές της Θεσσαλίας και Μακεδονίας. Περνώντας σε μια άλλη πόλη που υποδέχθηκε μεγάλο αριθμό προσφύγων, τη Θεσσαλονίκη, ο Γιώργος Ιωάννου στη συλλογή διηγημάτων *Η μόνη κληρονομιά* (1974) περιλαμβάνει διηγήματα που αναφέρονται στους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Στο διήγημά του *Στου Κεμάλ το σπίτι*, περιγράφει τη συγκίνηση

11. Σταυροπούλου 2015, 384.

12. Σταυροπούλου 2015, 385, υποσ. 10.

μιας Τουρκάλας, που επισκέπτεται στη Θεσσαλονίκη μια οικογένεια, η οποία κατοικεί στη γειτονιά όπου έζησε ως παιδί ο Κεμάλ Ατατούρκ.

Η Καταστροφή περνά στο παρασκήνιο, ενώ η λογοτεχνική παραγωγή επικεντρώνονται στη νέα ζωή των προσφύγων και των απογόνων τους.

Γιαννιώτες λογοτέχνες και προσφυγιά

Η Μικρασιατική Καταστροφή δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη και τη λογοτεχνική παραγωγή των Ιωαννίνων. Στην περίπτωση αυτή όμως, παρουσιάζεται μια ιδιαιτερότητα ως προς την προσέγγιση του θέματος από τους Γιαννιώτες λογοτέχνες. Η έλευση των χριστιανών προσφύγων δεν αποτέλεσε τόσο σημαντική πηγή έμπνευσης όσο η υποχρεωτική μετακίνηση των Τουρκογιαννιωτών στα πλαίσια της ανταλλαγής των πληθυσμών το 1923. Η αρμονική συμβίωση με τους Τούρκους, οι οποίοι διαχωρίζονται ξεκάθαρα από την καταπιεστική Οθωμανική διοίκηση πριν την απελευθέρωση, επανέρχεται συχνά σαν θέμα, ξεκινώντας ήδη λίγα χρόνια μετά τα δραματικά γεγονότα¹³. Πρώτος σε μια σειρά λογοτεχνών που εστιάζουν σε αυτό το τοπικού ενδιαφέροντος θέμα είναι ο Χρήστος Χρηστοβασίλης. Στη συλλογή του *Γιαννιώτικα Διηγήματα*, και στο διήγημα *Το καϋμένο*

το Τζιαμί μας εστιάζει στην υποχρεωτική Ανταλλαγή των μουσουλμανικών πληθυσμών και συγκεκριμένα των Τουρκογιαννιωτών¹⁴.

Στο ίδιο κλίμα εντάσσεται και η διάσωση από τον Χρηστοβασίλη της ιστορίας του τελευταίου μουφτή των Ιωαννίνων, που πλαστογράφησε βεβαιώσεις της αλβανικής καταγωγής του για να αποφύγει την απέλαση από την γενέθλια πόλη, την οποία επαναλαμβάνει και ο Δημήτρης Χατζής εγκιβωτισμένη στο διήγημα *Σαμπεθαί Καμπιλής*, στο *Τέλος της μικρής μας πόλης*. Στην ίδια συλλογή διηγημάτων, και συγκεκριμένα στο διήγημα *Ο Σούλας ο Ταμπάκος*, σε μια ανώδυνη φαινομενικά αποστροφή, ο συγγραφέας μέσα από τις μύχιες σκέψεις του ήρωά του αποκαλύπτει την επικρατούσα στη μεγάλη πλειοψηφία των παλαιών κατοίκων αντίληψη για τους νεοφερμένους πρόσφυγες. Ο Σιούλας δεν ξέρει καν που κατοικούν.

Στο πολύτομο εξάτομο έργο του Ιωάννη Νικολαΐδη *Τα Γιάννενα του Μεσοπολέμου*, ένα συμπίλημα ιστορικής καταγραφής, συγκέντρωσης δημοσιογραφικών τεκμηρίων και λογοτεχνικής παραγωγής, ο συγγραφέας παρουσιάζει, μέσα από την αρθρογραφία του Χατζή-Πελλερέν στην εφημερίδα *Ήπειρος*, τις δύσκολες συνθήκες που αντιμετώπισε η γιαννιώτικη κοινωνία την επαύριον της Καταστροφής (την

ακρίβεια, την αισχροκέρδεια, τις ελλείψεις βασικών αγαθών), αλλά και την έλευση των προσφύγων στην πόλη¹⁵. Στην αφήγησή του συμπεριλαμβάνει και μια τρυφερή, αλλά φανταστική εικόνα για τον τρόπο που μια αστική γιαννιώτικη οικογένεια υποδέχθηκε και συνέδραμε μια αντίστοιχη οικογένεια προσφύγων από τη Σμύρνη¹⁶.

Το θέμα της Ανταλλαγής των πληθυσμών και ειδικότερα του αναγκαστικού εκπατρισμού των Τουρκογιαννιωτών επανέρχεται συχνά στο έργο των Γιαννιωτών διηγηματογράφων της νεότερης γενιάς. Υιοθετώντας και συνεχίζοντας την «ανθρωπιστική οπτική» των Γιαννιωτών ομότεχνών τους της γενιάς του 1880¹⁷, οι νεότεροι λογοτέχνες, όπως ο Ναπολέον Λαζάνης, ο Κίμων Τζάλλας, ο Φρίξος Τζιόβας, ο Γιάννης Δάλλας, ο Βασίλης Γκουρογιάννης επικεν-

τρώνονται στην συγκλονιστική για τη γιαννιώτικη κοινωνία μετακίνηση των Τουρκογιαννιωτών συμπολιτών και στις επιπτώσεις που είχε το γεγονός στο αστικό τοπίο των Ιωαννίνων¹⁸. Ο «άλλος» δεν προσλαμβάνεται πια ως εχθρός, αλλά ως ο γείτονας, ο συντοπίτης, ο συνάνθρωπος.

Τόσο η Μικρασιατική Εκστρατεία, η Καταστροφή, η επακόλουθη Ανταλλαγή των πληθυσμών και ο τιτάνιος αγώνας των προσφύγων να αφήσουν πίσω την συμφορά και να θεμελιώσουν μια καινούργια αρχή, όσο και οι αναμνήσεις από έναν παράδεισο – όπως φάνταζε – και την ειρηνική συνύπαρξη των λαών, βρήκαν όλα τη θέση τους στη λογοτεχνική έκφραση ποιητών και πεζογράφων της εποχής. Και αφού κατακάθισε ο κουρνιαχτός, αφού τα μοιρολόγια κόπασαν, αναδύθηκαν ξανά οι λυτρωτικές ανα-

15. Νικολαΐδης 1993, τόμ. 5, 15-17.

16. Νικολαΐδης 1993, τόμ. 4, 260-270.

17. Κούγκουλος 2020, 6-7.

18. Βλ. ενδεικτικά: Ναπολέον Λαζάνης, Ο Καθρέφτης “Der Spiegel”, “Ayna”, στο Ν. Eideneir – Α. Toker (επιμ.), *Kalimerhaba. Griechisch – Deutsch – Türkisches Lesebuch, Romiosini*, Köln 1991, 61-90. Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Η πόλις άδουσα. Ανθολόγιο ηπειρωτικής Πεζογραφίας*, Ιωάννινα 2002, 87-99. Κίμων Τζάλλας, *Η θυσία*, στο *Το κλείσιμο του κύκλου... Διηγήματα*, Εκδόσεις περιοδικού “Ενδοχώρα”, Γιάννινα 1965, 86-100.

Φρίξος Τζιόβας, *Ο βίος του μπασιό-Κωνσταντή*, «Κυρα-Πολυξένη η οσία, Ολβία μνήμη, Τα περιστέρια, στο Έξοδος για πάντα. Διηγήματα χ.χ.», Ιωάννινα 1991, 49-73, 75-118, 119-125, 187-190.

Γ. Δάλλας, *Ο δρόμος έβγαζε σε πανδοχεία, Λεπτομέρειες ενός χρονικού*, στο *Στο ρεύμα του ποταμού Ιστορίες του ηπειρωτικού νότου – Η Άνω Πόλις – Υπερορία*, Γαβρηλίδης, Αθήνα 2004, 193-196, 197-206. *Χρονοδείκτες*, Γαβρηλίδης, Αθήνα 2004.

Β. Γκουρογιάννης, *Ναζίφ, ο Τουρκογιαννιώτης*, στο *Από την άλλη γωνία*, Αθήνα 2006, 79-87.

13. Κούγκουλος 2020, 136-137.

14. Κούγκουλος 2020, 137.

μνήσεις της ειρηνικής ζωής και της συνεργασίας μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Επομένως, η λογοτεχνία της Καταστροφής, αφού κατέγραψε το βίωμα και το επικοινωνήσε στους συγχρόνους, αφού βοήθησε τόσο στην επούλωση των πληγών όσο και στη συνειδητοποίηση της καταστροφής, πρόσφερε μια ακόμα υπηρεσία: να καταδείξει ότι σε κάθε πόλεμο η μοίρα κάθε ανθρώπου είναι κοινή ακόμα και με εκείνον που, μέχρι χθες, φάνταζε ως εχθρός του. Αυτή την κοινή μοίρα συμπυκνώνει ο Μενέλαος Λουντέμης στην αφήγηση, που ακολουθεί, για να μας θυμίσει ότι σε κάθε πόλεμο τα μόνα πραγματικά θύματα είναι πάντα οι άνθρωποι.

Εκεί κάτω στο Βερτεκόπι γινόταν ένα αντάμωμα

λυπητερό. Βαγониές Ρωμοί και Ρωμιόπουλα ανέβαιναν για τον τούρκικο κάμπο της Καρατζόβας. Κι άλλες βαγониές με Τουρκόπουλα κατέβαιναν για τους γυαλούς της Ανατολής. Κάτι ταξίδια αθέλητα, απελπισμένα. Να ζηλεύει ο τούρκος το ρωμιό και ο ρωμιός τον τούρκο.

Ώρα καλή... - Αμάν... - Μην μας τα τυραννήσετε τα χωματάκια μας.

Και σμίγανε τα χέρια τους, μπροστά σε κάτι μάτια κατακόκκινα. Και τα τρένα σφυρίζανε και τρέχανε σαν τρελά, με κάτι βαρυκαρδισμένους ανθρώπους μέσα. Κάτι ήμερα, καλόβουλα δεντριά, που τα ξεριζώναν άπονα για να τα φυτέψουνε σε πικρά χώματα και ξένα.

Μ. Λουντέμης, *Συννεφιάζει*, 14-15.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κούγκουλος 2020: Κούγκουλος Θ.Β., Από την ηθογραφία στον αναστοχασμό των τοπικών ταυτοτήτων: Οι μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων στην πεζογραφία του Χρήστου Χρηστοβασίλη και της Emel İnci, στο *Ο Σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, στο Βαρβούνης Μ. Γ. (επιμ.), Κομοτηνή, 123-144.

Νικολαΐδης 1993: Νικολαΐδης Ι.Ν., *Τα Γιάννενα του Μεσοπολέμου*, τόμ. 4, 5, Ιωάννινα.

Πολίτης 1993: Πολίτης Λ., *Η Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα.

Σταυροπούλου 2015: Σταυροπούλου Έ., Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις), στο Δημάδης Κ. Α. (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, Πρακτικά Ε΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, τόμ. Γ΄, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών*, Αθήνα, 379-395.

Χρηστοβασίλης 2007: Χρηστοβασίλης Χ., *Γιαννιώτικα Διηγήματα* (προλεγόμενα Β. Γκουρογιάννης, φιλολογική επιμ. – επίμετρο Δρ. Κατσίλα), Ροές, Αθήνα.

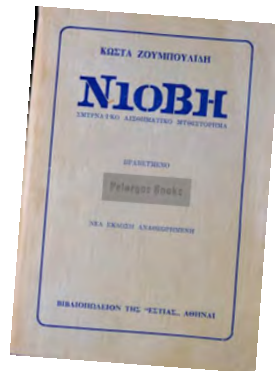
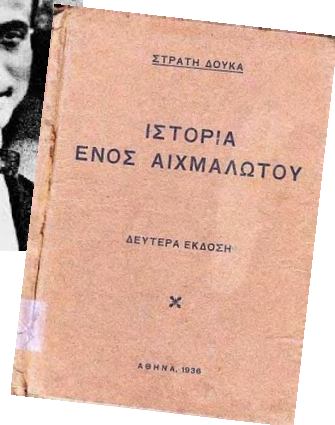
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Demirözü 2010: Demirözü D., Το 1922 και η προσφυγιά στην ελληνική και την τουρκική αφήγηση, *Erytheia* 31, 281-307.

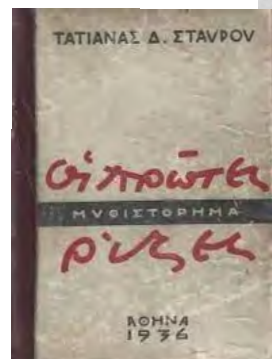
Haas 1992: Haas D., The Poetic Responce to the Asia Minor Disaster, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 199-222.

Στρατής Δούκας

Τατιάνα Σταύρου

Γιώργος Θεοτοκάς

Φώτης Κόντογλου

Διδώ Σωτηρίου

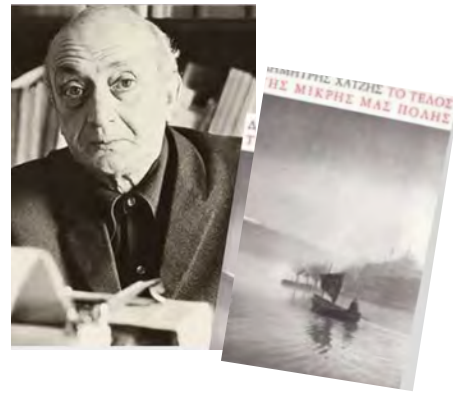
Κοσμάς Πολίτης

Μενέλαος Λουντέμης

Χρήστος Χρηστοβασίλης

Δημήτρης Χατζής

Ιωάννης Ν. Νικολαΐδης

Κίμων Τζάλλας

Ναπολέων Λαζάνης

Φρίξος Τζιόβας

Πέτρος Αποστολίδης

Βασίλης Γκουρογιάννης

Γιάννης Δάλλας

Κωστής Παλαμάς

Ανατολή	Ιωνία
<p>Γιαννιώτικα, σμυρνιώτικα, πολιτικά, μακρόσυρτα Τραγούδια ανατολίτικα, λυπητερά, πώς ή ψυχή μου σέρνεται μαζί σας! Είναι χυμένη από τη μουσική σας και πάει με τὰ δικά σας τὰ φτερά.</p> <p>Σὰς γέννησε και μέσα σας μιλάει και βογγάει και βαριά μοσκοβολάει μια μάνα· καίει το λάγνο της φιλί, Κι είναι τής Μοίρας λάτρισσα και τρέμει, ψυχή όλη σάρκα, σκλάβα σέ χαρέμι, η λαγγεμένη Άνατολή</p>	<p>Πέρα ως πέρα στη γης τής Ίωνίας, Δοξαστικό άρχολόγησε τροπάρι! Άπ' την Κνωσό ως την Πέργαμο θεία χάρη Στην Ελλάδα, πηγή τής αρμονίας. Και ώ Σμύρνη, πάντα εσύ μαργαριτάρι Στα μαλλιά τής νεράιδας Μικρασίας! Ή Μίλητος δεν είναι πιά καμάρι τής ιστορίας· τής δόξας Έφεσίας οί καιροί σβύσαν τη φεγγοβολιά. -Σμύρνη, ξαναγεννήτρες είναι οί Μοίρες (χτυπήστε, Όμήρων ιωνικών οί λύρες) μέσ' στη ζεστή τής Μάνας σου άγκαλιά πού ανοίγεται όλα για να τ' άγκαλιάσει, και τὰ σκόρπια τα σπλάχνα της, μια πλάση.</p>
[1907]	[1919]

*Πόση δύναμη εγκλείει η ανδρώπινη δέδηση!
«Προξύμι της προκοπής»,
εκείνοι που κάποτε ήταν
«ενάμισι εκατομμύριο πεινασμένα στόματα...
Ενάμισι εκατομμύριο φτηνά χέρια [...]
ενάμισι εκατομμύριο διψασμένοι άνθρωποι
για δουδειά, για ελπίδα, για γαλήνη.....»*

Διδώ Σωτηρίου, Οι νεκροί περιμένουν, σ. 204

Λίμνη Λαγίστας, Ασφάκα.

Στις άκρες της, κι όταν το νερό έφτανε στο χαμηλότερο σημείο, τον Αύγουστο, οι πρόσφυγες όργωναν και έσπερναν.

Πηγή: Πολιτιστικό Κέντρο Κοινότητας Ασφάκας.

Από τη Μικρά Ασία πρόσφυγες στα Γιάννενα: 100 χρόνια παρουσίας

Στύλογλου Αικατερίνη

Εκπαιδευτικός, MSc Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

«Τον Αύγουστο του 1922 η καταστροφή της Ελλάδας στη Μικρασία είχε συντελεσθεί. Όλοι τρέχαν να φτάσουν στα παράλια, να προλάβουν τα καράβια, να περάσουν στην ηπειρωτική Ελλάδα, να γλυτώσουν: τα ράκη της στρατιάς του Σαγγαρίου, οι χριστιανοί της Ιωνίας και της Αιολίδας που ξεριζώνονταν, υπάλληλοι, αξιωματούχοι. Όλοι τρέχαν να προλάβουν πριν φτάσουν οι Τούρκοι, που κατέβαιναν καίγοντας και σκοτώνοντας» (Ηλίας Βενέζης, Μικρασία Χαίρε).

Έτσι περιγράφει ο Ηλίας Βενέζης την ώρα της μεγάλης φυγής. Συνολικά έφτασαν στην Ελλάδα πάνω από 1.200.000 πρόσφυγες. Επίσημη καταγραφή του αριθμού τους είναι δύσκολη, αφού πολλοί απ' αυτούς πέθαναν λόγω των άσχημων συνθηκών διαβίωσης και των επιδημιών.

Στην αρχή το κράτος ανέλαβε να αντιμετωπίσει τις πρώτες ανάγκες τους με όσα μέσα διέθετε. Σ' αυτό

συνέβαλε και η ιδιωτική πρωτοβουλία και οι ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις, που δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα. Διάφοροι οργανισμοί συστάθηκαν με στόχο τη διευκόλυνση των προσφύγων, μεταξύ αυτών το Υπουργείο Περιθάλψεως και το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων. Αναγέρθηκαν παραπήγματα, καλύβες, ενώ δεν έμεινε στεγασμένος χώρος να μη χρησιμοποιήθηκε για τη στέγασή τους. Οργανώθηκαν συσσίτια, έγιναν έρανοι και έγινε προσπάθεια να διανέμεται καθημερινά ψωμί, είδη ρουχισμού και είδη πρώτης ανάγκης.

Εκτός από τις κακουχίες οι πρόσφυγες είχαν να αντιμετωπίσουν και τον ψυχικό τραυματισμό, εξαιτίας της απώλειας αγαπημένων προσώπων και της πατρογονικής γης.

Οι προερχόμενοι από τα παράλια της Μικράς Ασίας πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στα μεγάλα αστικά κέν-

τρα του ελληνικού κράτους. Οι υπόλοιποι, από Καπαδοκία, Πόντο, που συχνά ήταν τουρκόφωνοι, κατευθύνθηκαν στην ελληνική ύπαιθρο. Σύμφωνα με τα Γενικά Αρχεία του Κράτους¹, στην Ήπειρο κατευθύνονται με πλοία 28.500 πρόσφυγες. Ο αριθμός για τα δεδομένα της φτωχής περιφέρειας ήταν μεγάλος. Ο Γενικός Διοικητής Ηπείρου αδυνατεί να δεχτεί την αποβίβαση όλων αυτών, οπότε ζητά από κάποια πλοία να αποπλεύσουν για άλλο προορισμό².

Η Ήπειρος μόλις είχε απελευθερωθεί από τους Τούρκους. Ήταν μια περιοχή αποκλεισμένη από παντού (δεν υπήρχαν οι σύγχρονοι οδικοί άξονες που υπάρχουν σήμερα), δύσκολα προσβάσιμη, μια κοινωνία αγροτική, με πολύ χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, μια κοινωνία εν τέλει που προσπαθούσε και η ίδια να αποκτήσει τη δική της θέση στο νεοελληνικό κράτος. Για όλους αυτούς τους λόγους κρίθηκε ακατάλληλη για να γίνει χώρος υποδοχής.

Η Ήπειρος, αν και δε δέχτηκε μεγάλο αριθμό προσφύγων, δυσκολεύτηκε να τους απορροφήσει. Βασική αιτία ήταν η έλλειψη κατάλληλων υποδομών. Συνολικά στην περιφέρεια Ηπείρου έφτασαν 1.390 οι-

κογένειες προσφύγων στο πλαίσιο της αγροτικής αποκατάστασης³. Ο αριθμός είναι πολύ μικρός συγκριτικά με τη Μακεδονία και τη Θράκη, περιοχές που προτιμήθηκαν τόσο από τους ίδιους τους πρόσφυγες, όσο και από τις αρμόδιες επιτροπές για την αποκατάσταση των προσφύγων. Όσοι φτάνουν εδώ δεν παραμένουν όλοι οριστικά, αλλά διασκορπίζονται και σε άλλες περιφέρειες. 3.800 εγκαθίστανται στον νομό Ιωαννίνων, 1.200 από αυτούς στην πόλη⁴. Τον Μάιο του 1923 έρχονται να προστεθούν 5.905 νέοι πρόσφυγες. Από αυτούς 2.755 εγκαθίστανται στην περιφέρεια της πόλης των Ιωαννίνων⁵. Έχει αξία να αναφερθεί ότι στο νομό Ιωαννίνων εγκαταστάθηκε σημαντικά μεγαλύτερος αριθμός συγκριτικά με την υπόλοιπη Ήπειρο. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 η κατανομή των προσφύγων στους τότε τρεις νομούς της Ηπείρου (η Θεσπρωτία συστάθηκε το 1937) ήταν η εξής: Άρτα 306, Ιωάννινα 4.541, Πρέβεζα 2.736 άτομα⁶.

Τα προσφυγικά χωριά που δημιουργήθηκαν γύρω από τα Γιάννενα είναι τέσσερα: η Ανατολή, η Μπάφρα, η Νεοκαισάρεια και η Ασφάκα. Εκτός από αυτά

όμως προσφυγικοί συνοικισμοί είναι διάσπαρτοι στο νομό, με την Κόνιτσα να βρίσκεται στην πρώτη θέση με το μεγαλύτερο ποσοστό.

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.) και το Κράτος προσπάθησαν να προσφέρουν στους πρόσφυγες δυνατότητα να δημιουργήσουν μονάδες αυτόνομες οικονομικά, για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Η γεωργία ήταν η κύρια απασχόληση στην αγροτική αποκατάσταση. Στα Γιάννενα, η Γενική Διοίκηση Ηπείρου, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων Ιωαννίνων και ο Ερυθρός Σταυρός αναλαμβάνουν να περιθάλψουν και να αποκαταστήσουν προσωρινά τους πρόσφυγες (περίθαλψη, απολύμανση, εμβολιασμός).

Μόλις φτάνουν οι πρόσφυγες στα Ιωάννινα γίνεται η εγγραφή τους στο Μητρώο για την απόκτηση προσφυγικών δικαιωμάτων. Παράλληλα έπρεπε να ζητήσουν με αίτησή τους την εγγραφή τους στο Δημοτολόγιο του Δήμου επισυνάπτοντας πιστοποιητικό της αρμόδιας επιτροπής πολιτογράφησης των προσφύγων⁷. Στην είσοδο της πόλης λειτουργούσε για τρεις μήνες απολυμαντήριο, προκειμένου να διασφαλιστεί η δημόσια υγιεινή.

Στους νεοαφιχθέντες διανέμονταν άλευρα και γά-

λα, ενώ οργανώθηκαν και συσσίτια. Τα τρόφιμα όμως δεν επαρκούσαν κι αυτό προκάλεσε εντάσεις και δυσφορία, κυρίως με την αρτοδοσία⁸. Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός είχε αναλάβει την αποστολή αλευριού για τη σίτισή τους⁹. Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός συνέδραμε σημαντικά, κατά το πρώτο εννεάμηνο, μετά την άφιξη των προσφύγων, παρέχοντας τρόφιμα, ρούχα και ιατρικές προμήθειες για την αντιμετώπιση των πρώτων αναγκών (έδρασε μέχρι τα τέλη Ιουνίου του 1923).

Μέχρι τη δημιουργία της Ε.Α.Π., μια σειρά επιτροπών, που συγκροτήθηκαν με την άφιξη των προσφύγων στα Ιωάννινα, συγκέντρωναν χρήματα με διεξαγωγή εράνων ή λαχειοφόρων αγορών, προκειμένου να βοηθήσουν στο έργο της εγκατάστασης και του επισιτισμού. Τέτοιες επιτροπές είναι η Αδελφότης των Ελληνίδων Κυριών «Η Ζωοδόχος Πηγή», το Σωματείο Κυριών «Η αδελφή του Στρατιώτου», το Τμήμα Κυριών του «εν Ιωαννίνους Παραρτήματος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού», η επιτροπή «Εράνων υπέρ των Προσφύγων», ο Ηπειρωτικός Αλληλοβοηθητικός Σύνδεσμος «Ο Πύρρος» με έδρα τη Νέα Υόρκη¹⁰. Έρανο διεξήγαγε και η διδασκαλική κοινότητα Ζαγορίου.

1. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ 178, αρ. εγγρ. 587.

2. Βλέτσα 2005, 52.

3. Βλέτσα 2005, 26.

4. Στύλογλου 2020, 28.

5. Χριστοπούλου 2004, 214.

6. Ελληνική Δημοκρατία – Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1928.

7. Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού 2009, 25.

8. Χριστοπούλου 2004, 215.

9. Βλέτσα 2005, 19.

10. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ.211, αρ. εγγρ. 128.

Αρχικά η εγκατάσταση έγινε στην πόλη των Ιωαννίνων. Οι πρόσφυγες έζησαν για δύο περίπου χρόνια σε χάνια και σε τούρκικα σπίτια, τα οποία είχαν εγκαταλείψει οι Τούρκοι με την Ανταλλαγή των πληθυσμών, στο ορφανοτροφείο της πόλης, στην Καπλάνειο Σχολή, στους τούρκικους στρατώνες του Κάστρου και στον προαύλιο χώρο του Αρχιμανδρείου και της Αγίας Μαρίνας, σε δημόσια κτίρια, όπως σχολεία, στο Κάστρο, σε Τζαμιά, στο νησί κ.α. Η μόνιμη εγκατάστασή τους έγινε κυρίως στα περίχωρα των Ιωαννίνων. Στην πλειοψηφία τους αποκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές του νομού.

Οι χώροι που φιλοξενούνταν οι πρόσφυγες με την άφιξή τους ήταν ανεπαρκείς, καθώς μέσα σε ένα μικρό χώρο αναγκάζονταν να συνυπάρχουν πολλά άτομα. Μεταξύ αυτών υπήρχαν και νοσούντες (αρκετοί είχαν έρθει από την Πρέβεζα πάσχοντας από ελονοσία). Κάτι τέτοιο αποτελούσε μέγιστο κίνδυνο για τη δημόσια υγεία και γι' αυτό κρίθηκε αναγκαία η άμεση παρέμβαση της Κεντρικής Διοίκησης, προκειμένου να εξευρεθούν και να επιταχθούν οικήματα με σκοπό την αποσυμφόρηση των ήδη υπαρχόντων¹¹.

Κάποιες οικογένειες καταφεύγουν στην Ανατολή, στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη. 141 οικογένειες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Ανατολής, όπως

ονομάστηκε ο οικισμός.

Στον προσφυγικό οικισμό εγκαταστάθηκαν Πόντιοι πρόσφυγες στην πλειοψηφία τους, κυρίως από το χωριό Γενί γερ (Γενίερ), οι οποίοι μέχρι σήμερα αποκαλούνται «Τσιτσελήδες» και είναι κυρίαρχη πληθυσμιακή ομάδα. Επίσης, εγκαταστάθηκαν δέκα οικογένειες από τη Σαφράμπολη και έξι οικογένειες από τα χωριά Γιαζικιοί και Κουνρανκιοί (ή Κιρανκιοί), μια οικογένεια από τη Φάτσα, πέντε – έξι οικογένειες από την Πουλαντζάκη, δύο από το Τεπεκίο, από το χωριό Αλουτσαρά, από την Κερασούντα, την Τοκάτη, την Αργυρούπολη, το Κατικιοί της Σαμψούντας και πέντε – έξι οικογένειες από την Πάφρα. Το 1925 ήρθαν στην περιοχή και Πόντιοι από το Κουμπάν της Ρωσίας, ειδικότερα από το Χόμσκι, χωριό κοντά στο Κρασιουτάρ και το Σοχούμι της Γεωργίας, οι λεγόμενοι «Ρουσάντοι». Η διαδρομή που ακολούθησαν ποίκιλε ανάλογα με την πατρογονική κοινότητα.

Παρά το ότι η αναχώρηση από τα πατρία εδάφη και η άφιξη στην Ελλάδα έγιναν συλλογικά και κατά χωριά, στη συνέχεια οι πρόσφυγες διασκορπίστηκαν, ανάλογα με τις συνθήκες που συνάντησαν, αλλά και, οπωσδήποτε, βάσει των προσωπικών επιλογών. Την Ανατολή συγκροτούν, λοιπόν, διαφορετικές προσφυγικές ομάδες. Επομένως, δόθηκε αυτό το όνομα με το σκεπτικό ότι οι πληθυσμοί που απαρτίζουν τον

οικισμό προέρχονταν από την περιοχή της Ανατολής, δηλαδή της Μικράς Ασίας, και περιλαμβάνει όλους τους τόπους καταγωγής των προσφύγων.

Οι περισσότερες οικογένειες Ποντίων και Μικρασιατών έμειναν μόνιμα στην Ανατολή, ενώ μερικές μετανάστευσαν βόρεια, στη Μακεδονία, για αναζήτηση καλύτερης τύχης και για να ψάξουν συγγενικά πρόσωπα από τα οποία είχαν αποκοπεί κατά την έλευση στην Ελλάδα. Από το 1924 άρχισε η ανοικοδόμηση των σπιτιών και μπήκε σε εφαρμογή το σχέδιο ανέγερσης του οικισμού.

Οι πρόσφυγες στην Μπάφρα κατάγονταν από την Πάφρα του Πόντου και από τα χωριά Τσατ και Τασλίκ της Καππαδοκίας. Το Τασλίκ μάλιστα ήταν ελληνικό χωριό, του οποίου οι κάτοικοι μιλούσαν τουρκικά. Δε διέμεναν όμως Τούρκοι ή Αρμένιοι σε αυτό, όπως σε άλλα αντίστοιχα χωριά. Το Τσατ κατοικούνταν από ελληνικές αλλά και αρμένικες οικογένειες και οι κάτοικοι μιλούσαν τούρκικα και αρμένικα. Με την Ανταλλαγή των πληθυσμών οι κάτοικοι των χωριών αυτών μετακινήθηκαν με ελληνικά πλοία στην Ελλάδα. Μέχρι την ανέγερση των κατοικιών οι πρόσφυγες από την Μπάφρα, όταν έφτασαν στα Γιάννενα το 1924, παρέμεναν σε αντίσκηνα στην περιοχή του υπό ίδρυση προσφυγικού οικισμού. Δύο χρόνια μετά την άφιξή τους (το 1926) εγκαταστάθηκαν στον νέο οικισμό, ενώ το 1927 μεταφέρθηκαν εκεί και οι πρόσφυγες από το Τσατ και το Τασλίκ. Ογδόντα οικογένειες εγκαταστάθηκαν στα νεόδμητα οικήματα, αλλά οι μισές περίπου, σύντομα, τα εγκατέλειψαν για

να μετοικήσουν στη Μακεδονία, όπου βρίσκονταν συγγενικά τους πρόσωπα. 34 από αυτές τις οικογένειες προέρχονταν από την περιοχή της Καισάρειας και του Πόντου.

Ο προσφυγικός συνοικισμός της Νεοκαισάρειας απαρτιζόταν από πρόσφυγες από τα χωριά Ζίλε, Καρατζορέν, Χαστακίο, Άι Κωστέν της τουρκικής κωμόπολης του Έβερεκ. Το Καρατζορέν, όπως και το Άι Κωστέν ανήκαν στην περιφέρεια Καισάρειας και στην επαρχία Καππαδοκίας. Το Καρατζορέν ήταν ένας αγροτικός οικισμός και οι κάτοικοί του ασχολούνταν με την καλλιέργεια δημητριακών και την κτηνοτροφία. Ήταν κυρίως τουρκόφωνοι Έλληνες και Αρμένιοι. Το Άι Κωστέν ήταν τουρκόφωνη ελληνική συνοικία της τουρκικής κωμόπολης Έβερεκ. Οι Έλληνες κάτοικοι του Καρατζορέν αναχωρούν από τα πατρία εδάφη τους τον Αύγουστο του 1922, καθώς εκδιώκονται από τους Τούρκους, οι οποίοι εγκαθίστανται στα σπίτια τους και οικειοποιούνται τις περιουσίες τους. Στα Ιωάννινα έφτασαν το 1925 κάτοικοι από το Ζίλε και το Καρατζορέν. Με «αρχηγό» τους τον Ελευθέριο Χατζηπέτρου από το Ζίλε, κατευθύνθηκαν στην περιοχή της σημερινής Νεοκαισάρειας. Λίγο παραέξω από τον σημερινό οικισμό στήθηκαν αντίσκηνα για να φιλοξενήσουν τους νεοαφιχθέντες, έως ότου υλοποιηθεί η οικοδόμηση της περιοχής

Η Ασφάκα ήταν ένας αμιγώς προσφυγικός συνοικισμός, όπως φαίνεται από την απογραφή του 1928, όπου 93 στους 93 κατοίκους είναι πρόσφυγες. 32 οι-

11. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ 177, αρ. εγγρ. 4.

κογένειες καταφθάνουν στην περιοχή το 1922. Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο χωριό προέρχονταν κυρίως από την περιφέρεια Έρπαα και συγκεκριμένα από τα χωριά Κατραλάν και Χατσίκιερς, και μερικές από τη Σμύρνη και την ευρύτερη περιοχή.

Η περιοχή της Κόνιτσας ήταν μεγάλο εμπορικό κέντρο επί Τουρκοκρατίας. Εκεί έφτασαν πρόσφυγες από το Μιστί και τα Φάρασα της Καππαδοκίας. 40 ή κατά άλλους πληροφορητές 80 οικογένειες εγκαταστάθηκαν στην Κόνιτσα το 1925. Στην Κάτω Κόνιτσα, όπως ονομάζεται το μέρος στην είσοδο της κωμόπολης, υπήρχαν τούρκικα σπίτια, ελεύθερα, αυτά που άφησαν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της περιοχής και αποτελούσαν ανταλλάξιμη περιουσία και κλήρο.

Στην πόλη των Ιωαννίνων εγκαθίστανται 150 οικογένειες. Δημιουργούνται δύο συνοικισμοί, ο συνοικισμός Παμβώτις, στην περιοχή Μάτσικας, στη λίμνη, και στην οδό Σπύρου Λάμπρου. Στην πόλη οι πρόσφυγες, όπως ήταν φυσικό, ασχολήθηκαν με τα αστικά επαγγέλματα. Ραφτάδες, παντοπώλες, υποδηματοποιοί, αρτοποιοί, έμποροι ήταν τα συνηθέστερα επαγγέλματα. Στον εργασιακό στίβο αγωνίζονται και τα παιδιά, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της επιβίωσης στην οικογένεια.

Είχε περάσει μόλις μια δεκαετία από την απελευθέρωση των Ιωαννίνων (1913) και η πόλη βιώνοντας τους δικούς της ρυθμούς, δυσκολεύονταν να υποδεχτεί τους πρόσφυγες και κυρίως τους φτωχούς τουρκόφωνους από τα βάθη της Ανατολής. Άλλωστε αυτός ήταν και ο λόγος που τους παραχωρήθηκαν

εκτάσεις έξω από τα όρια της πόλης. Έτσι δημιουργήθηκαν τα προσφυγοχώρια των Ιωαννίνων.

Η απαλλοτρίωση είναι αναγκαία, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα από την άφιξη τόσων ανθρώπων. Το γεγονός αυτό προκάλεσε εντάσεις μεταξύ ντόπιων και προσφύγων. Οι γεωργοί θεωρούσαν πως απειλούνταν η προοπτική απόλυτης κυριότητας στην πολυπόθητη γη, ενώ οι νομάδες κτηνοτρόφοι πιθανολογούσαν την ματαιώση της προοπτικής απόκτησης τίτλων ιδιοκτησίας στις αγροτικές εκτάσεις, που έως τότε χρησιμοποιούσαν ως χώρους βοσκής.

Στην περιοχή της Ανατολής Ιωάννινων και στην Νεοκαισάρεια δημιουργήθηκαν αντιδράσεις γιατί διανεμήθηκαν χωράφια και οικόπεδα χωρίς απαλλοτρίωση. Στην Μπάφρα, στη συνολική έκταση που δόθηκε στον συνοικισμό, τόσο για την καλλιέργεια όσο και για την εγκατάσταση, περιλαμβάνεται και μια έκταση ελών, με λιμνάζοντα ύδατα, τα οποία με τις πολλές βροχοπτώσεις, κυρίως τον χειμώνα, πλημμύριζαν, δημιουργώντας προβλήματα στους κατοίκους. Στον τέταρτο κατά σειρά αμιγώς προσφυγικό οικισμό του νομού Ιωαννίνων, στην Ασφάκα, οι ασφάκες (θάμνοι) και το λιμνώδες τοπίο συναπαρτίζουν την εικόνα μιας ερημιάς.

Από τη στιγμή της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα και έως την ενσωμάτωσή τους στη νέα κατάσταση, μεσολαβεί ένα διάστημα μετάβασης θα μπορούσαμε να πούμε. Οι πρόσφυγες από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία, στο μεταβατικό αυτό στάδιο, ανέ-

πτυξαν σχέσεις αλληλεπίδρασης με τον Ηπειρώτικο πληθυσμό.

Είναι γεγονός ότι οι πρόσφυγες ενώ ξεκίνησαν το ταξίδι προς την Ελλάδα ως ενιαίες ομάδες, καθώς η μετακίνηση γίνονταν με βάση τους τόπους από τους οποίους προέρχονταν, με την άφιξή τους σε αυτή, αφενός διασκορπίστηκαν κι αφετέρου έγινε σαφές ότι δεν αποτελούσαν μια ενιαία και ομοιογενή πολιτισμικά ομάδα, αφού προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές, η καθεμιά από τις οποίες είχε διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, ακόμα και διαφορετική γλώσσα! Από την άλλη, στις περιοχές που εγκαταστάθηκαν συνάντησαν πληθυσμούς, οι οποίοι είχαν επίσης διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Ο βαθμός αλληλεπίδρασης των πολιτισμικών προτύπων ντόπιων και προσφύγων και το γεγονός της διατήρησης ή μη της πολιτισμικής έκφρασής τους μπορούν να λειτουργήσουν ως δείκτες που αναδεικνύουν τον βαθμό ένταξης και ενσωμάτωσης των προσφύγων σε τοπικό επίπεδο¹².

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον νομό Ιωαννίνων, στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα επιβίωσης, ήρθαν αμέσως σε επαφή με τον ντόπιο πληθυσμό. Αυτή άλλωστε υπήρξε και η επιδίωξη του ίδιου του Κράτους. Ειδικά το πρώτο διάστημα, κρίθηκε άκρως απαραίτητη και

αναγκαία η συγκατοίκηση γηγενών και προσφύγων. Ταυτόχρονα, για να προασπίσουν το δικαίωμα ύπαρξής τους στον νέο χώρο, οι πρόσφυγες παραμέρισαν τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των τόπων καταγωγής τους, κατά την αλληλεπίδραση με τους ντόπιους, τονίζοντας την αίσθηση ότι αποτελούν μέλη της ίδιας ομάδας.

Στις σχέσεις τους με τους αυτόχθονες κατοίκους, αποδίδουν δύο στοιχεία, ένα θετικό κι ένα αρνητικό. Στο αρνητικό εντάσσεται η αντιδικία με τους ντόπιους, λόγω της διανομής της γης, η επιφυλακτικότητα και η συγκρατημένη –ίσως και με εντάσεις κάποιες φορές– στάση τους, ενώ στο θετικό περιλαμβάνεται η αλληλεγγύη και η υποστήριξη που έδειξαν ένα μεγάλο μέρος των γηγενών προς τον ταλαιπωρημένο προσφυγικό πληθυσμό. Η ανημποριά, η εξαθλίωση, ο πόνος δεν μπορούσαν να αφήσουν ασυγκίνητους τους κατοίκους των Ιωαννίνων, τόσο της πόλης όσο και των χωριών γύρω από τους οικισμούς. Οι κάτοικοι με προθυμία, αν και οι ίδιοι ζούσαν στην ανέχεια, πρόσφεραν τροφή και ρουχισμό στους νεοφερμένους.

Μια άλλη έκφανση της ανθρώπινης δράσης, η οποία συνέβαλε στην προσέγγιση των δύο ομάδων ήταν η εγγύτητα των χωριών και η από κοινού συμμετοχή των κατοίκων τόσο των προσφυγικών οικι-

12. Παναγιωτοπούλου 2004, 210.

σμών όσο και των διπλανών σε αυτούς κοινοτήτων σε εκδηλώσεις, όπως τα πανηγύρια. Μεταξύ τους μάλιστα συνδέθηκαν και με δεσμούς κουμπαριάς. Δεν είναι επίσης σπάνιες οι περιπτώσεις, που ο προσφυγικός οικισμός αποτελούσε το αγοραστικό κοινό στο οποίο απευθύνονταν οι ντόπιοι «έμποροι», δημιουργώντας έτσι ένα επιπλέον μέσο πολιτισμικής αλληλεπίδρασης.

Οι σχέσεις με τον γηγενή πληθυσμό ποικίλλουν. Αλλού περιγράφονται με τα καλύτερα χρώματα κι αλλού ως μια πολύ δυσάρεστη κατάσταση για τους «αούτηδες», «ντουντούμηδες» και «τουρκόσπορους». Σε πολλές περιπτώσεις η βοήθεια που πρόσφεραν οι ντόπιοι ήταν «βάλασαμο» για τους πληγωμένους πρόσφυγες τους οποίους και εργοδοτούσαν. Κάποιες φορές, όμως, πράγμα που προκαλούσε εντύπωση, οι πρόσφυγες έπαιρναν τους αυτόχθονες για δουλειά στα δικά τους χωράφια.¹³

Οι πρόσφυγες με την εργατικότητα τους πέτυχαν μέσα στα χρόνια που ακολούθησαν να μεταμορφώσουν τα δύσκολα μέρη στα οποία εγκαταστάθηκαν σε αμπελώνες, καπνοτόπια, οπωρώνες, να χτίσουν ωραία και νοικοκυρεμένα σπίτια κ.λπ.

Η δυσανάλογη αύξηση της ζήτησης εργασίας σε σχέση με την αντίστοιχη προσφορά τόσο για τους πρόσφυγες όσο και για τους ντόπιους αύξησε τα πο-

σοστά ανεργίας. Αυτή η κατάσταση –σε συνδυασμό με την άνοδο των τιμών και το γεγονός ότι ένα τμήμα του πληθυσμού δεν είχε ενταχθεί στο οικονομικό και κοινωνικό γίγνεσθαι του τόπου– είχε ως αποτέλεσμα να υπάρχει έντονο κλίμα δυσφορίας προς τους νεοφερμένους.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η προσφορά των γυναικών, οι οποίες υπερτερούσαν αριθμητικά των ανδρών. Η εργασία τους περιλαμβάνει όχι μόνο τις δουλειές του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών, αλλά και εργασία έξω από το σπίτι στα χωράφια, παρέα με τους άνδρες, ή και στον επαγγελματικό στίβο ως ράφτρες, υφάντριες ή πλύστρες. Η ζωή τους και οι συνήθειές τους ήταν διαφορετικές από αυτές των Ηπειρωτών γυναικών, οι οποίες ζούσαν σε μια κλειστή κοινωνία με έναν ιδιαίτερα αυστηρό ηθικό και κοινωνικό κώδικα.

Οι τουρκόφωνοι αντιμετώπισαν περισσότερα προβλήματα, καθώς τα ελληνικά τους ήταν άγνωστα και για τους Ηπειρώτες το άκουσμα τουρκικών σε συνδυασμό με την πρόσφατη απελευθέρωση τους και την εξ Ανατολών προέλευση των προσφύγων, προκαλούσε αντιπάθεια. Όμως οι συγκεκριμένοι άνθρωποι δε ήταν λιγότερο Έλληνες, «απλά» κάποτε οι σκλαβωτές τους υποχρέωσαν να επιλέξουν ανάμεσα στη γλώσσα και την πίστη. Και αυτοί επέλεξαν την

Πίστη! Δεν υστερούσαν σε εθνικό φρόνημα και πατριωτισμό από τους υπόλοιπους Έλληνες, κι ας τους αποκαλούσαν «Τούρκους». Και το απέδειξαν λίγα χρόνια αργότερα, κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, την γερμανική κατοχή κ.λπ.

Η ταυτότητα των Μικρασιατών προσφύγων καθορίστηκε τόσο από το ότι οι ίδιοι γνώριζαν κι έβλεπαν τη διαφορά από τον ντόπιο πληθυσμό (πολιτισμική, γλωσσική κ.ά.) όσο κι από το βίωμα της βίαιης και αναγκαστικής εξόδου από τις εστίες που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν, τα πατρογονικά εδάφη. Η αναγκαιότητα της επιβίωσης στη νέα πατρίδα και τα προβλήματα που αυτό συνεπάγονταν, οδήγησε τους πρόσφυγες να υιοθετήσουν ως ιδιαίτερο στοιχείο της ταυτότητάς τους τον όρο «πρόσφυγας» και εν τέλει να τον χρησιμοποιούν ως ιδιότητα που τους αυτοπροσδιορίζει. Με το πέρασμα του χρόνου, ο όρος απέκτησε θετική σημασία για τους ίδιους, αφού επισημάνει τη διαφορά με τους γηγενείς, αλλά ταυτόχρονα είχε αρνητική–υποτιμητική σημασία για τους αυτόχθονες.

Ο βίαιος και ακούσιος ξεριζωμός από τις πατρογονικές εστίες και η εγκατάσταση σε έναν τόπο εντελώς άγνωστο, με ανθρώπους που ήταν τελείως διαφορετικοί στις συνήθειες, στον τρόπο ζωής ακόμα και στη γλώσσα, οδήγησαν τους νεοαφιχθέντες να συσπειρωθούν και να προβάλλουν προς τα έξω την εντύπωση της κοινής καταγωγής και κοινής πολιτισμικής ταυτότητας. Η πραγματικότητα όμως είναι ότι υπήρχε ετερότητα και μέσα στις ίδιες αυτές ομάδες.

Στους τόπους εγκατάστασης συναντήθηκαν άνθρωποι που κατάγονταν από διαφορετικές περιοχές. Ο Πόντος, τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, τα παράλια της Μικράς Ασίας, περιοχές της κεντρικής και νότιας Μικράς Ασίας (Καππαδοκία, Λυκαονία) ήταν τόποι καταγωγής των προσφύγων. Μεταξύ των περιοχών αυτών υπήρχαν γλωσσικές διαφορές, ποικιλία διαλέκτων, διαφορετικά κοινωνικά γνωρίσματα, διαφορετικά εν τέλει πολιτισμικά στοιχεία. Αυτή η διαφορετικότητα αποτυπωνόταν σε όλο το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας (οικονομικό, γλωσσικό, πνευματικό, κοινωνικό, πολιτισμικό). Η επαφή τους με τον μουσουλμανικό πληθυσμό, αναντίρρητα, συνέβαλε στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας τους.

Οι κοινότητες των παραλίων είχαν τη δυνατότητα να αναπτύξουν σχέσεις και να αλληλεπιδράσουν τόσο με το εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και περιοχές–χώρες έξω από αυτήν. Οι Έλληνες των αστικών κέντρων στα παράλια ανέπτυξαν το εμπόριο και αστικά επαγγέλματα κι αυτό συνετέλεσε στη διαμόρφωση της αστικής ταυτότητας των περιοχών αυτών. Στον αντίποδα βρίσκονται οι ελληνικές κοινότητες στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Οι δυσκολίες στην επικοινωνία με τις αναπτυσσόμενες περιοχές, λόγω της γεωγραφικής απόστασης και της δυσκολίας μετακίνησης, τις αποκόπτουν στην ουσία, οδηγώντας τις αναγκαστικά στην επήρεια του μουσουλμανικού στοιχείου, το οποίο υπερτερούσε αριθμητικά.

Οι ελληνικές κοινότητες μπορούν να χωριστούν

13. Στύλογλου 2020, 50-51.

σε δύο κατηγορίες: τις αστικές και τις αγροτικές¹⁴. Ο διαχωρισμός αυτός οπωσδήποτε αφορά το οικονομικό πεδίο δράσης των ανθρώπων.

Παράλληλα, ιδιαίτερα στις αγροτικές κοινότητες, οι δεσμοί των ανθρώπων με τη γη υπήρξαν ιδιαίτερα έντονοι, δημιουργώντας ένα ισχυρό τοπικιστικό αίσθημα. Ακόμα και η κοινή θρησκεία, η ορθόδοξη χριστιανική πίστη, δεν αποτέλεσε συνεκτικό κρίκο σε αυτό το αίσθημα. Το τοπικιστικό πνεύμα μεταφέρθηκε και στους τόπους εγκατάστασης στην Ελλάδα. Οι παλιότερες γενιές μεταφέρουν στους νεότερους την ιδιαίτερη σχέση που είχαν με τους τόπους καταγωγής.

Η διαφορετικότητα που υπάρχει μεταξύ των ομάδων των προσφύγων τους οδηγεί να αποκαλούν η μια την άλλη με προσωνύμια, κάποιες φορές υποτιμητικά. Στην Ανατολή, οι κάτοικοι που κατάγονταν από τη Ντούτζσε αποκαλούνταν «Τίτσελίδες»¹⁵. Η άλλη ομάδα προσφύγων από τη Σαφράμπολη θεωρούν τους Τίτσελίδες άγριους, επιρρεπείς στους καυγάδες και με τάσεις να θέλουν να επιβληθούν στους άλλους. Οι Σαφραμπολίτες είχαν διαφορετικές συνήθειες. Μιλούσαν τούρκικα και επειδή ήταν αριθμητικά λιγότεροι εγκαταστάθηκαν όλοι μαζί σε ένα

συγκεκριμένο τμήμα του οικισμού.

Η Μπάφρα με τη Νεοκαισάρεια, αν και είχαν κοινή γλώσσα την τουρκική, είχαν διαφορές μεταξύ τους, καθώς οι κάτοικοι της Νεοκαισάρειας θεωρούσαν τους Μπαφραλήδες άγριους, λόγω του σκουρόχρωμου της επιδερμίδας τους, και μάλλον όχι ιδιαίτερα ξύπνιους, ενώ για τους εαυτούς τους έχουν αντίθετη άποψη. Αυτοχαρακτηρίζονται εξευγενισμένοι, ήρεμοι, νοικοκυραίοι, έξυπνοι. Επιπλέον, θεωρούν ότι η τοποθεσία του οικισμού τους είναι καλύτερη, συγκριτικά με την Μπάφρα. Οι Μπαφραλήδες, από την άλλη, χαρακτηρίζουν τους Νεοκαισαριώτες άγριους και επιρρεπείς στις παρεξηγήσεις.

Γενικά οι Πόντιοι διαχωρίζουν τους εαυτούς τους από τους Καππαδόκες. Γι' αυτούς οι κάτοικοι της Καππαδοκίας είναι «βάρβαροι», ενώ οι ίδιοι, και κυρίως αυτοί που εγκαταστάθηκαν στην Ανατολή, ανέπτυξαν αστική νοοτροπία και μια ελιτίστικη τάση¹⁶.

Η γλώσσα επίσης αποτέλεσε όριο-σύνορο μεταξύ τουρκόφωνων και ελληνόφωνων προσφύγων. Η άγνοια της τουρκικής ή της ελληνικής δυσχέραιναν τη μεταξύ τους επικοινωνία και συνεννόηση. Επιπλέον, αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για τη σύναψη γάμων ή άλλου είδους σχέσεων μεταξύ τους. Οι

τουρκόφωνοι θεωρούν τους Πόντιους της Ανατολής «φαντασμένους»¹⁷. Η εξέλιξη της περιοχής τους οφείλεται –κατά τους τουρκόφωνους– στο ότι οι κάτοικοι της πουλούσαν κτήματα σε γηγενείς, με αποτέλεσμα τη γρήγορη οικονομική ανάπτυξή τους.

Και η οικιστική οργάνωση αποτελεί στοιχείο διάκρισης μεταξύ των προσφυγικών ομάδων. Έτσι για παράδειγμα χωρίζεται ο οικισμός σε «άνω» και «κάτω» μαχαλά.

Συμπερασματικά, οι κάτοικοι των προσφυγικών κοινοτήτων των Ιωαννίνων, διαμορφώνουν την ταυτότητά τους στη βάση ενός παρελθόντος, το οποίο έχει σφραγιστεί από το καθοριστικό γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής και της εμπειρίας της προσφυγιάς. Μέσα από την κοινωνική μνήμη αναπλάθονται κάποια στοιχεία του παρελθόντος και χρησιμοποιούνται σύμφωνα με τις ανάγκες του παρόντος, συγκροτώντας μια πολιτισμική ιδιαιτερότητα που εκφράζεται μέσα από τη φράση «εμείς οι πρόσφυγες». Η ανασύσταση του παρελθόντος και η ιδιαίτερη πολιτισμική έκφραση των προσφυγικών ομάδων αποτελούν τα στοιχεία που συγκροτούν την ιδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα, η οποία χρησιμοποιείται, ωστόσο, και στο πλαίσιο ένταξης ή ενσω-

μάτωσής τους στην τοπική κοινωνία¹⁸. Η διαφορετικότητα στον τρόπο ζωής, στις συνήθειες, στα ήθη και τα έθιμα έδωσαν νέα πνοή. Μουσική, τέχνες, γράμματα διανθίστηκαν, δημιουργώντας τη φυσιογνωμία της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Στοιχείο που συνέβαλε στην επίτευξη της συμβίωσης μεταξύ των δύο ομάδων ήταν η θρησκεία. Η αφομοίωση προσφύγων–γγενών επήλθε κατά τη γερμανική κατοχή, αναδεικνύοντας την εθνική συνείδηση ως το βασικό κοινό στοιχείο.

Το 2022 συμπληρώνονται εκατό χρόνια από τον διωγμό των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη. Το 2021 αποτελούσε έτος μνήμης και τιμής σε μια ένδοξη και, μερικώς, επιτυχημένη ιστορική στιγμή, της έναρξης της επανάστασης των Ελλήνων ενάντια στον Οθωμανό κατακτητή. Η Μεγάλη Ιδέα της πλήρους απελευθέρωσης των Ελλήνων, με την ανάκτηση εδαφών της Ηπείρου, Μακεδονίας, Θράκης, νησιών του Αιγαίου και περιοχών της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, φάνηκε να βαίνει προς την ολοκλήρωσή της εκατό χρόνια μετά την Παλιγγενεσία του 1821. Όμως, οι εξελίξεις του 1922 κατέστρεψαν όνειρα, ζωές και πολιτισμό χιλιετηρίδων. Όσοι Μικρασιάτες σώθηκαν από τις σφαγές, κατέφυγαν στο ελλαδικό

14. Παναγιωτοπούλου 2004, 224.

15. Παναγιωτοπούλου 2004, 224.

16. Παναγιωτοπούλου 2004, 228.

17. Παναγιωτοπούλου 2004, 229.

18. Παναγιωτοπούλου 2004, 255-256.

κράτος και όλο αυτό το διάστημα αγωνίστηκαν και κατάφεραν στους τόπους της προσφυγιάς να ορθοποδήσουν και πάλι. Τα δύο, επομένως, τελευταία χρόνια, εκτός από χρόνια πανδημίας, έχουν και επετειακό χαρακτήρα και προκαλούν ανάμεικτα συναισθήματα. Από τη μια, εθνική υπερηφάνεια γιατί αυ-

τός ο λαός «ο μικρός ο μέγας» πέτυχε το «ακατόρθωτο» και από την άλλη, μια πίκρα και απογοήτευση για το πώς οι πολιτικές και τα συμφέροντα καταστρέφουν ανθρώπινες ζωές.¹⁹

Ανάθεμα τους αίτιους

Διδώ Σωτηρίου, Ματωμένα Χώματα

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού, *Προσφυγικές Εγκαταστάσεις στο Δήμο Ανατολής*, Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής, Ανατολή 2009.
- Βλέτσα 2005: Βλέτσα Ε., *Εγκατάσταση και ένταξη Μικρασιατών προσφύγων στο νομό Ιωαννίνων: Ανατολή, Μπάφρα, Νεοκαισάρεια, Ιωάννινα (1923-1930)*», (Πτυχιακή εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο), Αθήνα.
- ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Ιωαννίνων.
- Ελληνική Δημοκρατία – Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15ης-16ης Μαΐου 1928. (http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00018.pdf)
- Παναγιωτοπούλου 2004: Παναγιωτοπούλου Ελισ., *Κοινωνική ενσωμάτωση, μνήμη και ταυτότητα στις προσφυγικές κοινότητες Ανατολή, Μπάφρα και Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων* (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Ιωάννινα.
- Στύλογλου 2020: Στύλογλου Αικ., *Εγκαταστάσεις Μικρασιατών Προσφύγων στον νομό Ιωαννίνων* (Μεταπτυχιακή Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου), Καλαμάτα.
- Στύλογλου 2022: Στύλογλου Αικ., *Από τη Μικρά Ασία στον νομό Ιωαννίνων – 100 χρόνια προσφυγιάς*, στο *Βουλή Επί του... Περιστυλίου!*, τ. 050/ 11 Οκτωβρίου, 8-9.
- Χριστοπούλου 2004: Χριστοπούλου Μ., *Η ένταξη των προσφύγων στην περιοχή των Ιωαννίνων (1924-1930)*, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 38, 213-237.

19. Στύλογλου 2022, 9.

*Μνημείο του γλύπτη Χρήστου Λάμπρου, αφιερωμένο στους πρόσφυγες,
με τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι παπλωματάδες, στην Κάτω Κόνιτσα, 11.05.2020.*

*Προσφυγικό σπίτι στην Ασφάκα (21.05.2020).
Διπλοκατοικία που χρησιμοποιήθηκε ως κοινοτικό γραφείο από τους Ιταλούς.*

*Προσφυγικό σπίτι του συνοικισμού Ανατολής.
Πηγή: Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής.*

*Το Χάνι της Ασφάκας, στο οποίο διέμειναν οι πρόσφυγες του συνοικισμού,
έως την κατασκευή των οικημάτων. Στον πλάτανο που εικονίζεται ξεκουράζονταν το μεσημέρι από τις αγροτικές εργασίες.
Πηγή: Πολιτιστικό Κέντρο Κοινότητας Ασφάκας.*

Ο Κονιτσιώτης γλύπτης Χρήστος Λάμπρου.

Από το Μιστί της Καππαδοκίας στην Κόνιτσα

Θωμάς Φατές

Καθηγητής της Αγγλικής

Στα οροπέδια της Καππαδοκίας και σε υψόμετρο 1.390 μέτρα υπάρχει το χωριό Μιστί. Σήμερα ονομάζεται Κονακλί. Πριν την ανταλλαγή των πληθυσμών ζούσαν στο Μιστί περίπου 5.000 ψυχές. Όλοι τους χριστιανοί ορθόδοξοι, βαθύτατα θρησκευόμενοι, για αυτό, το 1844, ολοκληρώθηκε η ανέγερση της εντυπωσιακής και επιβλητικής δεκάτρουλης, δυσπόστατης εκκλησίας, αφιερωμένης στους Αγίους Βασίλειο και Βλάσιο. Για την ανέγερση της εκκλησίας εργάστηκαν οι άντρες και οι γυναίκες του χωριού εθελοντικά. Οι 5.000 κάτοικοι ήταν Ελληνόφωνοι, είχαν δικό τους γλωσσικό ιδίωμα με βάση την Αρχαία Ελληνική και Ελληνική γλώσσα με δάνεια και αντιδάνεια από την τουρκική, περσική και αραβική γλώσσα, αν και στη γύρω περιοχή τα πιο πολλά χωριά ήταν τουρκόφωνα. Ποτέ δεν έγινε μεικτός γάμος, ούτε πάτησε Τούρκος στο χωριό.

Η πλειοψηφία των κατοίκων ήταν γεωργοί. Δού-

λευαν την άγονη γη για την επιβίωσή τους. Ως επί το πλείστον οι γυναίκες ήταν αυτές που δούλευαν την γη, διότι η πλειοψηφία των ανδρών, την εποχή αυτή, έλειπαν από το σπίτι σε ταξίδια σε όλη την τουρκική επικράτεια, κάνοντας τους γνωστούς κετσέδες και τα παπλώματα. Σχημάτιζαν ομάδες των 20-30 ατόμων ανάμεσά τους και παιδιά (ώστε να μάθουν και αυτά την τέχνη του παπλωματά) και ξεκινούσαν το ταξίδι από τον Μάρτιο-Απρίλιο και γύριζαν τον Οκτώβριο-Νοέμβριο. Τα λεφτά που κέρδιζαν στους 6-7 αυτούς μήνες ήταν αρκετά για να ζήσουν για ένα χρόνο. «Παίνισκαν τσι τσάχ σ' Ρουσία» (=πήγαιναν και μέχρι την Ρωσία). Εκεί καθότανε για δύο ή τρία χρόνια ή και περισσότερο χρονικό διάστημα.

Καλοκαίρι του 1924

«Σάλτσαν χαρτί, σάλτσαν χαμπάρ' να σηκωχείτ' να πάτ' να φύειτ» (=έστειλαν ειδοποιητήριο, έστειλαν

είδηση, να σηκωθείτε να πάτε να φύγετε). Έτσι απλά ειδοποιήθηκαν οι Μιστιώτες για την εκκένωση του χωριού τους. Να φύγουν από το μέρος, όπου ζούσαν αιώνες πριν, από το μέρος που γεννήθηκαν αυτοί και οι πρόγονοί τους; Να πάνε πού; Λίγα ήξεραν ή τίποτα για την Ελλάδα και το βασικότερο ερώτημα, γιατί; Στην γύρω περιοχή δεν υπήρξαν πολεμικές συγκρούσεις. Τους είχαν ενημερώσει ότι θα έρθουν Τούρκοι από την Ελλάδα να μείνουν στα σπίτια τους και αυτοί θα πάνε στην Ελλάδα να μείνουν στα δικά τους σπίτια. Λίγο αργότερα έφθασαν οι Μουσουλμάνοι από την Ελλάδα και για ένα χρονικό διάστημα λίγων ημερών συγκατοίκησαν στα σπίτια των Μιστιωτών, ώσπου θα έφευγαν οι Μιστιώτες.

Ένα πρωί μάζεψαν τα υπάρχοντά τους, πήγαν στην εκκλησία τους, πήραν τις εικόνες και τα εκκλησιαστικά κειμήλια, τα τύλιξαν προσεκτικά μέσα σε ρούχα, αποχαιρέτησαν την εκκλησία τους, τους νεκρούς τους, το χωριό τους, φορτώσανε τα πράγματά τους στους λιγοστούς αραμπάδες και ξεκίνησαν τον δρόμο της προσφυγιάς. Έπρεπε να φτάσουν στο λιμάνι της Μερσίνας, περίπου 200 χιλιόμετρα από το χωριό τους. Καθ' οδόν τους ακουλούθησαν και άλλα χριστιανικά χωριά.

Φτάνοντας στην Μερσίνα μετά από μέρες, ταλαιπωρημένοι και εξουθενωμένοι, περίμεναν να επιβιβαστούν σε πλοίο που θα τους μετέφερε στον Πειραιά. Στο πλοίο γεμίσανε ψείρες, πολλοί αρρώστησαν και άλλοι πέθαναν. Με συνοπτικές διαδικασίες «Λέεισκαν ένα τσύριε λήσον τσι σέρισκαντα ντα

σου ντανγκίζ» (=λέγανε ένα κύριε Ελέησον και τους ρίχνανε στην θάλασσα). Φτάνοντας στον Πειραιά τους βάλανε σε καραντίνα. Εκεί τους κούρεψαν όλους. Δεν γνώριζαν ο ένας τον άλλον, δεν γνώριζαν, αν ήταν ο άλλος άντρας ή γυναίκα. «Ποίκαν μας γυραζίλ'» (=μας έκαναν ρεζίλι). Εκεί στην καραντίνα άκουγαν τους Έλληνες λιμενεργάτες να βρίζουν τα θεία. Οι Μιστιώτες για να μην ακούν τις ύβρεις κάλυπταν τα αυτιά τους. «Πούρτα ήβραν μας;» (=που μας έφεραν); Φύγαμε από τους αντίχριστους στην Τουρκία και μας έφεραν σε άλλους αντίχριστους;

Από τον Πειραιά, μεταφέρθηκαν στην Κέρκυρα. Από εκεί στην Πάργα και από εκεί σε προσωρινό καταυλισμό στην Μαζαρακιά της Θεσπρωτίας. Εκεί συστήθηκαν επιτροπές, οι οποίες σκοπό είχαν να βρούνε μόνιμη εγκατάσταση ανά την Ελλάδα. Οι Μιστιώτες εγκαταστάθηκαν στην Αλεξανδρούπολη, στη Ξάνθη, σε χωριά της Καβάλας και Δράμας, σε χωριά της Θεσσαλονίκης και του Κιλκίς, στην Κόνιτσα, στην Μάνδρα Λάρισας, στον Βόλο, λίγες οικογένειες στην Κρήτη και 2-3 οικογένειες στη Ρόδο.

Εγκατάσταση στην Κόνιτσα

Φτάνοντας στην Κόνιτσα η επιτροπή γρήγορα πήρε την απόφαση να εγκατασταθούν εκεί, διότι είδαν το ποτάμι να ρέει δίπλα στον κάμπο της. Έτσι, περίπου 60 οικογένειες ήρθαν για μόνιμη εγκατάσταση στη Κόνιτσα. Περίπου δύο χρόνια αργότερα έφθασαν περίπου είκοσι οικογένειες από τα Φάρασα, ανάμεσα τους και η οικογένεια του Πρόδρομου Εζνεπί-

δη, με το μωρό τότε Αρσένιο (ο γνωστός Άγιος Παΐσιος). Στις οικογένειες των Μιστιωτών και Φαρασιωτών δόθηκε κλήρος γης και μερικά αγροτικά εργαλεία (με δάνειο) για να ξεκινήσουν τη νέα τους ζωή.

Έτσι ξεκίνησαν να δουλεύουν την γη. Εκχερσώσανε δασικές περιοχές και αργότερα αγοράσανε και δικά τους χωράφια. Ρίζανε ρίζες βαθιές, παντρευτήκανε, έγιναν μεικτούς γάμους με ντόπιους ανθρώπους. Κάνανε παιδιά, εκείνα κάνανε κι άλλα παιδιά. Άρχισαν να πηγαίνουν σχολείο, άρχισαν να μορφώνονται. Με σκληρή δουλειά και εντιμότητα ορθοποδήσανε «ποίκαμ' γκιατσημ'» (=κάναμε προκοπή) έλεγαν οι Μιστιώτες.

Οι ντόπιοι άρχισαν να τους αποδέχονται. Υπήρχε όμως και μια φοβική, ρατσιστική μειονότητα ανθρώπων οι οποίοι ποτέ δεν τους αποδέχτηκαν. «Λέεισκαν μας, αούτηδες, ντουντούμηδες και τουρκόσπορους». Λέξεις άγνωστες για τους Μιστιώτες. Δεν τους πείραζε τόσο το αούτηδες και το ντουντούμηδες όσο το τουρκόσπορους. Το λέγανε οι Μιστιώτες με μεγάλη πίκρα και παράπονο. Εμείς στα βάθη της Καππαδοκίας κρατήσαμε σε αντίξοες συνθήκες τη θρησκεία μας, που άλλοι Χριστιανοί εξαναγκάστηκαν να εξισλαμιστούν. Εμείς, μόνο με προφορικό τρόπο κρατήσαμε τη γλώσσα μας, ενώ χιλιάδες άλλα Ελληνόφωνα χωριά εξαναγκάστηκαν να τουρκοφωνήσουν. Τους ήταν μαχαίρι στην ψυχή. Τους λέγανε επίσης, τί ήρθατε να κάνετε εδώ; Θέλετε να μας πάρετε τις περιουσίες μας; Τα σπίτια μας, τις δουλειές μας, το ψωμί μας;

1940

Δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά την εγκατάσταση των Μιστιωτών στην Κόνιτσα, ξεσπά ο Ελληνο-Ιταλικός πόλεμος. Αρκετοί νέοι Μιστιώτες κατατάχθηκαν στον ελληνικό στρατό και πολέμησαν και στο Ελληνο-Αλβανικό μέτωπο. Μετά ακολούθησε η Γερμανική κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος. Πολλά χωριά από τη γύρω περιοχή της Κόνιτσας είχαν εκκενωθεί, λόγω των πολεμικών συγκρούσεων και πολλοί κάτοικοι των περιοχών αυτών φιλοξενήθηκαν από τους Μιστιώτες. Πλέον τα σπίτια των Μιστιωτών είχαν τα αμπάρια τους γεμάτα με σιτάρι και καλαμπόκι και οι καλύβες τους ήταν γεμάτες με ζωτροφές. Τους φιλοξένησαν, χωρίς να τους εκμεταλλευτούν. Σήμερα, ακόμη ομολογούν οι ηλικιωμένοι από τα χωριά αυτά, πως αν δεν ήταν οι Μιστιώτες δεν ξέρουν αν θα ζούσανε σήμερα.

1992

Καθώς τα χρόνια περνούσαν και οι πρώτης γενιάς Μιστιώτες έφευγαν από τη ζωή, οι δεύτερης και τρίτης γενιάς Μιστιώτες και Φαρασιώτες ένιωσαν την ανάγκη να διατηρήσουν τα ήθη και έθιμα και γενικότερα τον πολιτισμικό τους πλούτο. Έτσι το 1992 ίδρυσαν τον Πολιτιστικό και Λαογραφικό Σύλλογο με την επωνυμία «Ρίζες». Ο Σύλλογος, μέχρι και σήμερα, παρουσιάζει μεγάλη δραστηριότητα και παρουσία στα Καππαδοκικά δρώμενα ανά την Ελλάδα. Ήταν παρών με μεγάλη παρουσία ανθρώπων στην 1η Πανελλήνια συνάντηση Μιστιωτών στην Μάνδρα Λάρισας, το 1997.

Εκεί αποφασίστηκε ομόφωνα από όλους τους συλλόγους οι συναντήσεις αυτές να ονομαστούν «ΓΑΒΟΥΣΤΗΜΑ», μια λέξη μιστιώτικη με τουρκική ρίζα. «Γαβούστημα», στα μιστιώτικα σημαίνει πολύ παραπάνω από μια απλή συνάντηση ή αντάμωση. Στην περίπτωση των Μιστιωτών είναι ένα γαβούστημα συγγενών, ένα γαβούστημα αγκαλιών, ένα γαβούστημα αρωμάτων φαγητών, χαράς και τραγουδιών από το Μιστί. Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς οργανώθηκε εκδρομή στην Καππαδοκία και το Μιστί. Ο σύλλογος της Κόνιτσας ήταν πάλι παρών με παρουσία περίπου δέκα ανθρώπων.

Φτάνοντας στο Μιστί και αντικρίζοντας τα σπίτια των προγόνων τους και την εκκλησία, τα συναισθήματα δεν μπορούν να αποτυπωθούν σε χαρτί. Πολλοί βρήκαν τα σπίτια των γονιών τους ή των παππούδων τους. Η εκκλησία εκεί, καρτερικά, επιβλητικά δέσποζε στον απέραντο κάμπο του Μιστί σα να τους περίμενε. Επιστρέφοντας από την εκδρομή το φωτογραφικό υλικό και όλα τα βίντεο τα προβάλανε στους ελάχιστους εναπομείναντες πρώτης γενιάς Μιστιώτες. Με αναφιλητά χαράς και συγκίνησης παρακολουθήσανε τα σπίτια τους και την εκκλησία, τα οποία παρέμειναν όπως τα είχαν αφήσει εφτά δεκαετίες πριν. Στο τέλος της προβολής, το σχόλιο ενός πρώτης γενιάς Μιστιώτη ήταν «αν ποίκουμ' ένα μέλο» (=αν αναλογιστούμε) και συγκρίνουμε την δική μας εξέλιξη με αυτή των προσφύγων που πήγαν στο Μιστί, η διαφορά είναι τεράστια.

Γενικότερα, η Ελλάδα επωφελήθηκε κατά πολύ με

την Ανταλλαγή των πληθυσμών, διότι ένα μεγάλο ποσοστό των ανθρώπων, που ήρθαν από τη Μικρά Ασία ήταν άνθρωποι του εμπορίου, των επιχειρήσεων και των γραμμάτων, ενώ αυτοί που φύγανε προς τη Τουρκία στη πλειοψηφία τους ήταν ανειδίκευτοι εργάτες γης.

1999

Ο Σύλλογος «Ρίζες» ανέλαβε και πραγματοποίησε το 3ο Πανελλήνιο Γαβούστημα Μιστιωτών στην Κόνιτσα. Πάνω από χίλιοι Μιστιώτες βρέθηκαν στην Κόνιτσα για το τριήμερο των εκδηλώσεων. Ποτέ πριν δε βρέθηκε στην Κόνιτσα τέτοιος μεγάλος αριθμός επισκεπτών και οι εκδηλώσεις αυτές έγιναν γνωστές ανά την Ελλάδα. Ως αποτέλεσμα αυτών των εκδηλώσεων, πολλοί άλλοι Καππαδοκικοί Σύλλογοι, εξέφρασαν την επιθυμία τους να συμμετάσχουν και αυτοί. Έτσι το Γαβούστημα Μιστιωτών μετονομάστηκε σε «Γαβούστημα Καππαδόκων». Σήμερα στα Γαβούσματα Καππαδόκων, συμμετέχουν πάνω από σαράντα καππαδοκικοί Σύλλογοι. Φέτος το «Γαβούστημα Καππαδόκων» έγινε στο Ηράκλειο Κρήτης σε Καππαδοκικά χωριά. Το 2023 θα γίνει στα Σήμαντρα Χαλκιδικής.

Σήμερα

Οι Μιστιώτες είναι ένας προοδευτικός, δημιουργικός και δραστήριος λαός. Η παρουσία του στη τοπική κοινωνία είναι παρούσα σε όλους τους τομείς. Συμμετέχουν στο πρωτογενή τομέα. Πολλές επιχει-

ρήσεις και μαγαζιά της Κόνιτσας ανήκουν σε ανθρώπους που έχουν καταγωγή από το Μιστί. Τα περίπου 15.000 στρέμματα που καλλιεργούνται στο κάμπο της Κόνιτσας στη συντριπτική τους πλειονότητα ανήκουν σε ανθρώπους που έχουν καταγωγή από το Μιστί. Είναι επίσης παρόντες και στη τοπική αυτοδιοίκηση. Ο λαός της Κόνιτσας εξέλεξε δυο δημάρχους με καταγωγή από το Μιστί, τους κ.κ. Πρόδρομο Χατζηφραιμίδη και Παναγιώτη Γαργάλα. Το γλωσσικό ιδίωμα του Μιστί παραμένει ζωντανό και ομιλείται από τη 2η και τη 3η γενιά Μιστιωτών και λιγότερο από τις επόμενες γενιές.

Οι Μιστιώτες 2ης και 3ης γενιάς, για να τιμήσουν τους προγόνους τους ανάγειραν στην είσοδο της πόλης το πανέμορφο μνημείο του Κονιτσιώτη γλύπτη, Χρήστου Λάμπρου, το οποίο απεικονίζει το εργαλείο με το οποίο ζήσανε γενιές και γενιές Μιστιωτών: την δεξάρα. Δυο επιθυμίες των Μιστιωτών 1ης γενιάς μείνανε ανεκπλήρωτες:

- Κανείς τους δεν κατάφερε να επισκεφτεί το χωριό τους, το οποίο υπεραγαπούσανε.
- Μέχρι και σήμερα κανένα χωριό δε μετονομάστηκε σε «Νέο Μιστί».

Οι στίχοι του Πυθαγόρα Παπασταματίου ταιριάζουν

ζουν απόλυτα στη περίπτωση των Μιστιωτών και γενικότερα των προσφύγων:

*Πέτρα πέτρα χτίσαμε μια φτωχή γωνιά
τη ζωή μας κλείσαμε μες στην Κοκκινιά
δάκρυ δάκρυ φτάσαμε ως τη λησμονιά
τι είμασταν ξεχάσαμε μες στην Κοκκινιά.
Μα το βράδυ που 'ρχεται τ' όνειρο μας παίρνει
στην Πέργαμο μας φέρνει και στο Μαρμαρά.
Δρόμο δρόμο βρήκαμε χώμα και νερό
απ' τον πόνο βγήκαμε κι από το χαμό
συννεφάκια αρμένισαν σ' άλλους ουραμούς
τα παιδιά μας γέννησαν κόρες κι εγγονούς.
Μα το βράδυ που 'ρχεται τ' όνειρο μας παίρνει
στην Πέργαμο μας φέρνει και στο Μαρμαρά.*

Στα μιστιώτικα δεν υπάρχει η λέξη «ευχαριστώ». Αντί αυτής υπάρχει έκφραση, η οποία καταδεικνύει τις ευχαριστίες σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό. Λένε οι Μιστιώτες «Χιογός ας σι χαρίς'» (=να σου χαρίσει ο Θεός). Τι καλύτερο μπορεί να χαρίσει ο Θεός στο καθένα, πέρα από πνευματική, ψυχική και σωματική υγεία;

«Χιογός ας σας χαρίς'», λοιπόν.

1937. Η οικογένεια της μητέρας μου: Από αριστερά η προγιαγιά μου Μαρία Χατζηφραιμίδου (κακα-Μαρία) το γένος Χατζηρούμπη, δίπλα της η μητέρα μου Ελισάβετ, η γιαγιά μου Ελισάβετ Χατζηφραιμίδου και στην αγκαλιά της ο Γιώργος, ο Σάββας, ο παππούς μου Βασίλης Χατζηφραιμίδης και ο αδερφός του Γρηγόριος Χατζηφραιμίδης.
Φωτ. αρχείο: Θανάση Γαϊτανίδη

Η γιαγιά μου Παρασκευή Φατέ μαζί με τη θεία μου Όλγα.
Φωτ. αρχείο: Θανάση Γαϊτανίδη

*Από αριστερά η θεία μου Όλγα Φατέ-Χατζηρούμπη, Γιάννης Παπαδόπουλος (Βόλος), οι γονείς μου Ελισάβετ Χατζηφραιμίδου-Φατέ, Λευτέρης Φατές, Ελευθερία Μωυσίδου-Χατζηφραιμίδου και καθιστός ο Γιώργος Χατζηφραιμίδης.
Φωτ. αρχείο: Θανάση Γαϊτανίδη*

*Αρχές δεκαετίας '60 από την ανοικοδόμηση της Ιεράς Μονής Παναγίας Στομίου.
Η ανοικοδόμηση έγινε με εθελοντική εργασία Μιστιωτών, Φαρασιωτών αλλά και ντόπιων κατοίκων.
Στο μέσον της φωτογραφίας διακρίνεται ο Άγιος Παΐσιος που μόνασε για λίγα χρόνια στο μοναστήρι.
Φωτ. αρχείο: Θανάση Γαϊτανίδη*

Ο γάμος του κυρ-Γιώργη Παπακώστα με την Ερμιόνη. Αρχές της δεκαετίας του '30. Από το αρχείο της οικογένειας.
(Ο ήρωας του διηγήματος της Βούλας Λεοντίδη-Πλάτωνα, ο οποίος έζησε με την οικογένειά του στην Αθήνα και είχε το καφενείο
Η ωραία Ζίτσα στην οδό Βερανζέρου στην Ομόνοια).

Ο κυρ-Γιώργος από το Αϊδίني

*Βούλα Λεοντίδη-Πλάτωνα**

Καθόταν ξανά εκεί, όπως τόσα χρόνια στις διακοπές του Αυγούστου, εκεί, κάτω από την μεγάλη μελι-κοκιά, που σκέπαζε με το δροσερό της φύλλωμα την μικρή κρεββάτα του πατρικού σπιτιού. Δίπλα του, στο τραπέζακι με το κεντητό τραπεζομάντιλο, ο καφές και το νερό, στον δίσκο με το άσπρο κοφτό πετσετάκι. Από την αγορά, πιο πάνω από το σπίτι, έφτανε ο χαρούμενος θόρυβος του Καλοκαιριού καθώς οι χωριανοί, που έφταναν για το πανηγύρι, με φωνές και γέλια αντάμωναν τη χαρά τους. Χαμογέλασε καθώς, μέσα από την κουζίνα, άκουσε τις κουβέντες της γυναίκας και των κοριτσιών του ν' ανακατεύονται με τα κατσαρολικά, και άφησε τη ματιά του ήρεμη να κατηφορίσει εκεί, δίπλα στη μάντρα του σπιτιού, όπου άρχιζε η ρεματιά, η γεμάτη με ακακίες, φροξυλάνθια, δάφνες, κρانيές και βουρβαλιές,

που σκούρυναν λίγο-λίγο τους μικρούς καρπούς των. Τώρα, είχε γεμίσει ο κόσμος από δαύτα, τότε, έτρεχε μέχρι κάτω, χαμηλά στην ρεματιά, να βρει λίγο χλωρό κλαρί για την κατσικούλα του. Τότε! Πώς φεύγει ο χρόνος αλήθεια, πώς και πού χωράνε όλα αυτά που έζησε στο Αϊδίني, στα Γιάννενα, στη Ζίτσα, στην Αθήνα! Πώς και πού χωράει η απόλυτη ευτυχία αντάμα με τον απόλυτο πόνο, τον θάνατο, την απόγνωση. Κάτι τέτοιες ώρες ξέφευγε ο νους και όλα γίνονταν ένα ποτάμι, που ξεχύνονταν ασίγαστο απ' την καρδιά και πλημμύριζε το είναι του και ζωντάνευε εικόνες, ανθρώπους και φωνές.

«Γιώργο, η Αγγελικούλα, πού είναι παιδί μου το κορίτσι μας, βγήκε για να σε ψάξει. Το κορίτσι μας Γιώργο, το κορίτσι μας!»

«Θα έρθει γιαγιά, θα έρθει, θα πάω πιο κάτω κι εγώ

*Βούλα Λεοντίδη-Πλάτωνα, *Η κόκκινη δαχτυλήθρα*, Θεσσαλονίκη 2018.

Ευχαριστούμε θερμά την συγγραφέα για την άδεια δημοσίευσης του βραβευμένου διηγήματός της με το πρώτο βραβείο της Πανελληνίας Ένωσης Λογοτεχνών.

να φωνάξω».

«Όχι, όχι, μαζί θα πάμε, μαζί!»

Πώς τις θυμάται εκείνες τις ώρες! Ακούει, βλέπει, νιώθει, το κάθε λεπτό, την κάθε στιγμή.

Η γιαγιά, η Αγγελικούλα κι εκείνος, δωδεκάχρονο αγόρι. Όλα είχαν αλλάξει πριν μερικά χρόνια. Η μητέρα χάθηκε στην τρίτη εγκυμοσύνη και ο πατέρας, όμηρος στους Τσέτες το 1917 δεν ξαναγύρισε ποτέ. Ο παππούς δεν άντεξε το χαμό του, έφυγε και αυτός γρήγορα. Έμεινε η γιαγιά, τα πήρε όλα επάνω της, τα κτήματα, το σπίτι, τα δυο ορφανά. Και τώρα, στο χαλασμό του '22, έπρεπε αυτή να σώσει τον Γιώργο και τη δεκαεφτάχρονη Αγγελικούλα.

Ο Ελληνικός Στρατός οπισθοχωρούσε, ο Γιώργος μαζί με άλλα παιδιά πήγαν ως κάτω στον σταθμό να χαζέψουν, μα η γιαγιά είχε έννοια, έπρεπε να φύγουν, να πάνε στην Σμύρνη.

«Άντε κόρη μου, άντε να φωνάξεις τον Γιωργή μας, να φύγουμε, να φύγουμε». Πάει το κορίτσι να ψάξει τον Γιώργο. Εκείνος γύρισε, η Αγγελικούλα άφαντη.

Τη ζώσανε τα φίδια την γιαγιά, μα τι μπορούσε να κάνει, έθαψε τον τενεκέ με τα πολύτιμα του σπιτιού κάτω από τη μεγάλη μουριά της αυλής, περίμεναν ως το βράδυ, περίμεναν και το άλλο πρωί, τίποτε. Οι γείτονες όλοι είχαν φύγει. Έβαλε δυο χούφτες λίρες στον κόρφο της, έπιασε το παιδί απ' το χέρι και πήραν τον δρόμο για τη Σμύρνη.

«Θα τη βρούμε γιαγιά, θα τη βρούμε στον δρόμο, θα δεις!»

Κουνούσε το κεφάλι η γυναίκα, αυτή ήξερε, είχε

ζήσει και την άλλη χαλασιά, όταν το αίμα στο Αϊδίني έτρεχε ποτάμι! Πόσα παιδιά είχαν χαθεί τότε, τι είχαν δει τα μάτια της! Και ο Νικόλας, το παιδί της, εκεί στην εξώθυρα, καθώς τον τραβολογούσαν, γύρισε το κεφάλι και την κοίταξε, του 'πε με τα μάτια «ναι, θα 'μαι εγώ για τα παιδιά σου». Και τώρα, να που φεύγει χωρίς την Αγγελικούλα. Έσφιξε το χέρι του παιδιού, πρέπει να φτάσει στην Σμύρνη. Εκεί κάτι θα βρεθεί, θα περάσει απέναντι στα νησιά, θα πάει στα Γιάννενα, στη Ζίτσα, από εκεί που έφυγε νιόνυφη μαζί με τον άντρα της, για να έρθουν να ριζώσουν και να προκόψουν σε τούτον τον ευλογημένο τόπο, που τώρα δεν ήταν πια παρά αίμα και κουρνιαχτός. Έπρεπε να φτάσει στη Σμύρνη! Έτρεχε, πετούσε, σέρνοταν, δεν ήξερε αν ήταν μέρα η νύχτα, αν ήταν ζωντανή ή πεθαμένη. Χαλασμός στο νου και την ψυχή. Να φύγει, να φύγει, να σώσει τουλάχιστον ένα παιδί!

«Ε, σύ, στάσου».

Ποιός είναι; Τι φώναξε; Τα μάτια θολά, η ψυχή σκοτάδι, δεν βλέπει, δεν θέλει να δει!

«Στάσου σου λέω!»

Μπήκε μπροστά στο παιδί. Πάνω σ' άλογα ήταν, στάζανε ιδρώτα και θάνατο.

«Τι έχεις εδώ;» Κι η ξιφολόγχη άστραψε στο ήλιο, πριν μπει για ν' ανοίξει τον κόρφο της γιαγιάς, μαζί με αυτόν και την καρδιά της. Αυτό μονάχα είδε, αυτή την αστραπή και μετά βασίλεψε. Ξεπήδησε της καρδιάς το αίμα χοχλαστό και λάσπωσε το χώμα και τις λίρες που σκόρπισαν στον δρόμο.

«Γιαγιά μου!»

Δεν θυμάται αν είχε φωνή, θυμάται μόνο πως έπιασε την ποδιά της, τη γύρισε προς τα επάνω και της σκέπασε το πρόσωπο. Οι φονιάδες ανακάτευαν το λασπωμένο αίμα, να μαζέψουν το χρυσό. Έφυγε τρέχοντας. Πού βρήκε τη δύναμη, το κουράγιο, τον δρόμο και έφτασε στη Σμύρνη; Κι εκεί, μόνος, πεντάρφανος ανάμεσα σε χιλιάδες! Χιλιάδες κυνηγημένους, απελπισμένους, ματωμένους, με τον θάνατο ένα βήμα πίσω τους! Είδε πολλούς να πέφτουν στην θάλασσα, έπεσε κι εκείνος! Εκεί κοντά τα ξένα καράβια, κολύμπησε, πιάστηκε στα σκοινιά, λίγο ακόμα και θα ήταν επάνω, λίγο ακόμα! Μα ήρθαν εκείνοι από ψηλά και έριξαν το καυτό νερό στα χέρια! Αχ πόνος! Τρυπάει την καρδιά, τρυπάει τον νου, που άλλο δεν αντέχει. Αφήνεται, γλιστράει στο νερό που τον αγκαλιάζει, δεν νοιώθει πόνο πια, είναι όλα απαλά κι είναι όλα άσπρα, φωτεινά, σαν το φουστάνι της Αγγελικούλας, που φορούσε την Λαμπρή!

Εύπνησε από τον δυνατό πόνο, δεν ήξερε αν πονούσε το κεφάλι του, που ακουμπούσε πάνω σε ένα χοντρό ξύλο, αν ήταν τα φουλτακιασμένα χέρια, αν ήταν τα καταματωμένα πόδια. Εύπνησε και ένωσε το κούνημα της βάρκας που αγκομαχούσε πάνω στα νερά. Ποιος τον τράβηξε πάνω, ήταν χέρι ανθρώπου, ήταν χέρι αγγέλου; «Έχεις έναν φύλακα άγγελο», του 'λεγε συχνά η γιαγιά. Ήξερε τόσα πολλά η γιαγιά! Τριγύρω, ο ένας πάνω στον άλλο, δεν ήταν άνθρωποι αυτοί, πόνος ήταν και αίμα και δάκρυ και σπαραγμός. Η βάρκα αργά έσχιζε τα νερά, λες και πήγαινε ξόδι. Μπροστά τους ξεκαθάριζε η στεριά.

Γύρισε και κοίταξε πίσω, εκεί που χανόταν η άλλη στεριά με την φωτιά, τον χαλασμό. Η ματιά του πέρασε μέσα από τους καπνούς και έφτασε στο Αϊδίني. Είδε το σπίτι του με τις μεγάλες κάμαρες, τα καφασωτά παράθυρα κατάντικρυ στον ήλιο, τη μεγάλη αυλή με τις μουριές και την ψηλή μάντρα γύρω-γύρω με τα γιασεμιά, τον δρόμο με το καλντερίμι, πόσα παιχνίδια εκεί! Ύστερα πήγε στο κτήμα τους. Α, τα καλοκαίρια στο κτήμα! Πόσες συκιές, δεν τις είχε μετρήσει ποτέ, το μποστάνι με τα ζαρζαβτικά, το αμπέλι, το πετιμέζι που έφτιαχνε η γιαγιά και μοσχοβολούσε ο τόπος, οι βόλτες με το πουλάρι, και η Αγγελικούλα που δεν άφηνε κανέναν άλλο ν' ανέβει στην κούνια, που της είχαν φτιάξει στο πλατάνι, κοντά στην στέρνα! Πώς φεύγουν όλα αυτά μακριά, πως χάνονται σιγά σιγά, πού πήγαν όλα, πού πήγαν όλοι! Τόση καταχνιά, τόσα δάκρυα στα μάτια, τίποτε δεν βλέπει πια, τίποτε! Μα η καρδιά που ξέρει, τα σφάλισε όλα μέσα της, εικόνες και μορφές, κουβέντες, αισθήματα για να 'χει στη ζωή και να πορεύεται.

Αυτά αφήνει, ο κυρ-Γιώργος τώρα πια, να τον κατακλύζουν τις ήσυχες ώρες, όταν της ζωής οι ανάγκες αλαργεύουν κι εκείνος χαίρεται το προγονικό σπίτι στη Ζίτσα, με τη γυναίκα, τα παιδιά και τα εγγόνια του. Είναι σαν μνημόσυνο, σαν ψυχοκέρι για όλους εκείνους, για όλα εκείνα, που χάθηκαν τόσο σκληρά, τόσο άδικα. Εκείνος στάθηκε τυχερός. Η επιτροπή των προσφύγων τον έστειλε στο οικοτροφείο «Γεωργίου Σταύρου» στα Ιωάννινα. Εκεί συνάντησε τους συγγενείς του παππού και της γιαγιάς, εκεί

έφτασε και η χαρμόσυνη είδηση κάποια χρόνια αργότερα, πως η Αγγελικούλα είχε σωθεί! Τότε, όταν τον έψαχνε και είχε απομακρυνθεί πολύ, οι γείτονες, που φεύγανε για τη Σμύρνη, δεν την άφησαν να γυρίσει πίσω, οι δρόμοι είχαν γεμίσει από Τούρκους. Το πήραν μαζί τους το κορίτσι στην Ελλάδα. Η Αγγελικούλα ήρθε στα Ιωάννινα, αποφάσισαν να ζήσουν στην Ζίτσα, έστησαν το σπιτάκι τους και έκαναν όνειρα. Όμως η μοίρα στάθηκε σκληρή για άλλη μια φορά. Η Αγγελική θα πεθάνει από φυματίωση και εκείνος, μόνος ξανά, θα πάρει τους δρόμους.

Από την κατάφυτη ρεματιά φτάνει ήσυχο το απογευματινό αεράκι. Μέσα στις χλωρασιές, φουρφουρίζουν μικρά πουλιά και κάτω από τα χασήλια (=βοσκότοποι) φτάνουν τα κουδουνίσματα των κοπαδιών που γυρίζουν από την βοσκή. Γαλήνη! Ο κυρ-Γιώργος σφάλισε ξανά στην καρδιά του εικόνες, μορφές, κουβέντες, δάκρυα κι αρώματα από τη γη της Ιωνίας και πήρε το φλιτζανάκι του καφέ στο χέρι του. Χαμογέλασε, αχ αυτές οι γυναίκες, σκέφτηκε, πάλι έκοψε το καϊμάκι. Ε, πώς να το κάνουμε, πενήντα χρόνια κράτησε το καφενείο του κοντά στην «Πλα-

τεία Ομονοίας» στην Αθήνα, με τον καφέ είχε ένα θέμα. Τον ήθελε καϊμακλίδικο, μερακλήδικο! Ο καφές είναι μεράκι, συνήθιζε να λέει, θέλει να μουρμουρίσει το τραγούδι του αργά αργά κι απέ να πεις πως γίνηκε. Αν δεν είχε φτιάξει καφέδες και καφέδες! Αν δεν είχε ετοιμάσει τσίπουρα και ουζάκια στους πελάτες, που γεμίζανε κάθε μέρα το μικρό ημιμπόγειο καφενείο του! Και ήταν οι περισσότεροι συμπατριώτες και συγχωριανοί, που έφταναν στη μεγάλη πόλη για μια καλύτερη ζωή. Το μικρό καφενείο ήταν το πρώτο στέκι για όλους, εκεί «ξεπεζεύανε», μέχρι κάπου να τακτοποιηθούν, μέχρι να βρουν δουλειά. Το καμαράκι πίσω στην αυλή είχε πάντα μια γωνιά να βολευτεί ο καθένας που το είχε ανάγκη. Το παιδί από το Αϊδίνι, ο κυρ-Γιώργης, ήξερε, είχε νιώσει βαθιά στο πετσί του, τι σημαίνει μοναξιά, πόνος, ξενιτιά, φτώχεια, αγώνας για επιβίωση. Ένας καλός Άγγελος τράβηξε κάποτε το μικρό Γιωργή από την αιματοβαμμένη θάλασσα της καταστροφής και τον έσωσε. Το χρωστούσε να είναι κι εκείνος ο καλός Άγγελος σ' αυτούς που πάσχιζαν στην πλατιά θάλασσα της ζωής!

*Η οικογένεια του κυρ-Γιώργη και της Ερμιόνης: όρθια δεξιά η Μαρίνα, κάτω η Αγγελική και ο Νίκος.
Από το αρχείο της οικογένειας.*

ΠΙΝΑΚΕΣ

Μικρασιάτες πριν την καταστροφή

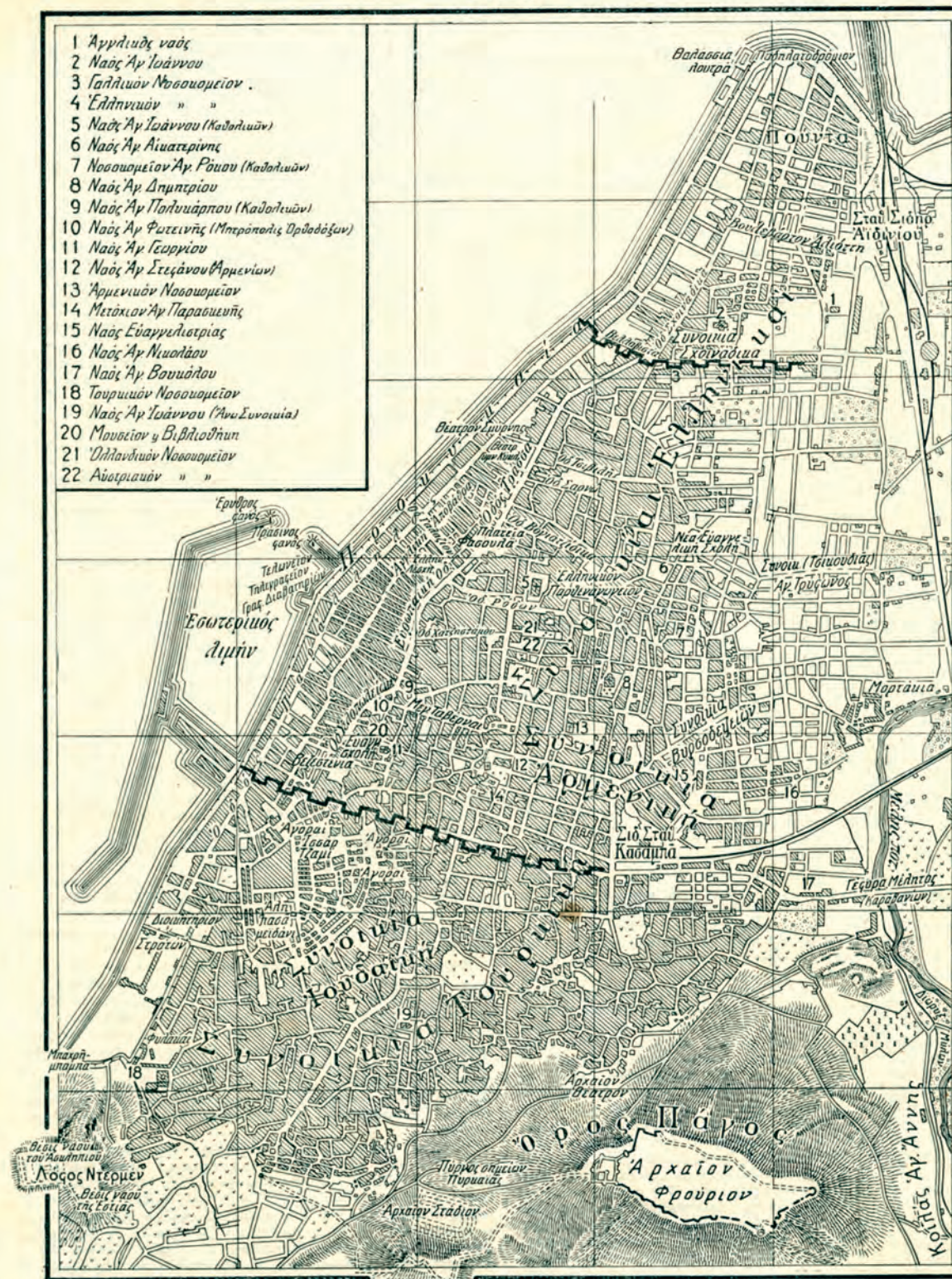
*Η περίπτωση της Σμύρνης.
Πόλη, κτήρια, άνθρωποι στην καθημερινότητα*

SMYRNE. — VUE GÉNÉRALE PRISE DU MONT PAGU
 Dessin de Taylor, d'après une photographie.

Αρχείο Π. Δ. Τσιλική

ΣΜΥΡΝΗ

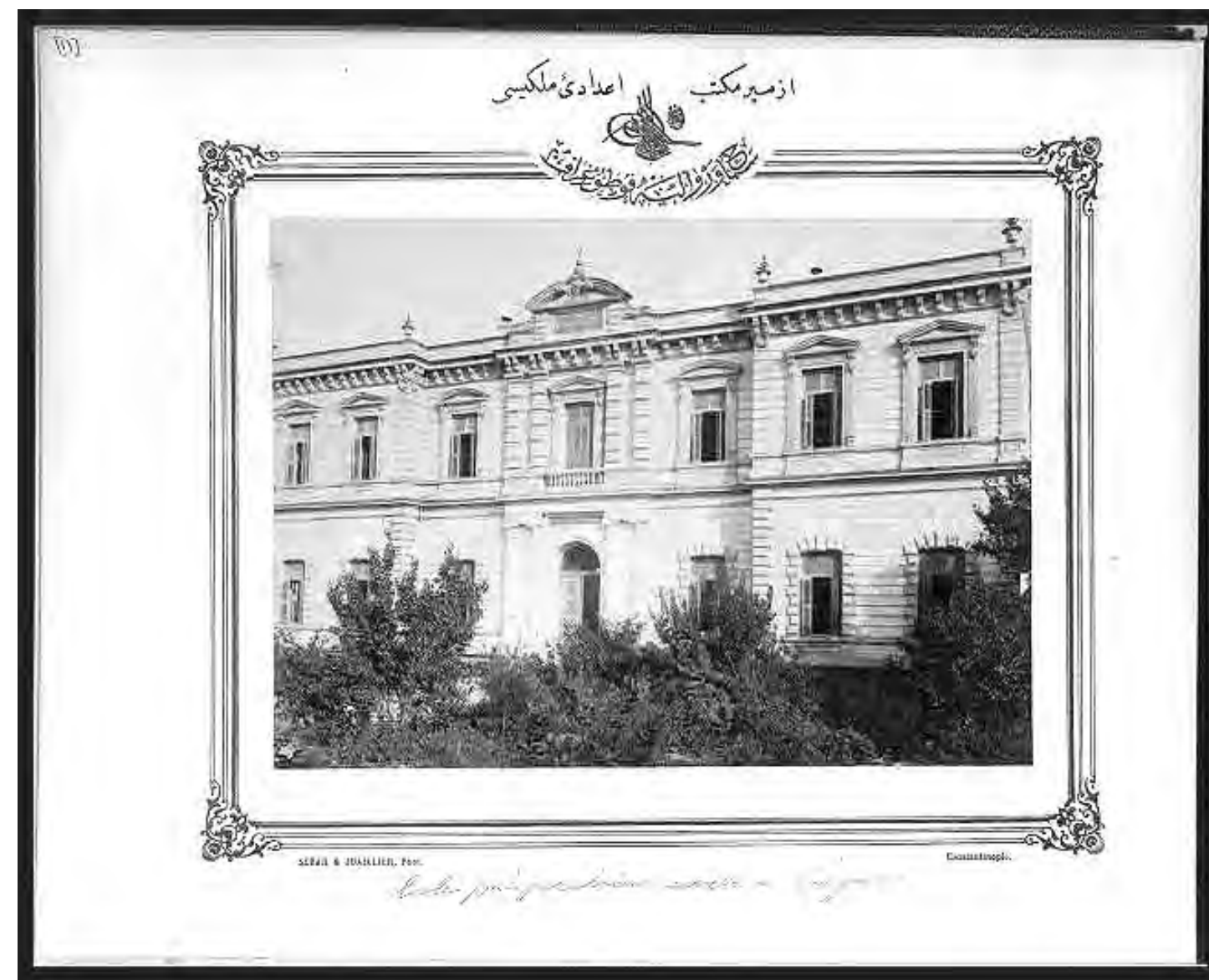

Ἡ Σμύρνη πρὸ τοῦ 1922

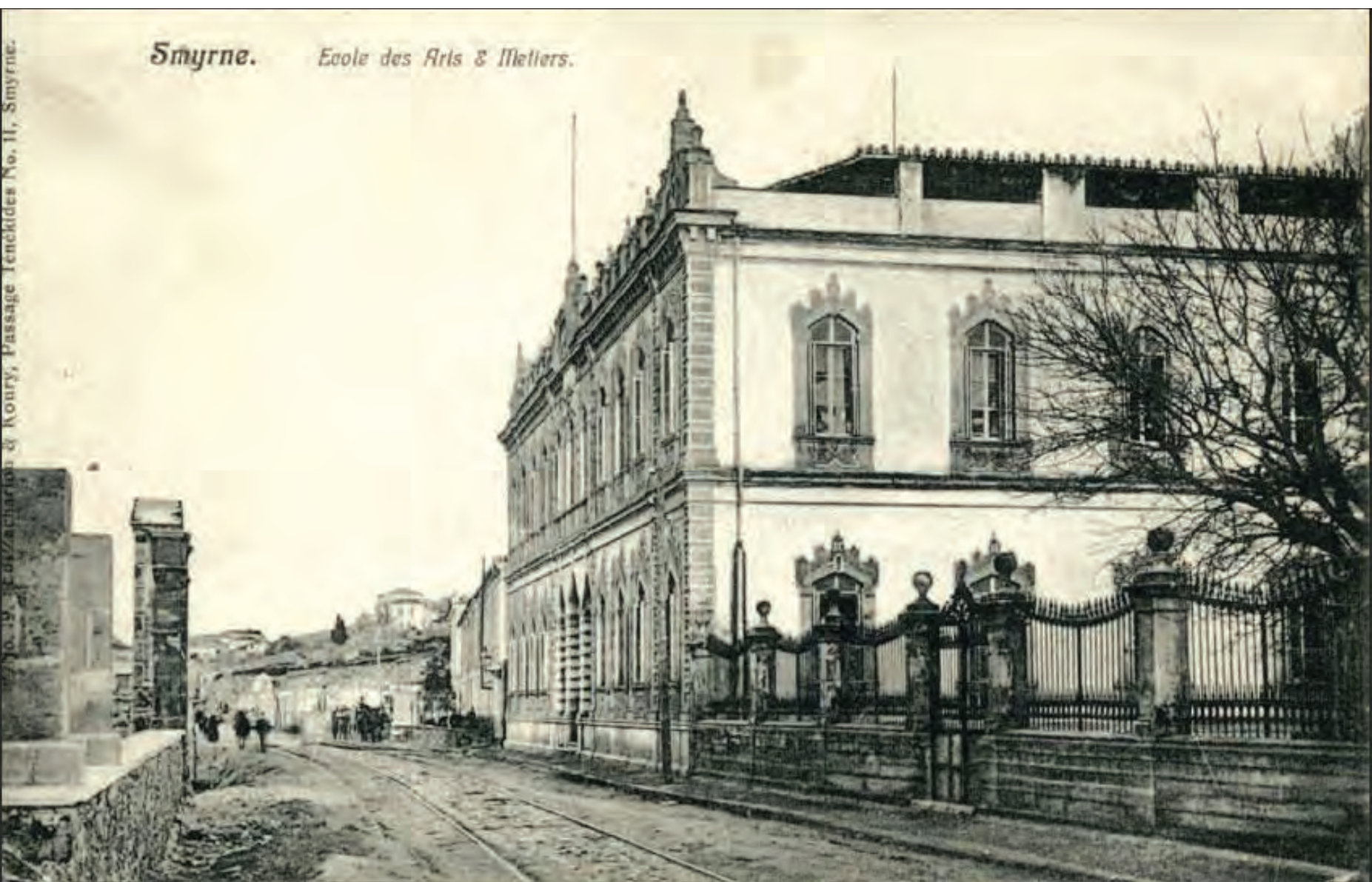
Αρχείο Π. Δ. Τσιλική

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

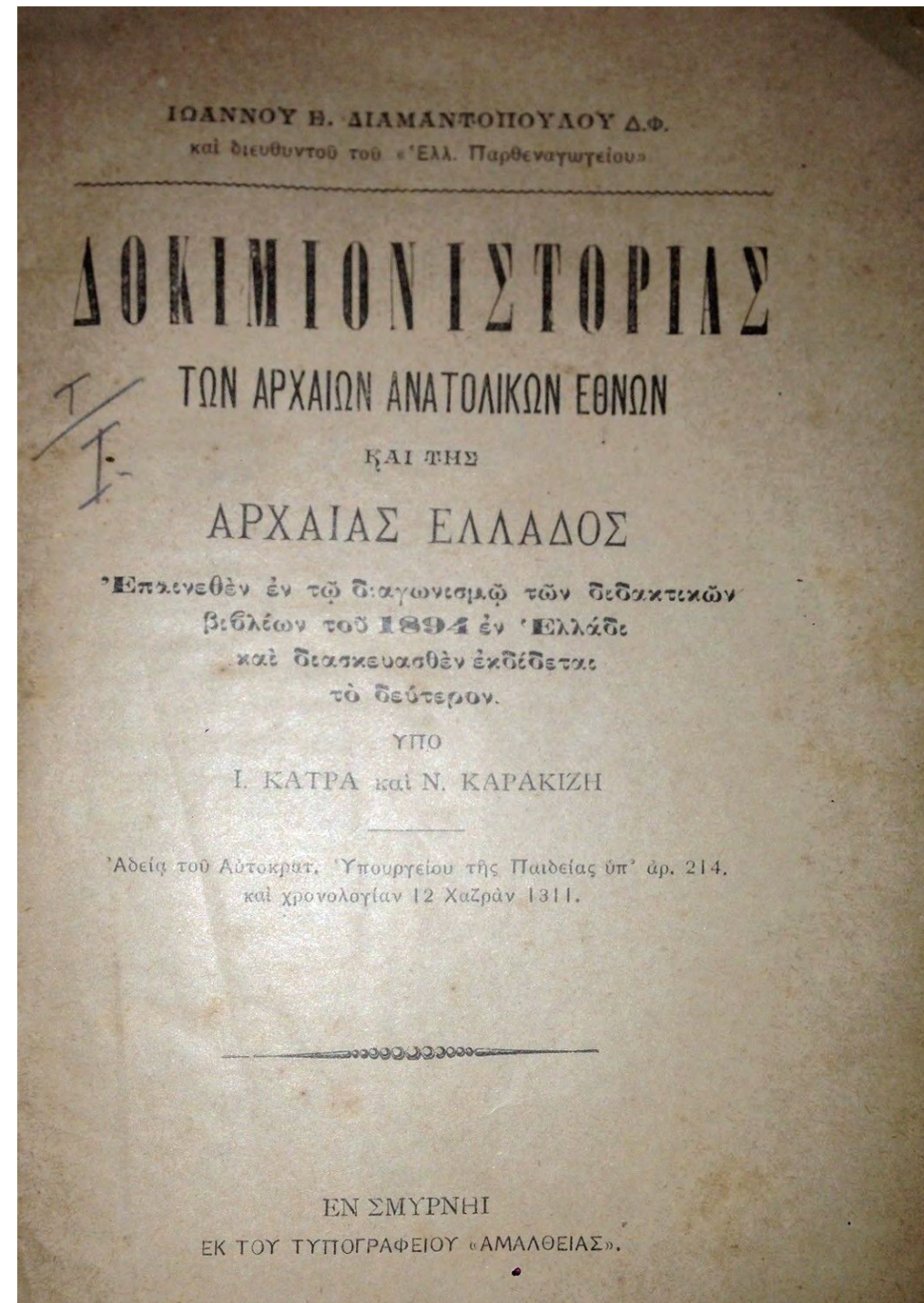

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Cl. 6. Lot. 9

کشدہ ۶ ترتیب ۹

ازمیر محمد صناع میکتی
التجی کشیدہ

منفعینہ مخصوصاً انہو بیلیت
تمن بیلیت

۱۸ اغستوس ۱۳۲۰ تاریخندہ در (اشبو یلنک فیاتی ۳ مجیدہ در).
ابتداسند نبری الانر ایجون فیاتی یاریم مجیدہ در

۱۱۸ نومو ۰۳۷۶۴

۱/۸ № 03764

NEUVIÈME LOTERIE
AU PROFIT DE L'ECOLE HAMIDIE DE SMYRNE
Sixième Classe PRIX 3 MEDJ. Billet Huitième

Le tirage aura lieu Mercredi 31 Août 1904.

ΛΑΧΕΙΟΝ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΧΑΜΗΔΙΕ ΣΜΥΡΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΝΝΑΤΗ

ناظر فخری "Εκτα Κλήρωσις Τιμή 3 Μετζ. "Ογδοον Γραμ. Collecteur
محمد عاصم "Η Κλήρωσις θέλει γίνει τῇ 18 Αύγούστ. 1904
"Οροι συμφ. προς τὴν εἶδοσ. — Conditions selon le plan

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Ν. ΠΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΣ
 ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΣ
 ΤΗΣ Α.Μ. ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

124 ΟΔΟΣ ΜΟΛΟΥ ΦΡΑΓΓΟΜΑΧΑΛΑ 157

ΑΘΗΝΑΙ ΣΜΥΡΝΗ

N. PANTZOPOULOS
 PHOTOGRAPHE
 DE S. M. LE ROI DES HELLÈNES

124 RUE D'ÉOLE RUE FRANQUE 157

ATHÈNES SMYRNE

Κ. ΓΡΟΥΒΑΜΑΝ, ΑΘΗΝΑΙ

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

72
Paris Tempore
W. Krabon
Photographe
à Smyrne

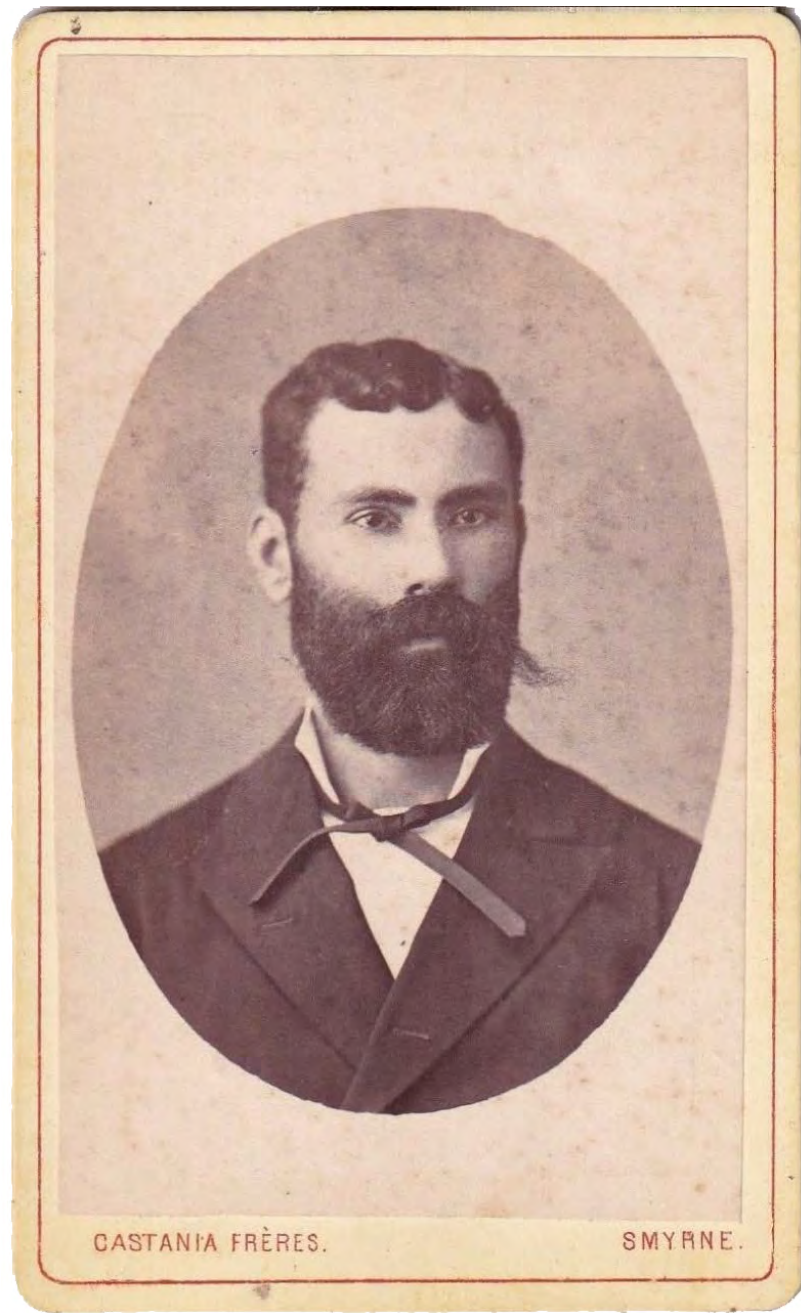
Atelier Artistique de Photographie
 RUE FRANQUE N° 157 VIS À VIS PASSAGE ALLIOTI.

282

Φ.Γ. ΚΡΑΜΠΟ ΟΔΟΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ 157.
 ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΔΙΟΔΟΥ ΑΛΛΙΟΤΟΥ

Les clichés seront conservés.
 Prager & Lujda, Berlin
 10 10 95

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

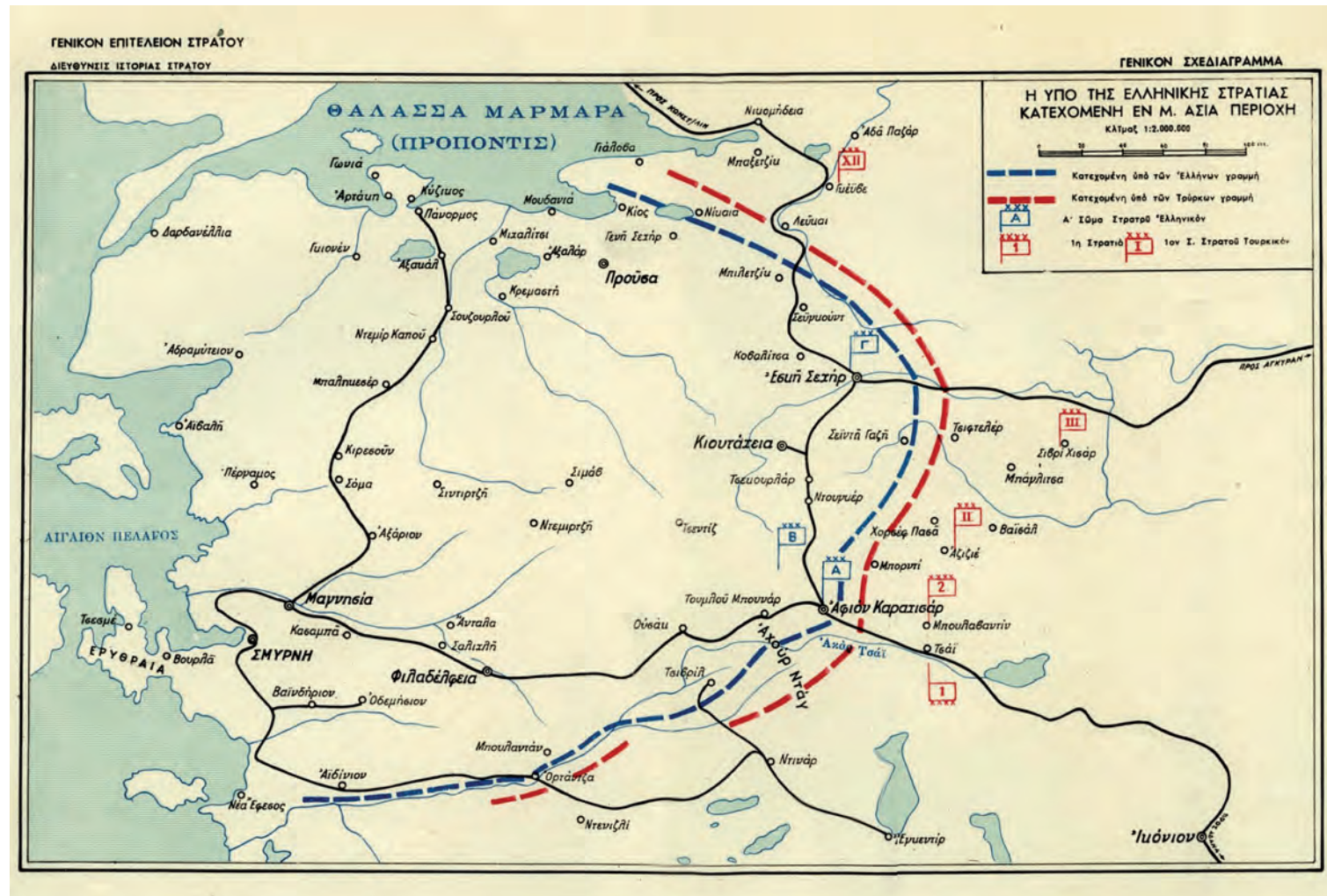
Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή

Αρχείο Π. Δ. Τσιλική

Από τη μεγάλη στρατιωτική και ναυτική εγκυκλοπαίδεια τχ. 11 Νοεμβρίου 1928. Αρχείο Π. Δ. Τσιλική

Αρχείο Π. Δ. Τσιλική

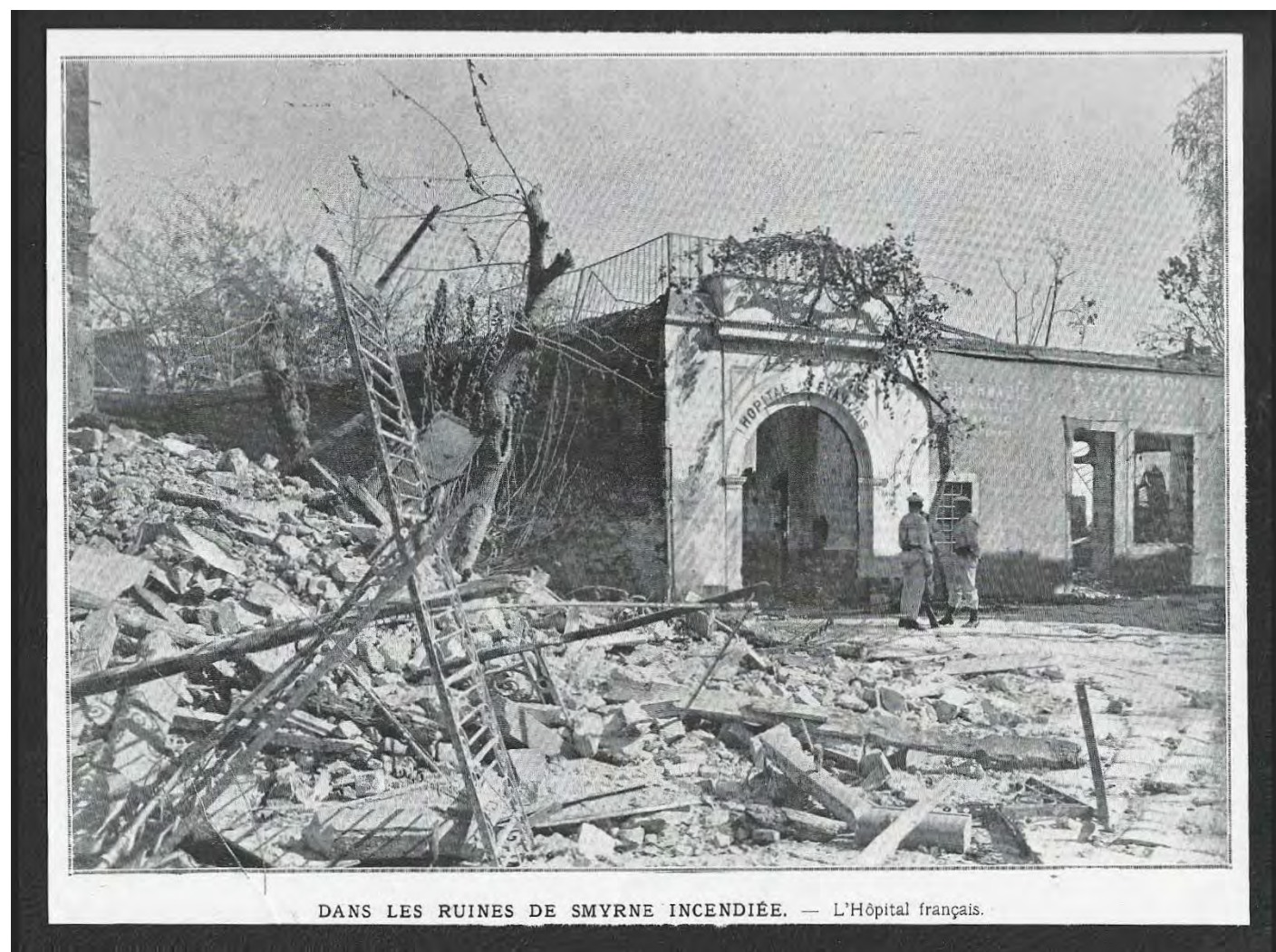
Αρχείο Π. Δ. Τσιλική

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

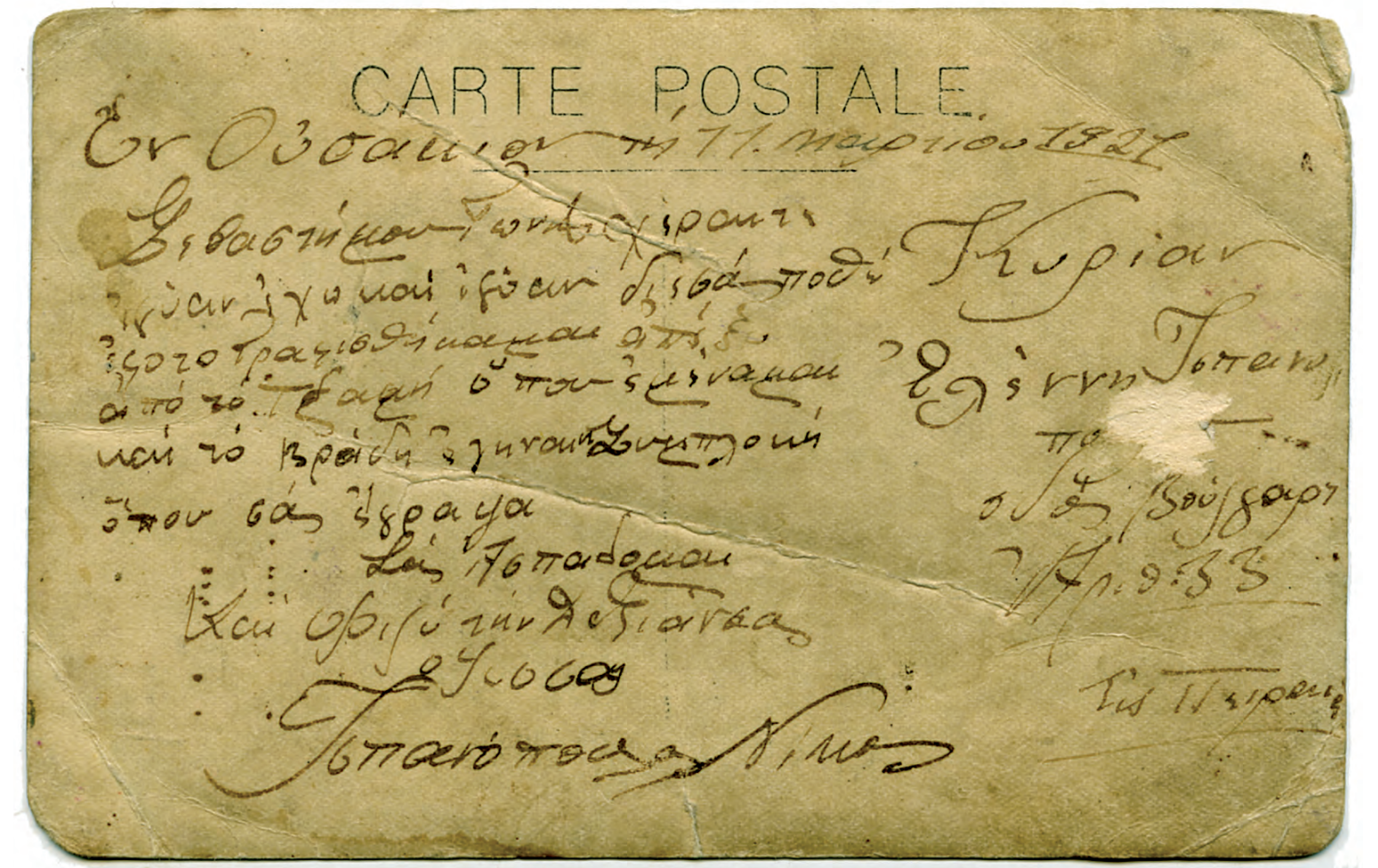
Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Στρατιώτες από ελλαδικές περιοχές στη Μικρά Ασία

Εν Ουσάκιον τή 11. Μαρτίου 1921
 Σεβαστή μου Γωνείς χέραιτε
 Ιγύαν έχω και ιγύαν δι εσάς ποθώ
 εφοτογραφισθήκαμαι από έξω
 από το τζαμή όπου εμέναμαι
 και το βράδη έγηναι η Συμπλοκή
 όπου σας έγραψα.
 Σας Ασπάζομαι
 Και φιλό την δεξιάν σας
 ο γνός σας
 Ισπανόπουλος Νίκος

Κυρίαν
 Ελένη Ισπανο
 πούλου
 οδός Βούλγαρη
 Αριθ. 33
 Εις Πειραιάν

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Ενθύμιον Ραιδεστού ...Αυγούστου 1920

Αγαπητέ μοι Αλέξανδρε ως και άπαντες οι οικείοι σας, καλημέρα σας. Σας ασπάζομαι με... πολύ εκ βάθους καρδιάς.
Υγειαίνω καλά και το όμοιον δι υμάς επιθυμώ. Κάθε...

Φωτογραφία του Ιωάννη Κανδρέλη (1900-1920) από την Κωσταντιανή Ιωαννίνων. Σκοτώθηκε στις 21 Αυγούστου 1920 στο Εσκή Μπουραζί της Μικράς Ασίας, αμέσως μετά την αποστολή της φωτογραφίας στους οικείους του. Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη.

*Στρατιώτες όρθιοι,
και στο κέντρο καθισμένος
ο Βουρμπιανίτης
Χαράλαμπος Παπούλιας, έφεδρος
ανθυπολοχαγός πυροβολικού
στη Μ. Ασία (παππούς εκ μητρός
του Π. Δ. Τσιλική).*

Αρχείο Π. Δ. Τσιλική

Το μεγάλο φευγιό... η προσφυγιά...

B. ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΝ
ΕΝ

Αὐτ. ἀριθ. _____

Τάξις _____

Ἀριθ. Βιβλ. Ἐλέγχ. _____

Ἀριθ. Μητρώου _____

Ἐπώνυμον _____

Ὄνομα _____

Δῆμος _____

Νομός _____

Ἡλικία ἐτῶν _____

Ἐπάγγελμα _____

Ἐνεσιῶσα διαμονή _____

Ἐν _____ τῆ _____ 191

Ο _____ ΠΡΟΞΕΝΟΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΟΝ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΕΝ

Ἀριθ. Ἀύτων _____ ΤΑΞΙΣ _____ Ἀριθ. Μητρώου _____
Βιβλ. Ἐλέγχ. _____ Καταλόγου _____

B. ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΝ

ΔΙΑΜΟΝΗΤΗΡΙΟΝ

Ὁ κ. _____
ἀναγνωρίζεται ὡς ὑπήκοος Ἕλληρ. Ἐφ' ᾧ χορηγεῖται αὐτῷ τὸ παρὸν
διαμονητήριον καὶ παρακαλοῦνται αἱ ἐγγόριοι Ἀρχαὶ ὅπως τῷ
ἀφήσωσι τὴν διαμονὴν ἐλευθέρων.
Τὸ παρὸν ἰσχύει διὰ τὸ ἔτος 191 _____

Ἐν _____ τῆ _____ 191

Δῆμος _____ Ο _____ ΠΡΟΞΕΝΟΣ

Νομός _____

Ἡλικία ἐτῶν _____

Ἐπάγγελμα _____

Ἐνεσιῶσα διαμονή _____

Αρχεῖο Π. Δ. Τσιλίκη

23-7-24
23/7/23
Milk #46 #47

Αριθ. _____

ΒΙΒΛΙΑΡΙΟΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΝ
2 Λαριῶν ΠΡΟΣΦΥΓΟΣ

28/10/23
95/12/23

ΚΑΤΑΓΩΓΗ _____
ἐκ χωρῶν _____ περιοχῆς _____

Μέλη _____

Ἄρ. εὐρ. _____ Ὄνοματεπώνυμον καὶ ἐπάγγελμα _____ Π.κ. _____

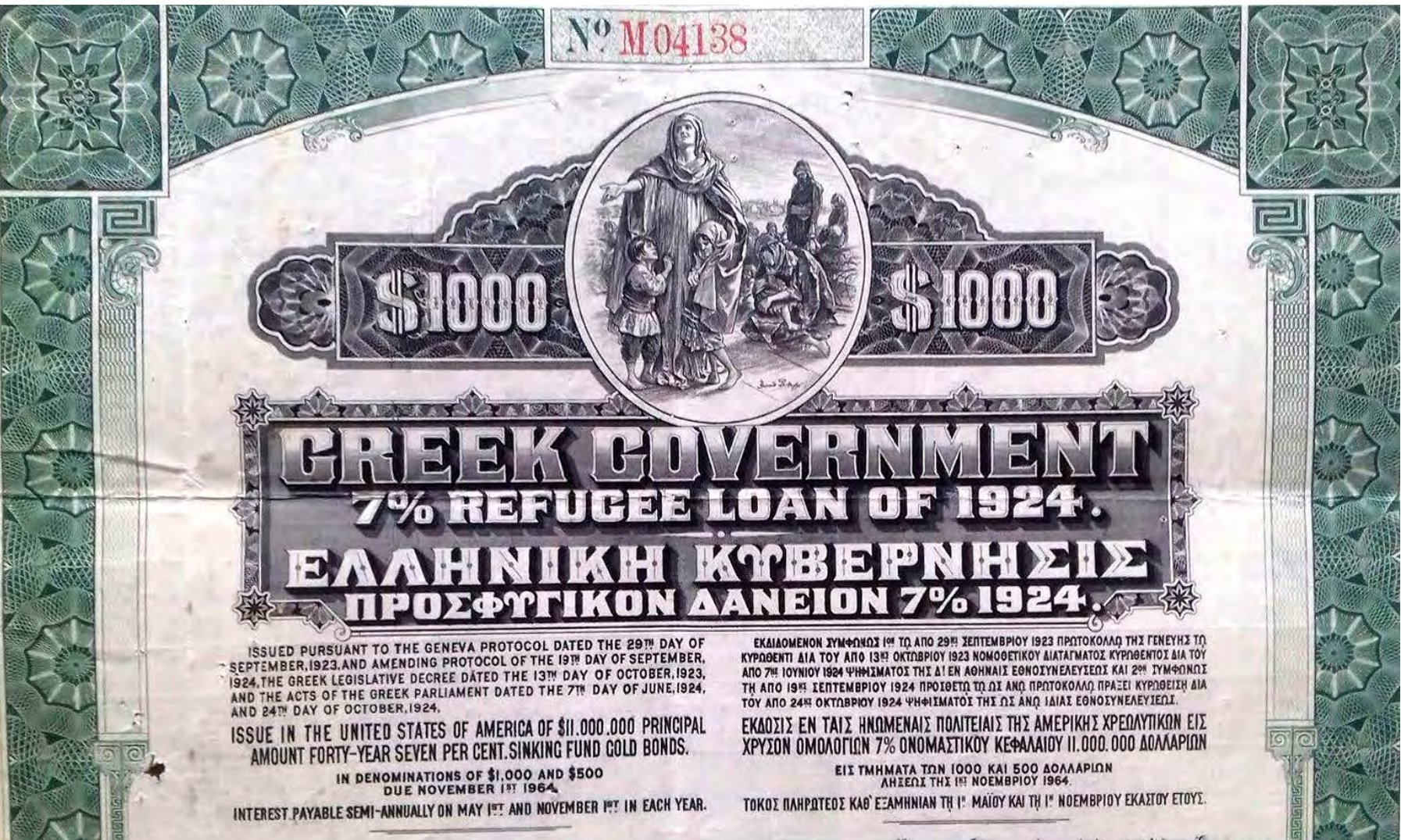
1	Ὄνοματεπ.	_____	_____
	Ἐπάγγελμα	_____	_____
2	Ὄνοματεπ.	Παπαδόπουλος	_____
3	Ὄνοματεπ.	Αἰσωνίδης	_____
4	Ὄνοματεπ.	Καλαφάτης	_____
5	Ὄνοματεπ.	_____	_____

ΣΗΜ — Εἰς τὴν ὄσιν τοῦ ἐπαγγέλματος δὲ ἀναφορῆς τὸ
ἴδιον λεπτομερῶς τοῦ ἐπαγγέλματος ἢ τοῦ ὄχι ἴσως γενοῦς
ἀλλὰ κινουαλλιοθητής, ἀμπελοποιός κλπ.

Αρχεῖο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη

ΣΥΓΚΛΗΣΙΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΚΕΨΕΩΣ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ

Ὁ Γάλλος Πρωθυπουργὸς κ. Πουανκαρὲ ἀπαντῶν εἰς τὴν πρότασιν τοῦ λόρδου Κῶρζον περὶ ταχείας συγκλήσεως τῆς Διασκεψέως εἰρήνης ἀποδέχεται τοῦτο καὶ συνιστᾷ ὅπως ἡ Διάσκεψις εἰρήνης συνέλθῃ τὴν 1ην Νοεμβρίου εἰς Λωζάνην. Ἐὰν ἡ Τουρκία ἀπορρίψῃ τὴν πρότασιν περὶ συγκλήσεως τῆς Διασκεψέως εἰς Λωζάνην, αὕτη θὰ συνέλθῃ εἰς Λογκάνον τῆς Ἑλβετίας.

—Τὸ Ἐνωτικὸν κόμμα συνέροχεται αὔριον ἵνα ὁ Μλόναρ Λῶ ἐκθέσῃ τὰς ἀντιλήψεις του.

Ἡ νέα πατρίδα στην περιοχή των Ιωαννίνων...

το φως της γενέθλιας γῆς ἀσβεστο...

ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ
 της απαιτούμενης δαπάνης διὰ τὴν κατασκευὴν λιτωζέου διδακτηρίου
 τοῦ συνοικισμοῦ Ν. Μπάφρας, ἑκτείδ. περιφερείας Ἰωννίνων.

Α/Α	Ἐνδειξις τῶν ἔργων	Μετ.	Ποσότης	Τιμὴ ανά μ.μ.	Δαπάνη	
					Μέτρον	Ἰσολ.
1.	Ἐγκαταθ. θεμελίων ἐπὶ ἰσοπέδου γαιώδους	Μ3	100	25	2500	
2.	Λιθοδομή θεμελίων δι' ὀρθοτοκονιδμάτος	Μ3	170	280	47600	
3.	Ανωδομὴ δι' ὀρθοτοκονιδμάτος	Μ3	220	330	72600	
4.	Ὀκτοκλινθοδομὴ δρομικαί	Μ2	22	130	2860	
5.	ἑκτείδ. ἡμέρ. πρεζών & μαρμαζών	Μ3	10	2400	24000	
6.	Ἐπιχρῶματα λιωτερικὰ τοίχων διὰ τριβιδίου	Μ2	555	30	16650	
7.	Κεφαλαί κερνοδόχων ἀπλαῖ τερμάχ.	6	300	1800		
8.	Γέφυρ. πλήρης μετ' ἡ καραμάδε- ως καὶ ἀκόντων τῶν ἀναγκασιούτων σιδηρῶν, κερρικῆς ὄλης κλπ. με- τρομῆν ἢ ὀριζοντίῳ προφυλῇ	Μ2	108	320	34560	
9.	Υαλοπίσσα πλήρ. μετ' ἐλασχορ- ματισμοῦ καὶ ἀκόντων τῶν ἀναγ- κασιούτων σιδηρικῶν, ὀλοκινδ- κῶν κλπ. ἐν ζυλεῖος κούκης ἔγγυ- ρῆος	Μ2	40	650	26000	
10.	Θύραι λιωτερικαί περσικαί πλή- ρεις, κατὰ τὰ λοιπὰ ὡς ἄνωτέρω	Μ2	10.60	500	5300	
11.	Περίθωροι κερνικῶν, κατὰ τὰ λοιπὰ ὡς ἄνωτέρω, ἄλλοις	Μ2	1.40	500	6840	
12.	Πατώματα μετ' ἡ δακῶν καὶ σπ- νδῶν ἐξ ἔγχυρας ζυλεῖος κού- κης, μετὰ τῶν περιθωρίων, πλήρη, μετὰ τῆς κερρικῆς ὄλης	Μ2	176	210	36960	
13.	Ὀρθή δι' ὀρθοτοκονιδμάτων, πλήρης	Μ2	172,6	130	22438	
14.	Πυλῶν ἐντεταγμένον περσικὸν πλήρ. μετὰ τῶν ἀναγκασιούτων ἑστ- ῶσεων α) διαστ. 1.00Χ1.50Χ0.40 τ.μ.δχ. 1 800 800 β) διαστ. 1.20Χ1.80 " " 1 900 900 γ) διαστ. 1.50Χ1.80Χ0.40 " " 1 1400 1400					
			Σὺν μεταφορῶν		305.690	

Προϋπολογισμός κατασκευής
 του Διδακτηρίου Μπάφρας.

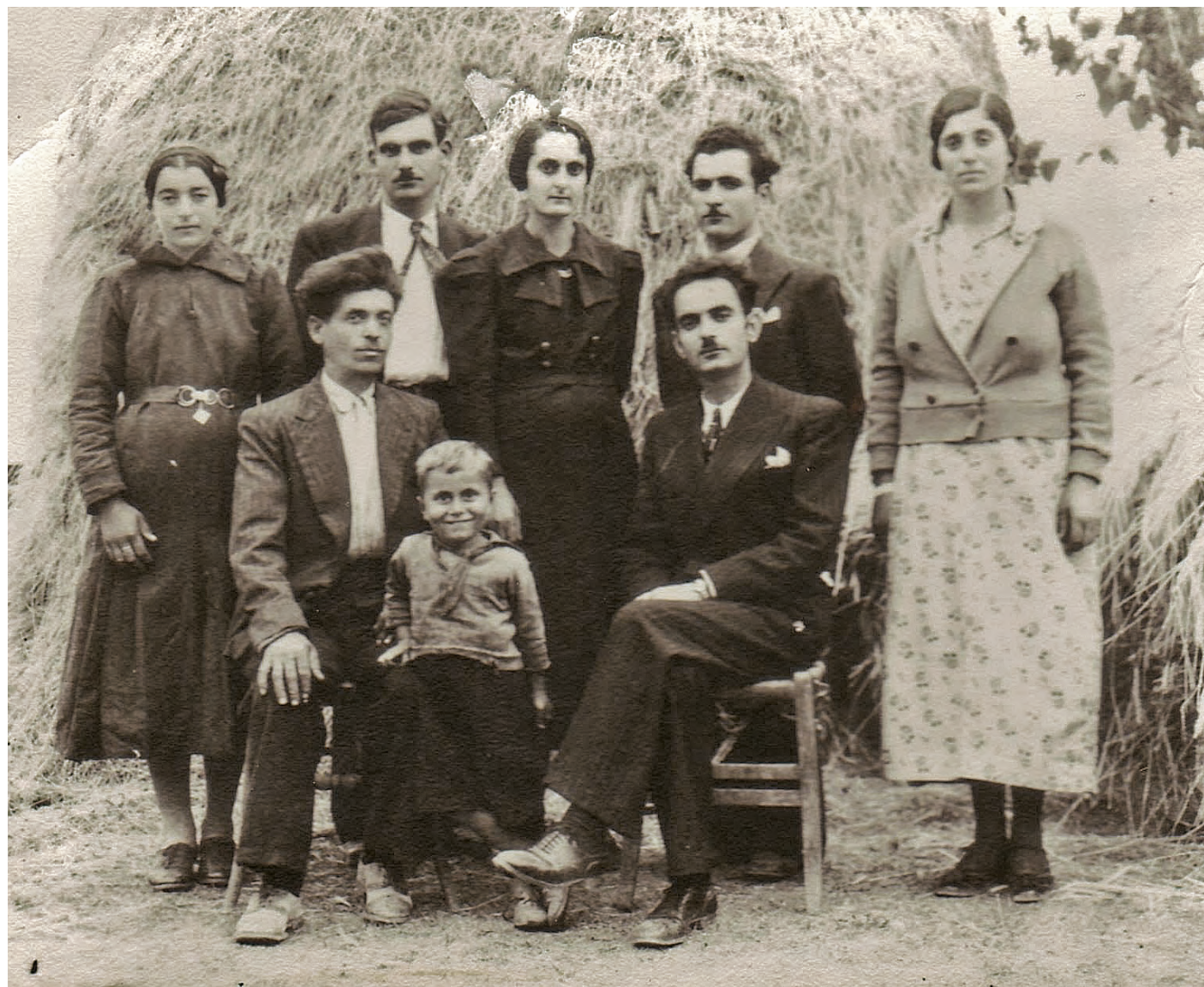
Αποστραγγιστικά έργα για καλλίτερη εκμετάλλευση του εδάφους και αποφυγή πλημμυρών. Καταβόθρες, 1925-1926.
 Αρχείο Παπαδημητρίου.

Καπαδόκες ιδρύουν τη νέα πατρίδα τους, τη Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων, 1925-1926. Αρχείο Παπαδημητρίου.

Αγροτικές εργασίες, Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων 1958. Αρχείο Αναστασίας Παπάζογλου, οικογένειας Σταύρου Προδρόμου.

*Οικογένεια Αραπισόνογλου πριν το 1935. Από το Νεβσεχίρ της Καππαδοκίας. Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων.
Αρχείο Αναστασίας Παπάζογλου.*

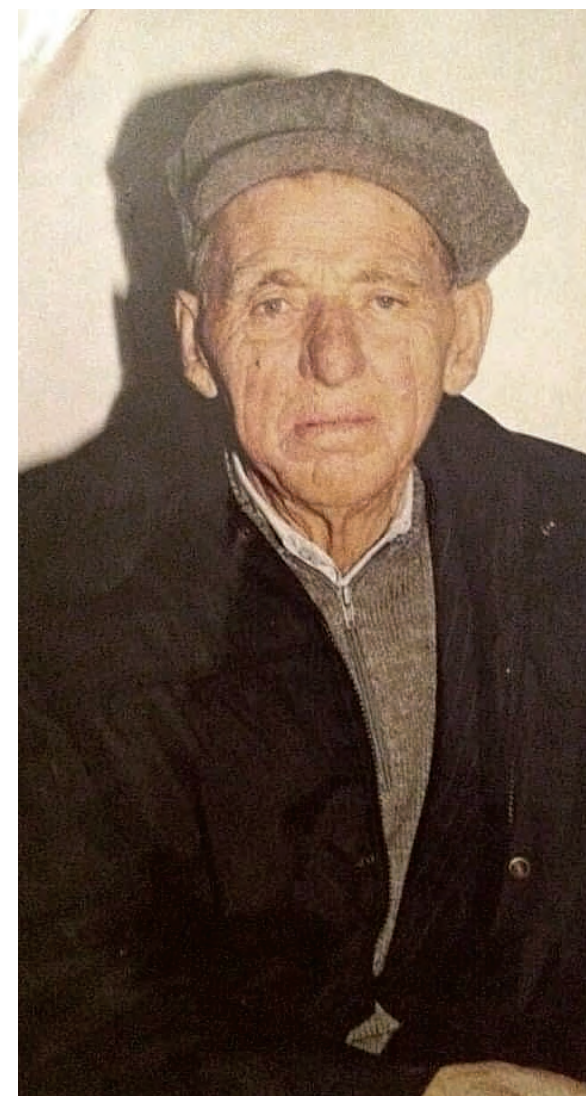

Γάμος. Οικογένεια Γεράσιμου Μαυρομάτη. Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων.

*Όλγα Σοελεμέζογλου, από το Ζίλε Καισάρειας.
Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων.*

*Αλέξης Αλεξίου-Μισαήλογλου. Έφθασε ορφανός στην Ελλάδα. Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων.
Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου.*

*Εκδήλωση για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες
που διοργάνωσε η Ελένη Παπούλια (θεία του Π. Δ. Τσιλίκη)
στην Οικοκυρική Σχολή Καλεντζίου το 1950. Αρχείο Π. Δ. Τσιλίκη.*

Βινιέτα προσφυγικού δανείου της Ελληνικής Κυβέρνησης, βλ. σ. 275.

